

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Влада Віталіївна МАЗУРЕНКО

УДК 341.1+341.783

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА СПАДЩИНА П. Є. КАЗАНСЬКОГО

Спеціальність 12.00.11 – Міжнародне право

Подається на здобуття наукового ступеня
(кандидата юридичних наук)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ В. В. Мазуренко

Науковий керівник
Короткий Тимур Робертович,
к.ю.н., доцент

Одеса-2019

АНОТАЦІЯ

Мазуренко В. В. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національний університет «Одеська юридична академія» МОН України, Одеса, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню міжнародно-правової спадщини професора П. Є. Казанського, її впливу на розвиток доктрини міжнародного права. Обґрунтовано, що П. Є. Казанський є найбільш відомим безпосереднім представником одеської школи міжнародного права кінця ХІХ - початку ХХ ст.ст., який зробив значний внесок у розвиток доктрини міжнародного права. В сфері міжнародного права П. Є. Казанський набув значних наукових досягнень і міжнародного визнання. Його творчий доробок виходить за рамки міжнародного права, включаючи досягнення у галузі юридичної освіти та державного права Російської імперії. Дослідження творчого спадку П. Є. Казанського характеризується фрагментарністю внаслідок різноманітності наукових інтересів і багатогранністю діяльності. важливо розглядати його творчий доробок у єдності та в динаміці, з урахуванням зміни світогляду вченого під впливом соціально-політичних обставин.

Запропоновано наступну періодизацію наукової біографії П. Є. Казанського у галузі міжнародного права: перший період з 1887 р. по 1895 р. характеризується: 1) визначенням основних напрямів наукових інтересів П. Є. Казанського (юридична освіта, інституційна система міжнародного права); 2) розробкою методології досліджень міжнародно-правових явищ; 3) дослідженням статусу договірних річок, послідовно та повно, від магістерського дослідження до фундаментальної праці; другий період творчості варто відраховувати від 1895 р. до 1897 р. цей період характеризується: 1) розробкою методології досліджень у сфері адміністративних союзів держав; 2) систематизацією та аналізом значного за

кількістю матеріалу з цього питання; 3) глибоким вивченням системи адміністративних союзів держав і розробкою теоретичних положень міжнародного адміністративного права; 4) виданням значної кількості праць за темою; третій період творчості починається з 1897 р. характеризується зверненням П. Є. Казанського до проблематики теорії міжнародного публічного права та міжнародного приватного (цивільного) права, виданням підручників з міжнародного права; четвертий період починається з 1904-1905 рр., коли він почав адміністративну кар'єру, зайнявся активною політичною та суспільною діяльністю, практично відійшов від наукової діяльності у галузі міжнародного права; п'ятий період датується з 1920 р. по 1947 р., який характеризується зміною суспільно-політичних поглядів П. Є. Казанського.

Доведено, що П. Є. Казанському притаманна авторська система методологічних підходів, принципів і методів. Важливим методологічним принципом П. Є. Казанського, який він запроваджує у всіх своїх працях, – це перевага аналізу нормативного матеріалу, на відміну доктрині міжнародного права, яка на той час була важливим джерелом та основою системи міжнародного права. Особливо це виявляється у працях з адміністративних союзів держав. Тобто можна охарактеризувати П. Є. Казанського як послідовного позитивіста.

Дослідження П. Є. Казанського у сфері державного права базуються на ідеократичному підході, сутність державної влади визначена у строго логічно побудованому юридичному понятті. П. Є. Казанський надавав великого значення контекстному аналізу, що знайшло відображення в його основній роботі «загальні адміністративні союзи держав». П. Є. Казанський широко використовував метод прогнозування міжнародно-правових явищ щодо еволюції адміністративних союзів держав і розвитку галузевого міжнародного права. При дослідженні міжнародно-правових явищ П. Є. Казанський використовував соціологічний підхід до міжнародного права. Для всіх основних праць П. Є. Казанського характерна чітка методологічна основа, історичний підхід, обробка значного фактичного матеріалу, повний

охват з точки зору правової практики, включаючи як міжнародні, так і (за потреби) національні, публічно-правові й приватні норми та практику, обґрунтованість теоретичних узагальнень.

Виявлено, що внесок П. Є. Казанського в розвиток міжнародного права є найбільш значним у галузі міжнародного адміністративного права та складається у формуванні концепції інституціоналізації міжнародного права, виокремленні та характеристиці права міжнародного управління. Концепція міжнародного управління дозволяє по-новому оцінити прогностичні думки П. Є. Казанського щодо розвитку міжнародного права. Зростання кількості адміністративних союзів держав, утворених після першої світової війни, – Ліги Націй і Міжнародної організації праці, а також створення після другої світової війни ООН і системи її спеціалізованих установ, повністю підтвердило наукову обґрунтованість ідей П. Є. Казанського щодо подальшого розвитку міжнародного права та його інституалізації.

Встановлено, що П. Є. Казанському властиві достатньо оригінальні уявлення з теоретичних питань міжнародного права. Доведено позитивістський погляд П. Є. Казанського на міжнародне право та прихильність П. Є. Казанського до дуалістичного підходу щодо співвідношення міжнародного права з внутрішньодержавним правом. Ми вважаємо П. Є. Казанського у період розробки теоретичних питань міжнародного права (до початку XX ст.) послідовним дуалістом, який відокремлює систему міжнародного та систему внутрішньодержавного права. Ці уявлення з відходом П. Є. Казанського від дослідження міжнародного права та зміни політичних обставин зазнали кардинальних змін, тобто, в період приблизно з 1905 р. П. Є. Казанський виступає з моністичних позицій, обґрунтовуючи примат внутрішньодержавного права. Аналогічних поглядів П. Є. Казанський дотримувався у радянські часи, обґрунтовуючи примат внутрішньодержавного права у нових політичних обставинах.

Доведено, що П. Є. Казанський розглядає міжнародне право у динаміці, як систему, що еволюціонує під впливом міжнародних відносин; серед якісних змін сучасного для нього міжнародного права виокремлює право міжнародного управління. П. Є. Казанський дотримувався широкого підходу до визначення, системи та суб'єктів міжнародного права, включаючи міжнародне публічне і міжнародне цивільне право. Він розглядав міжнародне право як сукупність юридичних правил, що визначають устрій та управління міжнародним спілкуванням і цивільні права людини. Виділяв чотири сфери міжнародного права: класичне, міждержавне; міжнародне цивільне; право міжнародних товариств; право міжнародного управління. Саме формування права міжнародного управління П. Є. Казанський розглядав як основний результат еволюції міжнародного права.

Встановлено, що П. Є. Казанський запровадив ідею щодо міжнародної правосуб'єктності людства. Під людством він розуміє всесвітнє суспільство, в яке входять і окремі особи, і групи осіб, і держави. Тобто, це широкий підхід до людства, яке складається із усіх соціальних компонентів. За П. Є. Казанським, людство реалізовує свою правосуб'єктність шляхом вільного союзу. Саме ця ідея фактично є включенням людства до суб'єктів міжнародного права в якості окремого суб'єкта, який володіє унікальними характеристиками. Вона випереджає сучасні уявлення про міжнародне співтовариство, тісно пов'язані з концепцією міжнародної правосуб'єктності людства. З цього випливає висновок, що визнання міжнародної правосуб'єктності людства не є виключно відображенням змін сучасного міжнародного права, її причини значно глибше, і можливо, сучасні тенденції тільки актуалізують їх.

Обґрунтовано, що важливим є уявлення П. Є. Казанського щодо ролі міжнародної правосвідомості у функціонуванні міжнародного права, віднесення міжнародної правосвідомості до джерел міжнародного права. На думку П. Є. Казанського, критерієм ефективності та дієвості міжнародного права є міжнародна правосвідомість. Міжнародна правосвідомість є основою

міжнародного права та реалізується через волевиявлення держав при укладанні міжнародних договорів, створенні міжнародних урядових організацій. П. Є. Казанський виокремлював серед носіїв правосвідомості народ, державу та людство. Ці уявлення про міжнародну правосвідомість мають важливе значення в сучасному механізмі міжнародно-правового регулювання. Дослідник прогнозував, що міжнародна правосвідомість у майбутньому матиме універсальний характер, і основою міжнародного права буде реалізація загальнолюдських інтересів, а не інтересів/волі окремої держави. П. Є. Казанський дбав про правову правосвідомість та правову освіту з питань міжнародного цивільного (приватного) права.

Встановлено, що основою міжнародно-правової доктрини П. Є. Казанського є концепція міжнародного управління, що в сучасних умовах дозволяє по-новому оцінити прогностичні погляди вченого на розвиток міжнародного права. Це особливо важливо з точки зору закріплення підходів щодо прогнозування міжнародно-правових явищ на підставі порівняння прогнозів, які робив П. Є. Казанський, з фактичним розвитком міжнародної інституційної системи та права міжнародних організацій. Можна констатувати значний прогностичний потенціал у працях професора П. Є. Казанського та його великий внесок у розвиток доктрини міжнародного права, який аж ніяк не вичерпується міжнародним адміністративним правом і не втрачає актуальності для науки міжнародного права XXI століття.

Доведено, що П. Є. Казанський зробив значний внесок у міжнародне річкове право, дослідивши правовий режим договірних рік. Як більш загальну категорію, П. Є. Казанський виокремлював водне право, підрозділяючи його на приватне і публічне. Публічне водне право П. Є. Казанський розумів як адміністративне право або право водного управління. Важливим є визначення місця міжнародного річного права у системі права та віднесення його окремих інститутів до права устрою (питання території й кордонів), а питань міжнародного судноплавства по річкових шляхах – до права управління. За П. Є. Казанським, міжнародне річкове право включає

міжнародне цивільне річкове право й міжнародне публічне річкове право; міжнародне публічне річкове право поділяється на міжнародне адміністративне річкове право (право міжнародного судноплавства, міжнародна адміністрація річного судноплавства) та міжнародне право устрою.

Виділено наступні методологічні підходи П. Є. Казанського до дослідження правового статусу договірних рік: 1) глибину, охоплення та фундаментальність дослідження як у географічному й історичному, так і в теоретичному відношенні. Перш за все це стосується регіонального аспекту – розглянуто особливості регулювання режиму рік у всіх регіонах світу; 2) дослідження як публічно-правових, так і цивільно-правових питань режиму міжнародних рік; 3) виокремлення права річного управління, яке є початковим для подальших наукових розвідок дослідника та характеризує послідовність П. Є. Казанського як вченого у спадкоємності між його науковими пошуками.

У сфері міжнародного цивільного (приватного) права важливим набуттям П. Є. Казанського було відображення його місця в системі права, його зв'язок з міжнародним правом у якості його частини. П. Є. Казанський виступав прихильником широкого підходу до розуміння поняття та змісту міжнародного права, у відповідності до якого міжнародне публічне і міжнародне цивільне (приватне) право складає єдину систему права.

Ключові слова: Петро Євгенійович Казанський, доктрина міжнародного права, українська наука міжнародного права, адміністративні союзи держав, міжнародне адміністративне право, договірні ріки, міжнародне цивільне право.

ANNOTATION

Mazurenko V.V. International legal heritage of P.E. Kazanskyi. - Qualification scientific work published as a manuscript.

Thesis for obtaining the degree of Candidate of Legal Sciences in specialty 12.00.11 – International Law. – National University “Odesa Law Academy”. – Odesa, 2019.

The dissertation is devoted to the research of the international legal heritage of Professor Peter Kazanskyi, its influence on the development of the doctrine of international law. It is substantiated that Peter Kazanskyi is the most famous direct representative of the Odessa School of International Law of the late 19th - beginning of the 20th centuries, who made a significant contribution to the development of the doctrine of international law. In the field of international law Peter Kazanskyi has gained considerable scientific achievements and international recognition. His creative work goes beyond international law, including achievements in the field of legal education and state law of the Russian Empire. The study of the creative heritage of P. E. Kazanskyi is characterized by fragmentation due to the diversity of scientific interests and versatility of activity. It is important to consider his creative work in unity and dynamics, taking into account the change of the scholar's world view under the influence of socio-political circumstances.

The following periodization of the scientific biography of Peter Kazanskyi in the field of international law is proposed: the first period from 1887 to 1895 is characterized by: 1) determination of the main directions of scientific interests of Peter Kazanskyi (legal education, institutional system of international law); 2) development of methodology for research of international legal phenomena; 3) research of the status of the contractual rivers, consistently and completely, from the master's research to the fundamental work; the second period of creativity should be counted from 1895 to 1897. This period is characterized by: 1) development of research methodology in the field of administrative unions of states; 2) systematization and analysis of significant material on this issue; 3) deep

study of the system of administrative unions of states and development of theoretical provisions of international administrative law; 4) publication of a considerable number of works on a topic; the third period of creativity begins in 1897, characterized by the appeal of Peter Kazanskyi to the problems of theory of public international law and international private (civil) law, the publication of textbooks on international law; the fourth period begins from 1904-1905, when he began his administrative career, engaged in active political and social activity, and practically departed from scientific activity in the field of international law; the fifth period dates from 1920 to 1947, which is characterized by a change in the socio-political views of Peter Kazanskyi.

It is proved that Peter Kazanskyi has an inherent authorial system of methodological approaches, principles and methods. An important methodological principle of Peter Kazanskyi, which he introduces in all his works, is the advantage of the analysis of normative material, in contrast to the doctrine of international law, which at that time was an important source and basis of the system of international law. This is especially evident in the writings on administrative unions of states. That is, one can characterize Peter Kazanskyi as a consistent positivist.

Peter Kazanskyi's research in the field of state law is based on an ideocratic approach; the essence of state power is defined in a strictly logically constructed legal concept. Peter Kazanskyi attached great importance to the contextual analysis, which was reflected in his main work "Common administrative unions of states". Peter Kazanskyi widely used the method of forecasting international legal phenomena regarding the evolution of administrative unions of states and the development of sectoral international law. In the study of international legal phenomena, Peter Kazanskyi used a sociological approach to international law. All the major works of Peter Kazanskyi are characterized by a clear methodological basis, historical approach, processing of significant factual material, full coverage from the point of view of legal practice, including both international and (if

necessary) national, public law and private norms and practice, validity of theoretical generalizations.

It is revealed that Peter Kazanskyi's contribution to the development of international law is the most significant in the field of international administrative law and consists in the formation of the concept of institutionalization of international law, the separation and characterization of the law of international management. The concept of international governance allows us to re-evaluate the predictive opinions of Peter Kazanskyi on the development of international law. The growing number of administrative unions of states formed after the World War I, the League of Nations and the International Labour Organization, as well as the creation after the World War II of the United Nations and the system of its specialized institutions, fully confirmed the scientific validity of the ideas of Peter Kazanskyi on the further development of international law and its institutionalization.

It is established that Peter Kazanskyi is characterized by rather original ideas on theoretical issues of international law. Peter Kazanskyi's positivist view of international law and his commitment to a dualistic approach to the relation of international law with domestic law is proved. We consider Peter Kazanskyi in the period of development of theoretical questions of international law (up to the beginning of the twentieth century) a consistent dualist, which separates the system of international and system of domestic law. These ideas with the departure of Peter Kazanskyi from the study of international law and changes in political circumstances have undergone dramatic changes, that is, in the period from about 1905 Peter Kazanskyi acts from a monistic position, substantiating the primacy of domestic law. Peter Kazanskyi held similar views in Soviet times, substantiating the primacy of domestic law in new political circumstances.

It is proved that Peter Kazanskyi considers international law in dynamics as a system evolving under the influence of international relations; among the qualitative changes in modern international law, he distinguishes the law of international governance. Peter Kazanskyi has taken a broad approach to the

definition, system and subjects of international law, including public international and international civil law. He regarded international law as a set of legal rules governing the organization and management of international communication and civil rights. He identified four areas of international law: classical, interstate; international civilian; the law of international societies; international management law. It was the formation of the law of international governance that Peter Kazanskyi regarded as the main result of the evolution of international law.

It is established that Peter Kazanskyi introduced the idea of the international legal personality of mankind. Under humanity, he understands a global society that includes both individuals and groups of individuals and states. That is, it is a broad approach to humanity, consisting of all social components. According to Peter Kazanskyi, humanity realizes its legal personality through a free union. In fact, this idea is actually the inclusion of humanity in the subjects of international law as a separate entity that possesses unique characteristics. It is ahead of current ideas about the international community, closely related to the concept of the international legal personality of mankind. From this it follows that the recognition of humanity's international legal personality is not solely a reflection of changes in modern international law, its causes are much deeper, and perhaps current trends only actualize them.

It is substantiated that the importance of Peter Kazanskyi's presentation on the role of international justice in the functioning of international law, the attribution of international justice to the sources of international law. According to Peter Kazanskyi, the criterion for the efficiency and effectiveness of international law is international justice. International justice is the basis of international law and it is realized through the will of states when concluding international treaties and establishing international governmental organizations. Peter Kazanskyi distinguished people, the state and humanity among the bearers of legal awareness. These ideas about international justice are important in the current mechanism of international legal regulation. The researcher predicted that international justice in the future would be universal in nature and that the basis of international law

would be the realization of human interests, not the interests/will of an individual state. Peter Kazanskyi took care of legal awareness and legal education on international civil (private) law.

It is established that the basis of the international legal doctrine of Peter Kazanskyi is the concept of international management, which in modern conditions allows re-evaluating the prognostic views of the scientist on the development of international law. This is especially important in terms of consolidating approaches to the prediction of international legal phenomena based on a comparison of forecasts made by Peter Kazanskyi with the actual development of the international institutional system and the law of international organizations. It is possible to state considerable prognostic potential in the works of Professor Peter Kazanskyi and his great contribution to the development of the doctrine of international law, which is by no means exhausted by international administrative law and does not lose relevance for the science of international law of the 21st century.

It is proved that Peter Kazanskyi made a significant contribution to international river law by investigating the legal regime of contractual rivers. As a more general category, Peter Kazanskyi distinguished water law, dividing it into private and public. Public water law Peter Kazanskyi understood as administrative law or the right of water management. It is important to determine the place of international river law in the system of law and to refer its individual institutions to the law of the system (issues of territory and borders), and issues of international navigation on river routes - to the right of management. According to Peter Kazanskyi, international river law includes international civil river law and international public river law; international public river law is divided into international administrative river law (law of international navigation, international administration of river navigation) and international law of organization.

The following methodological approaches of Peter Kazanskyi to the study of the legal status of the contractual rivers are highlighted: 1) the depth, coverage and fundamentality of the study, both geographically, historically and theoretically. First of all, it concerns the regional aspect - the peculiarities of the regime

regulation of the rivers in all regions of the world are considered; 2) study of both public-law and civil-law issues of the regime of international rivers; 3) the separation of the right of annual management, which is the initial for further scientific researches of the researcher and characterizes the sequence of Peter Kazanskyi as a scientist in continuity between his scientific researches.

In the field of international civil (private) law, an important acquisition of Peter Kazanskyi was the reflection of his place in the system of law, his connection with international law as part of it. Peter Kazanskyi advocated a broad approach to understanding the concept and content of international law, according to which international public and international civil (private) law is a single system of law.

Keywords: Peter Kazanskyi, doctrine of international law, Ukrainian science of international law, administrative unions of states, international administrative law, contractual rivers, international civil law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародну адміністрацію. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*, 2015. № 5. С. 260-264.
2. Мазуренко В. В. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 145-149.
3. Мазуренко В. В. Погляди П. Є. Казанського на міжнародне приватне право. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 321-326.
4. Мазуренко В. В. Погляди П. Є. Казанського щодо викладання на юридичних факультетах. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. № XLVII. С. 14-27.
5. Мазуренко В. В. Уявлення П. Є. Казанського про основні категорії та систему міжнародного права. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1(34). С. 23-31.

Статті в іноземних виданнях:

6. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського на міжнародне річкове право. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. V. 5, Iss. 4. С. 118-124.

Тези наукових доповідей на конференціях:

7. Мазуренко В. В. Роль міжнародно-правового насліддя ординарного професора Новоросийского университета П. Е. Казанского : *Актуальні проблеми реалізації міжнародного права* : матеріали науч. конф. студентів та аспірантів (29 квітня 2013 р.) [Електронний ресурс]. Одеса : Фенікс, 2013. С. 80-82. URL: http://intl.w.onua.edu.ua/scientific_research/conferences-of-Department

8. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про роль національної свідомості: *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (Харків, 27 листоп. 2015 р.) : у 2 ч. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. І. Самощенко та ін. Х. : Право, 2015. Ч. 1. С. 346-348.
9. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародне адміністративне право: *Міжнародне право: De Lege Praeterita, Instante, Futura* : матер. VI Міжнар. наук. -практ. конф. (м. Одеса, 25 листоп. 2016 р.). Одеса : Фенікс, 2016. С. 97-100.
10. Мазуренко В. В. Внесок П. Є. Казанського у розвиток доктрини міжнародного приватного права: *Основні тенденції розвитку цивілістики, конституційного, господарського та міжнародного права* : матеріали круглого столу (27 жовт. 2017 року, м. Кривий Ріг) / відп. за вип. В. Г. Олюха; уклад. В. Г. Олюха. Кривий Ріг : ВД «Гельветика», 2017. С. 41-44.
11. Мазуренко В. В. Науковий спадок П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права: *Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах* : матер. міжнар. наук.-теор. конфер. (19 жовтня 2017 року) / Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Одеса : Фенікс, 2017. С. 160-162.
12. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародне адміністративне право. *Конгрес міжнародного та європейського права* : зб. наук. праць (м. Одеса, 25–26 травня 2018 року). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія»; Фенікс, 2018. С. 74-76.
13. Мазуренко В. В. Вплив ідей П. Є. Казанського на розвиток міжнародного річкового права: *Політика в сфері боротьби зі злочинністю. Становлення та перспективи розвитку державної системи захисту критичної інфраструктури в Україні. Кримінологічна оцінка ризиків і*

загроз : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. Івано-Франківськ, 2018. С. 56-59.

14. Мазуренко В. В. Методологічні підходи П. Є. Казанського до вивчення системи міжнародного права / *Конгрес міжнародного та європейського права*] : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 квітня 2019 р.). [Електронний ресурс]. Одеса : Фенікс, 2019. С. 117-121. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11633/ONU_Kongress_MP%20copy.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

15. Butler W. E. Professor Peter E. Kazanskyi: milestones of biography and creativity / W. E. Butler, N. V. Hendel, T. R. Korotkyi, V. V. Mazurenko. Odesa : Feniks, 2017. 66 p.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ І. ВНЕСОК П. Є. КАЗАНСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	27
1.1. Становлення П. Є. Казанського як вченого.....	27
1.2. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права	39
1.3. Викладацька та суспільно-політична діяльність П. Є. Казанського.....	57
1.4. Наукова та викладацька діяльність П. Є. Казанського після 1920 р.	77
РОЗДІЛ ІІ. ПОГЛЯДИ П. Є. КАЗАНСЬКОГО ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНИХ СОЮЗІВ ДЕРЖАВ	85
2.1. Методологія досліджень П. Є. Казанського щодо адміністративних союзів держав	85
2.2. Концепція права міжнародного управління П. Є. Казанського	99
2.3. Внесок наукової спадщини П. Є. Казанського у розвиток права міжнародних організацій.....	121
РОЗДІЛ ІІІ. ВПЛИВ НАУКОВИХ ДОРОБОК П. Є. КАЗАНСЬКОГО НА РОЗВИТОК ДОКТРИНИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	127
3.1. Теоретичні питання міжнародного права у працях П. Є. Казанського ..	127
3.2. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського на режим і статус міжнародних рік	143
3.3. Погляди П. Є. Казанського на місце міжнародного приватного права..	158
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ.....	216

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена циклічністю розвитку науки міжнародного права. Багато питань міжнародного права, які вже ставали об'єктом дослідження вітчизняних вчених у минулому, та знайшли відображення у відповідних ідеях, концепціях, теоріях, знову відкриваються й актуалізуються для сучасних вчених. Ретроспективний аналіз дозволяє на прикладі обґрунтування певної концепції в минулому визначити її доцільність і необхідність у сьогоденні, тим самим проаналізувати процеси еволюції – як самого міжнародного права, так і міжнародних відносин, а тим більше доктрини міжнародного права.

Видатною постаттю у вітчизняній науці міжнародного права є представник дореволюційної одеської юридичної школи Петро Євгенович Казанський (1866-1947 рр.). Проте його творча спадщина є недостатньо дослідженою і відомою сучасній науці міжнародного права, хоча вражає своєю багатогранністю та ретельністю. Його творчий доробок значно виходить за рамки міжнародно-правової доктрини, але саме в сфері міжнародного права П. Є. Казанський починав академічну діяльність, набув найбільших наукових досягнень і міжнародного визнання. П. Є. Казанський також зробив значний внесок у дослідження напрямів реформування юридичної освіти, діяв у цій сфері й у практичній площині як декан юридичного факультету, тому його погляди, думки та висновки мають практичну цінність для модернізації сучасної правової освіти України.

П. Є. Казанському притаманна своєрідна система методологічних підходів, принципів і методів, на основі якої була розроблена авторська концепція міжнародного права, його природи, структури, системи джерел і суб'єктів. П. Є. Казанський запропонував важливі з точки зору сучасності уявлення про міжнародне адміністративне право, право міжнародного управління, всесвітнє приватне право, міжнародну правосвідомість,

міжнародну правосуб'єктність людства, - які актуальні на сучасному етапі розвитку міжнародного права та міжнародно-правових відносин, відображають еволюційні зміни у міжнародно-правовій доктрині. Але ці ідеї та доробки не стали об'єктом дослідження як цілісної концепції П. Є. Казанського у сучасній науці міжнародного права. Таке дослідження має велике значення для розуміння еволюції міжнародного права та його доктрини, вироблення методологічного інструментарію дослідження міжнародного права.

Важливе значення для доктрини міжнародного права має концепція інституціоналізації міжнародного права П. Є. Казанського, визначення ролі міжнародних союзів держав у міжнародному правопорядку. Значущим є дослідження прогностичного потенціалу ідей П. Є. Казанського, проведення паралелей розвитку міжнародних адміністрацій із еволюцією системи міжнародних неурядових організацій, становленням їх організаційних форм, генезою функцій, розвитком права міжнародних організацій.

Слід зазначити, що існують прогалини щодо біографічних даних про вченого, особливо в радянський період його життя, і втрачена значна кількість рукописів, підготовлених ним після 20-х років XX століття. Цікавим видається і кардинальна зміна парадигми вченого після жовтневого перевороту, і перехід від монархізму до комуністичної ідеології.

Наукові доробки П. Є. Казанського були предметом окремих наукових досліджень та академічного інтересу вельми обмеженої кількості дослідників. Творча спадщина П. Є. Казанського у сфері міжнародного публічного права аналізувалася переважно такими вченими, як У. Батлер, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, В. Е. Грабар, В. Н. Денисов, Д. О. Коваль, Т. Р. Короткий, Д. Б. Левін, К. О. Савчук, Є. А. Самойленко, Н. В. Хендель. Внесок П. Є. Казанського у розвиток міжнародного приватного права досліджувався А. С. Довгертом, О. О. Мережко, Н. В. Хендель. Наукова біографія П. Є. Казанського була об'єктом дослідження Б. С. Бачура, Л. Ю. Кудінової, К. О. Савчука, Н. В. Хендель. Віддаючи належне академічному

доробку вчених у розкритті багатьох питань творчості П. Є. Казанського, слід зазначити, що висвітлення особливостей його міжнародно-правової спадщини проводилось у рамках окремих галузей, інститутів міжнародного права, або в процесі вивчення творчої біографії вченого. Повне, системне та комплексне дослідження творчої спадщини П. Є. Казанського у сфері міжнародного права запропоновано вперше.

Тому актуальним є комплексне дослідження міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського, його професійного шляху і впливу на розвиток української науки та одеської школи міжнародного права.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у рамках планових наукових досліджень кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія» у межах теми «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006H) на 2011-2015 рр. та «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016-2020 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідницької роботи є комплексний і системний аналіз міжнародно-правової спадщини П. Є. Казанського та визначення його ролі у розвитку науки міжнародного права.

Досягнення поставленої мети здійснено через комплексне вирішення таких основних завдань:

- встановити основні етапи академічної біографії П. Є. Казанського та його становлення як науковця;
- охарактеризувати основні напрями наукового пошуку П. Є. Казанського у сфері міжнародного права;
- виявити погляди П. Є. Казанського на реформування юридичної освіти;
- розкрити особливості методологічного апарату П. Є. Казанського щодо дослідження міжнародно-правових явищ;

- встановити зміст концепції П. Є. Казанського про адміністративні союзи держав і міжнародне адміністративне право;
- з'ясувати внесок наукової спадщини П. Є. Казанського у розвиток права міжнародних організацій;
- розкрити специфічні риси доктринальних поглядів П. Є. Казанського на теоретичні питання міжнародного права;
- встановити особливості поглядів П. Є. Казанського на міжнародне річкове право;
- визначити вплив П. Є. Казанського на розвиток доктрини міжнародного приватного права;
- розкрити значення наукового спадку П. Є. Казанського для української науки міжнародного права.

Об'єктом дослідження є наукова діяльність та творча спадщина П. Є. Казанського у сфері міжнародного права та його міжнародно-правові погляди, вчення й теорії.

Предметом дослідження є вплив міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського на формування і розвиток сучасного міжнародного права.

Методи дослідження. Наукову обґрунтованість сформульованих висновків визначено сукупністю методів наукового пізнання. Методологічне підґрунтя дисертації склали філософські, загальнонаукові методи пізнання, а також спеціальні методи правової науки. У процесі дослідження широко використано діалектичний метод пізнання, що зокрема дало змогу розглядати питання творчої біографії П. Є. Казанського у взаємозв'язку з соціальними, політичними та іншими чинниками (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 1.4). За допомогою історичного методу було досліджено еволюцію доктрини міжнародного права та генезу міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського, становлення концепції адміністративних союзів держав (підрозділи 1.2, 1.4, 2.1, 2.2, 3.1). Серед загальнонаукових методів пізнання важливе значення мало використання формально-логічних методів і прийомів обробки інформації: аналізу, синтезу, аналогії, індукції, дедукції,

екстраполяції, моделювання і абстрагування. Їх використання під час теоретичного аналізу положень поглядів, ідей і концепцій П. Є. Казанського дало змогу встановити основні положення та зміст, вплив на розвиток доктрини міжнародного права. Водночас, використання формально-юридичного методу дало змогу зосередити увагу на питанні змісту підходів П. Є. Казанського до міжнародного адміністративного права, міжнародного річного права та міжнародного цивільного (приватного) права, їхнього місця в системі міжнародного права (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2, 3.3). Застосування порівняльного методу допомогло розкрити особливості поглядів П. Є. Казанського на адміністративні союзи держав, міжнародне адміністративне право та міжнародне цивільне (приватне) право (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2, 3.3). За допомогою системного методу розглянуто уявлення П. Є. Казанського щодо структури міжнародно-правової системи (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3). Метод прогнозування дав можливість дослідити вплив ідей П. Є. Казанського на розвиток доктрини міжнародного права (підрозділи 1.2, 1.4, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3).

Теоретичною основою роботи були праці перш за все юристів-міжнародників, серед яких: С. С. Андрейченко, У. Батлер, М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, В. А. Василенко, В. Е. Грабар, В. Н. Денисов, А. С. Довгерт, А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній, Н. А. Зелінська, Г. Кельзен, О. В. Київець, Т. Р. Короткий, І. І. Лукашук, Ф. Ф. Мартенс, О. О. Мережко, М. М. Пашковський, В. М. Репецький, К. О. Савчук, Н. В. Хендель, М. Ю. Черкес та інші.

Нормативною та емпіричною основою дисертації є творчий здобуток П. Є. Казанського в галузі міжнародного права та праці вітчизняних і зарубіжних вчених, предметом дослідження яких була тематика міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що ця робота є першим у українській науці міжнародного права комплексним дослідженням

міжнародно-правової спадщини П. Є. Казанського, та її впливу на розвиток доктрини міжнародного права.

Новизну конкретизовано у таких основних положеннях:

вперше:

– запропоновано періодизацію наукової діяльності П. Є. Казанського в сфері міжнародного права: перший період з 1887 р. по 1895 р.; другий період з 1895 р. по 1897 р.; третій період з 1897 р. по 1904-1905 рр.; четвертий період починається з 1904-1905 рр. орієнтовно по 1920 р.; п'ятий період датується з 1920 р. по – 1947 р. Надана докладна характеристика кожного періоду;

– встановлено особливості методологічних підходів, принципів і методів П. Є. Казанського при дослідженні міжнародно-правових явищ, серед яких історичний, системно-структурний, позитивістський підхід. Дослідження П. Є. Казанського у сфері державного права базуються на ідеократичному підході. П. Є. Казанський надавав великого значення контекстному аналізу, методу прогнозування міжнародно-правових явищ;

– розглянуто концепцію П. Є. Казанського щодо інституціоналізації міжнародного права та розвитку права міжнародного управління, надана оцінка прогнозу П. Є. Казанського щодо розвитку міжнародного права, що в сучасних умовах дозволяє по-новому оцінити прогностичні погляди П. Є. Казанського на розвиток міжнародного права;

– доведено позитивістський погляд П. Є. Казанського на міжнародне право та його прихильність до дуалістичного підходу щодо співвідношення міжнародного права з внутрішньодержавним правом;

удосконалено:

– висновок про еволюцію міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського під впливом політичних і соціальних факторів;

– доктринальні підходи щодо визнання міжнародної правосуб'єктності людства, які не є виключно відображенням змін сучасного міжнародного права. Уявлення П. Є. Казанського, що людство реалізовує свою

правосуб'єктність шляхом вільного союзу, випереджають сучасні уявлення про міжнародне співтовариство та тісно пов'язані з концепцією міжнародної правосуб'єктності людства;

- уявлення щодо ролі міжнародної правосвідомості у функціонуванні міжнародного права, її віднесення до джерел міжнародного права на основі підходів та ідей П. Є. Казанського;

- підходи щодо прогнозування міжнародно-правових явищ на підставі порівняння прогнозів П. Є. Казанського, з фактичним розвитком міжнародної інституційної системи та права міжнародних організацій;

- уявлення про місце та зміст міжнародного річного права в системі міжнародного права у XIX ст. на основі підходів П. Є. Казанського;

- положення щодо широкого підходу до розуміння поняття та змісту міжнародного права, у відповідності до якого міжнародне публічне і міжнародне цивільне (приватне) право складає єдину систему права, відповідно уявлень П. Є. Казанського;

набули подальшого розвитку:

- теза про те, що П. Є. Казанський є найбільш відомим представником одеської школи міжнародного права кінця XIX - початку XX ст.ст., який зробив значний внесок у розвиток науки міжнародного права;

- уявлення про підхід П. Є. Казанського до міжнародного права як до системи, що еволюціонує під впливом міжнародних відносин, на основі якого учений виокремлював право міжнародного управління;

- уявлення про значення підходів П. Є. Казанського щодо змісту міжнародного цивільного (приватного) права та його місця в системі міжнародного права, прогнозу щодо розвитку та кодифікації міжнародного приватного права, виникнення всесвітньо-цивільного права.

Наукове і практичне значення одержаних результатів. Одержані в процесі дослідження результати можна використати в таких сферах: у науково-дослідній – як основу для подальшого дослідження історії науки міжнародного права; у правозастосовній – для поширення знань про

міжнародне право та особливості його функціонування; у навчальному процесі -для викладання курсів «Історія міжнародного права», «Міжнародне публічне право», «Міжнародне приватне право», а також під час підготовки відповідних розділів підручників, навчальних посібників і методичних вказівок.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення дослідження викладено в наукових публікаціях автора, а також доповідалися й обговорювалися на засіданні кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія», а також на Науковій конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми сучасного міжнародного права» (м. Одеса, 29 квітня 2013 р.), І Харківських міжнародно-правових читаннях, присвячених пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 27 листопада 2015 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції з Міжнародного права «De Lege Praeterita, Instante, Futura» (м. Одеса, 25 листопада 2016 р.), Круглому столі «Основні тенденції розвитку цивілістики, конституційного, господарського та міжнародного права» (м. Кривий Ріг, 27 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах» (м. Київ, 19 жовтня 2017 р.), Symposium on «The Trajectories of International Legal Histories» (Hague, October 20, 2017 р.), Конгресі міжнародного та європейського права (м. Одеса, 25-26 травня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 26-28 квітня 2018 р.), Конгресі міжнародного та європейського права (м. Одеса, 19 квітня 2019 р.).

Особливий внесок автора: у роботі, написаної у співавторстві «Professor Peter E. Kazanskyi: milestones of biography and creativity» особистий внесок автора полягає у викладенні змісту концепції права міжнародного управління П. Є. Казанського, систематизації та класифікації праць П. Є. Казанського.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли відображення у шести статтях, з яких п'ять опубліковано у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, та в одній статті у зарубіжному періодичному виданні, у восьми тезах доповідей на наукових конференціях, а також у науковому виданні.

Структура роботи зумовлена метою, предметом і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які разом містять 10 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації 219 сторінок, із них – 35 сторінок список використаних джерел, який складається із 363 найменувань.

РОЗДІЛ І. ВНЕСОК П. Є. КАЗАНСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1. Становлення П. Є. Казанського як вченого

Інтерес до творчого набутку вчених у галузі міжнародного права, що працювали на теренах нинішньої України, посилюється у останні десять-п'ятнадцять років [183]. На наш погляд, це обумовлено спадкоємністю розвитку міжнародно-правового знання, значимістю досягнень учених, що творили у ХІХ – на початку ХХ століть, для процесу відновлення та формування шкіл міжнародного права в незалежній Україні, а також для розвитку доктрини міжнародного права в цілому. Важливим є запозичення методології досліджень міжнародно-правових явищ, використання якої в період зміни парадигми вітчизняної науки міжнародного права є більш ніж доцільним. Так, щодо творчого спадку В. Е. Грабаря, О. В. Буткевич вважає, що «Однією з особливостей його наукової діяльності є втілення в міжнародно-правовій науці першої половини ХХ ст. (і при дослідженні її актуальних питань) класичних (традиційних для академічної науки ХІХ ст.) методів дослідження і підходів до проблем теорії. Це дало підставу називати В. Е. Грабаря “сполучною ланкою між російською дореволюційною та радянською наукою міжнародного права”» [27, с. 334; 69, с. 5; 319, с. 19]. Така спадкоємність, як безпосередня, так і опосередкована через радянський період, притаманна українській науці міжнародного права. Системні дослідження в галузі історії науки міжнародного права в Україні проводять В. Е. Батлер [11; 12; 38; 338; 339], В. Г. Буткевич [20; 222], О. В. Буткевич [23; 25; 26; 27; 28], В. Н. Денисов [42; 43; 44; 45; 47; 48; 49; 50; 52; 54; 55; 56], Т. Р. Короткий [184; 186; 234; 235; 338; 339], В. М. Репецький [249; 250; 251; 252], К. О. Савчук [46; 51; 259; 262; 263; 264; 265; 266; 271; 272; 273; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280; 281; 282; 283; 284; 285; 287; 288; 289; 290; 291; 292; 293; 294; 295; 296; 297; 298; 299; 300], О. В.

Тарасов [312] та інші автори [40; 167; 168; 169; 227; 320; 334]. Слід відзначити такі важливі вітчизняні видання, як «Антологія української юридичної думки. Т. 8. Міжнародне право» [6], «Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира» у двох томах [224; 225], випуски «Українського часопису міжнародного права» та «Альманаху міжнародного права» [4], присвячені саме розвитку української науки міжнародного права, серія статей, присвячених українським фахівцям міжнародного права, в Енциклопедії міжнародного права (насамперед статті В. Н. Денисова та К. О. Савчука) [70; 71].

На рівні окремих наукових шкіл міжнародного права проводиться дослідження історії становлення та розвитку Київської [74; 75; 76], Львівської [78; 79; 80], Харківської [18; 19; 289; 312] та Одеської [186; 234; 236; 237; 228; 299] шкіл міжнародного права, розвиток міжнародного права у Чернівцях [73].

Окремі дослідження присвячено видатним постатям науки міжнародного права, які працювали на теренах України: В. Е. Грабарю, Г. Лаутерпаху, Р. Лемкіну, А. Незабитовському, М. К. Ренненкампфу, Р. І. Базінеру, О. О. Ейхельману та іншим.

Важливими є не тільки наукові нароби з історії розвитку доктрини міжнародного права в Україні, але й популяризація постатей та їх внеску в розвиток доктрини міжнародного права, як важливий механізм підвищення авторитету міжнародного права та міжнародної правосвідомості. Важливою є спадкоємність, зв'язок між поколіннями вчених-міжнародників, і в цьому сенсі величезну роль відіграє книга Філіпа Сендса «Східно-західна вулиця. Повернення до Львова» [307].

За образним висловом, «Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова» – це «...путівник не тільки по вулицям і долям, – це путівник по міжнародному праву, що відкриває його глибинну сутність і найтонші переплетення. Це розповідь про перетворення міжнародного права, про зміну його суті, про його гуманізацію через генезу двох фундаментальних

концепцій – злочину проти людяності та злочину геноциду через призму доль їх фундаторів – засновників сучасної концепції прав людини, концепції злочину проти людяності – Герша Лаутерпахта й автора концепції злочину геноциду – Рафаля Лемкіна» [355, р. 674]. На нашу думку, ця цитата – важливий методологічний постулат дослідження доктринальних поглядів і творчої спадщини будь якого юриста-міжнародника, аналіз не тільки його праць з міжнародного права, але й об'єктивних соціально-політичних обставин періоду висловлення тих чи інших поглядів та ідей, дослідження його біографії та досягнень в інших сферах, вивчення особистості вченого і його світогляду.

Одеса ще в дореволюційний період була центром розвитку міжнародного права. Роль Імператорського Новоросійського університету в розвитку міжнародного права полягала в концентрації у його стінах видатних юристів-міжнародників, проте забутих з часом [203; 236; 299].

На розвиток науки міжнародного права в XIX і XX століттях значний вплив зробили вчені, чиї наукові пошуки пов'язані з Україною. Це вчені-міжнародники Київської [74; 224; 225], Одеської [236; 299], Харківської [18; 19] та Львівської [79; 196] шкіл міжнародного права [82; 337].

Безперечним є вплив на розвиток доктрини міжнародного права робіт вчених Новоросійського університету: А. А. Гладкого, М. С. Власьєва, І. О. Івановського [278], П. Є. Казанського [286; 338; 339], А. А. Кочубинського, І. А. Линниченко, О. В. Лохвицького, А. І. Маркевича, А. С. Мулюкіна, В. К. Наддера, А. С. Трачевського, Ф. І. Успенського, Е. М. Щепкіна, М. М. Шпилевського [53; 222].

Серед юристів-міжнародників, які здійснювали свою діяльність у Новоросійському університеті, видатною постаттю був Петро Євгенович Казанський (1866–1947 рр.). Проте його творчий доробок є недостатньо дослідженим і відомим сучасній науці міжнародного права, хоча вражає своєю багатогранністю та ретельністю [197]. Як зазначає К. О. Савчук, за широтою та різноманітністю наукових інтересів П. Є. Казанському важко

відшукати аналог у російській та українській науці міжнародного права [257, с. 221]. На думку Б. К. Бачура, «...наукові погляди [Казанського] в галузі міжнародного права на багато років вперед випереджали час, в якому він жив» [14, с. 18].

Т. Р. Короткий і Н. В. Хендель відзначають «...значний вплив праць П. Є. Казанського на розвиток доктрини міжнародного права і... науковий потенціал, який несе його творча спадщина для розробки сучасних проблем міжнародного права і міжнародних відносин. Довгий час у вітчизняній науці міжнародного права ім'я П. Є. Казанського було незаслужено забуте через його походження, політичну позицію та діяльність на початку ХХ століття» [184].

Багатогранність напрямків і сфер діяльності П. Є. Казанського відобразилася на фрагментації досліджень його здобутків. При його житті друкувались численні відгуки, критичні нотатки та статті щодо його праць, які ми згадуємо або використовуємо у нашій роботі. Серед посмертних праць слід згадати фундаментальну працю В. Е. Грабаря [38, с. 441-443], в якій згадується П. Є. Казанський. У радянський час праць, присвячених роботам П. Є. Казанського, з ідеологічних причин не було. Винятком є праця Д. Б. Левина, в якій поряд з іншими російськими вченими кінця ХІХ – початку ХХ ст. згадується П. Є. Казанський [190]. У пострадянський час (ХХІ ст.) до творчої спадщини П. Є. Казанського звернулися перш за все на теренах України та Російської Федерації. Проте, якщо в Росії інтерес викликають праці П. Є. Казанського з державознавства, державного права, російської державності, обґрунтування влади монарха та російського самодержавства, особливо в останні роки [29; 166; 324; 325; 326; 327; 328; 329; 330; 331; 332], то в Україні увага звернена перш за все до міжнародно-правових концепцій і творів П. Є. Казанського. Ще однією сферою інтересів Казанського була юридична освіта, що, як пише Б. С. Бачур, «...досліджувалася фрагментарно вітчизняними правознавцями й істориками. Як правило, наукова спадщина

П. Є. Казанського аналізується в основному у сфері міжнародного права...» [14, с. 11].

Ми також згодні з думкою, що особистість П. Є. Казанського цікава і з точки зору долі видатних вчених, які залишилися в Радянському Союзі після жовтневого перевороту. Відомий вчений-міжнародник, громадський діяч, організатор науки й освіти, П. Є. Казанський практично не був затребуваний після 1920 р. [338, р. 7].

Серед іноземних вчених значний інтерес до особи та творчості П. Є. Казанського виявив професор У. Батлер [338; 339]. Як зазначалось, у міжнародно-правовій площині творчий спадок П. Є. Казанського досліджувався перш за все у сфері міжнародного публічного права: У. Батлер [338; 339], В. Н. Денисов і К. О. Савчук [50; 51; 257; 259; 260], Д. Коваль [356], Т. Р. Короткий і Н. В. Хендель [182; 184; 338; 339], К. О. Савчук [257; 267; 270; 285], Є. А. Самойленко [301; 305]. Внесок П. Є. Казанського у розвиток міжнародного приватного права досліджено на порядок менше вченими А. С. Довгерттом [65; 66; 223], О. О. Мережко [220], Н. В. Хендель [321] і деякими російськими вченими [2; 171]. Певні біографічні дослідження містяться в енциклопедичній статті [188].

Наукова біографія Казанського була об'єктом дослідження Б. С. Бачура [14], Л. Ю. Кудінової [188], К. О. Савчук [267, с. 13]. Про становлення П. Є. Казанського як вченого свідчать окремі факти його наукової біографії, на яких варто зупинитися для виявлення базисних етапів.

Казанський Петро Євгенович народився 18 травня (за іншими даними, 13) [14, с. 11] 1866 р. у м. Сімферополі в дворянській сім'ї. Батько, спадковий дворянин Євгеній Петрович Казанський, був військовим лікарем, корпусним генералом [188, с. 14].

Спочатку П. Є. Казанський навчався у Сімферопольській гімназії, а після переїзду сім'ї за новим місцем служби батька (м. Саратов) закінчив Саратовську класичну гімназію у 1886 р. зі срібною медаллю. У тому ж році

він переїхав до Одеси і в серпні 1886 р. вступив на юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету [136, с. 6-7 цит. за: 14, с. 11].

Після закінчення першого курсу (1887 р.) перевівся до Імператорського Московського університету, де й закінчив у 1890 р. повний курс юридичного факультету, з золотою медаллю за твір «Судноплавство по міжнародних ріках» [133, с. 3 цит. за: 14, с. 11]. Тобто, наступну роботу П. Є. Казанського в Імператорському Новоросійському університету можна пояснити також деякими рисами його студентської біографії.

Саме в Імператорському Московському університеті стали визначатися основні напрямки його наукової діяльності, котрі згодом відбилися у його численних працях [188, с. 14-15]. Ще в період навчання П. Є. Казанський почав активно цікавитися питаннями міжнародного права, зокрема – питаннями війни, миру, суду [188, с. 14-15].

Після закінчення Імператорського Московського університету в 1891 р. П. Є. Казанський був залишений професором Л. О. Комаровським на кафедрі міжнародного права Імператорського Московського університету для підготовки до професорського звання (22.01.1891 – 23.05.1893) [58 цит. за: 14, с. 11]. У 1893 р. П. Є. Казанський склав магістерський іспит і отримав звання приват-доцента на кафедрі міжнародного права Імператорського Московського університету.

У 1893 р. П. Є. Казанський витримав конкурс і 23 травня 1893 р. був призначений приват-доцентом Імператорського Казанського університету з дорученням вести обов'язковий курс міжнародного права [58]. У ці роки він багато працював над магістерською дисертацією й одночасно накопичував матеріал для докторської [188, с. 15-16].

31 травні 1895 р. в Імператорському Московському університеті П. Є. Казанський захистив дисертацію на ступінь магістра за темою «Договірні ріки: нариси історії та теорії міжнародного права» [92; 93].

На початку 1895 р. П. Є. Казанського відряджено за кордон з науковою метою на рік. Згодом це відрядження було продовжене до 15 вересня 1896 р.

(1.06.1895 – 15.09.1896). Працюючи в Берлінській і Брюссельській королівських бібліотеках, у Бернській і Паризькій національних бібліотеках, учений зібрав унікальний матеріал для свого дослідження «Загальні адміністративні союзи держав» [116, с. 2].

Одеський період науково-педагогічної, а пізніше адміністративної та суспільної діяльності П. Є. Казанського, починається з 1896 р. Після переведення професора І. О. Івановського до Санкт-Петербурзького університету, його наступником на кафедрі міжнародного права став П. Є. Казанський. 28 лютого 1896 р. Міністерство народної освіти видало наказ про призначення приват-доцента П. Є. Казанського на посаду в. п. екстраординарного професора на кафедрі міжнародного права Новоросійського університету [58, арк. 4, 10]. 18 червня 1886 р. декан юридичного факультету В. В. Сокольський звертається з доповідною запискою до ректора Новоросійського університету професора Ф. Н. Шведова про призначення в. п. екстраординарного професора П. Є. Казанського по кафедрі міжнародного права. І тільки 28 жовтня 1896 р. ректор видає наказ про призначення П. Є. Казанського завідувачем кафедрою міжнародного права [58, арк. 5, 6, 16, 18]. Темою вступної лекції, прочитаної студентам юридичного факультету в першому семестрі 1896/97 навчального року, була «Перші елементи всесвітньої організації» [14, с. 13], пізніше опублікована у «Південному огляді»[129].

20 березня 1897 р. П. Є. Казанський захистив у Імператорському Московському університеті докторську дисертацію за темою «Загальні адміністративні союзи держав» (у 3 т., Одеса, 1897 р.). Перший том цієї роботи став його докторською дисертацією. 2 травня 1898 р. П. Є. Казанського затверджено Радою Імператорського Московського університету в ступені доктора міжнародного права [241, с. 185].

У серпні 1898 р. Міністерство народної освіти затверджує вченого в званні ординарного професора, а 20 березня 1899 р. найвищим наказом по цивільному відомству призначають П. Є. Казанського ординарним

професором Новоросійського університету по кафедрі міжнародного права [14, с. 13; 188, с. 15-16]’.

У 1901 р. П. Є. Казанський клопотав про можливість направлення в закордонне відрядження для роботи в бібліотеках Берліна, Парижу, Лондона за темою міжнародних зносин Російської імперії [242, с. 41].

У 1901 р. П. Є. Казанський видав у Одесі підручник «Вступ до курсу міжнародного права». У 1902 р. – «Підручник міжнародного публічного та цивільного права» – фактично, завершив системну наукову роботу у сфері міжнародного права (за виключенням радянського періоду).

У ці роки в Міністерстві народної освіти постало питання про реформування викладання на юридичних факультетах. П. Є. Казанський активно займався цим питанням, написав ряд робіт на дану тему. Варто відзначити, що науково-методичні роботи П. Є. Казанського про постановку викладання міжнародного права на юридичних факультетах Росії були в той час рекомендовані для всіх університетів країни [188, с. 15-16]. Цим питанням присвячено підрозділ 1.3 дисертації.

Логічним продовженням зазначеного напрямку діяльності було утворення 12 грудня 1907 року спеціальної комісії на чолі з П. Є. Казанським (голова), члени комісії – В. М. Ренненкампф, М. Ю. Чижов, О. Ф. Федоров і В. І. Адамович. Ця комісія повинна була розробити пропозиції щодо впорядкування навчальних справ на юридичному факультеті, зокрема, про повернення до курсової системи викладання навчальних предметів. На підставі доповіді комісії, 28 травня 1908 р. юридичний факультет порушив клопотання перед Радою Новоросійського університету про повернення до курсової системи викладання. Надалі було відпрацьовано правила семестрових екзаменів і заліків, що остаточно упорядкувало навчальний процес на факультеті [230 цит. за: 13, с. 11]. Протягом 1897–1920 рр. П. Є. Казанський брав участь у роботі випробувальних комісій юридичного факультету Новоросійського університету [14, с. 15].

Безсумнівно, на світогляд, напрямки наукової діяльності та, можливо, на кар'єру П. Є. Казанського вплинули революційні події 1905 р. Новоросійський університет називали не інакше, як найбільш реакційним університетом у Росії [14, с. 14], а П. Є. Казанський був, вірогідно, одним із найбільш реакційних професорів Новоросійського університету. Така позиція знайшла неоднозначну оцінку у дослідників особистості Казанського – від повного схвалення [14, с. 14] до засудження [38, с. 442]. Казанський був одним із підписантів документу «Телеграма 24 одеських професорів», надрукованого 17 лютого 1905 р. у газеті «Новое время».

Телеграма була «маніфестом» «правового» академізму: «Ми, – говорилося в ній, – не знаходимо досить яскравих і сильних слів, щоб висловити гарячий протест проти залучення університетів, що мають свої високі завдання, в чужу їм сферу політичної боротьби» [135 цит. за: 14, с. 14; 248, с. 5-6 цит. за: 14, с. 14]. Безспірно, ці події та позиція П. Є. Казанського значно вплинули на його академічну кар'єру, суспільну активність і сферу наукових інтересів. 15 жовтня 1908 р. П. Є. Казанського обрали деканом юридичного факультету Новоросійського університету (слід зауважити, що Казанський був секретарем юридичного факультету Новоросійського університету в 1903–1904 рр.).

Крім наукової та викладацької діяльності П. Є. Казанський брав активну участь у громадському житті факультету, університету та міста. У 1911 р. П. Є. Казанського обрано почесним мировим суддею Міської думи м. Одеси. П. Є. Казанський входив до правління Піклування про нужденних студентів Новоросійського університету, був головою багатьох товариств, що діяли в Одесі: Одеського відділення сходознавства, Одеського відділення Галицько-Руського благодійного товариства, Товариства науки, мистецтва і літератури. Брав участь у роботі з'їзду російської групи Міжнародного союзу криміналістів у м. Києві (1905 р.), у Слов'янському з'їзді в Софії (1910 р.) [14, с. 15].

П. Є. Казанський був одним із засновників, організатором і активним учасником Товариства правознавства і гуманітарних знань, яке існувало при Новоросійському університеті з 1913 р. П. Є. Казанським було підготовлено всі установчі документи і статут товариства, а на першому засіданні суспільства його обрали головою. Основна мета Товариства правознавства і гуманітарних знань – розробка вітчизняного права, сприяння успіхам і поширенню юридичних і державних знань [14, с. 14].

У 1914 р. П. Є. Казанський став на чолі Новоросійського вищого міжнародного інституту (заснованого А. В. Верцинським), в якому викладав до 1918 р. [57; 58 цит. за: 13, с. 11]. Інститут готував «діячів на ниві проведення російських політичних інтересів за кордоном» [318].

У 1904 р. П. Є. Казанському присвоєно чин статського радника. 1 січня 1912 р. за великі наукові досягнення П. Є. Казанський був удостоєний чину дійсного статського радника. У 1918 р. за наукові досягнення П. Є. Казанському присвоєно звання заслуженого ординарного професора. Його відзначено орденами св. Станіслава другого ступеня (1902 р.) і першого ступеня (1916 р.), св. Володимира четвертого ступеня (1903 р.) та третього ступеня (1914 р.), св. Анни другого ступеня (1905 р.), Світло-бронзовою медаллю в пам'ять 300-річчя царювання Будинку Романових (1913 р.).

Особисте життя та відомості про родину П. Є. Казанського детально відображені у статті Б. С. Бачура [14]. Цікаво, що з Одесою родину Казанських пов'язувала служба діда Петра Євгеновича – Петра Георгійовича Казанського (1795–1872 рр.) протоієрея Спасо-Преображенського собору [14, с. 15]. В Одесі народився батько П. Є. Казанського – Євгеній Петрович Казанський.

П. Є. Казанського було звільнено з Новоросійського університету 23 квітня 1919 р., потім відновлено в 1920 р., і протягом наступних років він викладав у вищих навчальних закладах Одеси, створених на базі Новоросійського університету. Цей період і наступний період творчої

біографії Казанського, починаючи з 1920 р., ми докладно розглянемо в підрозділі 1.4 дисертаційної роботи.

Дослідник науково-педагогічної біографії П. Є. Казанського Б. С. Бачур виокремлює три основних етапи науково-педагогічної, громадської та адміністративної діяльності професора П. Є. Казанського, починаючи з його студентських років і закінчуючи останніми днями його життєвого шляху: Московський етап – 1887–1893 рр.; П. Є. Казанський етап – 1893–1896 рр.; Одеський – 1896–1947 рр. На нашу думку, це декілька спрощений підхід, у якому за основу періодизації взято географічний критерій. Ми пропонуємо використовувати в якості критерія зміну наукових інтересів і творчого потенціалу Казанського, що й використовуємо у даній роботі.

Але звернімось до періодизації творчого шляху П. Є. Казанського за авторством Б. С. Бачура. На його думку, найтривалішим (50 років), насиченим, значимим і плідним етапом є Одеський. У цей період П. Є. Казанський захистив докторську дисертацію, підготував і опублікував більшість своїх наукових праць. Як учений, педагог і декан юридичного факультету Новоросійського університету, у найважчі та неспокійні революційні роки він «втримав на плаву» юридичний факультет. У своїх наукових працях і в практичній діяльності сміливо й відкрито висловлював не тільки свою наукову, а й політичну позицію. Його наукові погляди в галузі міжнародного права на багато років випереджали час, у якому він жив. Після революції 1917 року він не покинув свою батьківщину, залишився до кінця життя справжнім патріотом своєї Батьківщини. Завдяки зусиллям Петра Євгеновича в Одесі було відкрито в 1912 р. (функціонував до 1918 р.) Вищий міжнародний інститут. Через Науково-навчальну Раду Вищої школи Одеси та Асоціацію працівників Вищої школи прихильників пролетаризації, в яких він брав безпосередню участь, займався питаннями реформування вищої освіти в Одесі.

Безсумнівно, одеський період біографії П. Є. Казанського є найбільш плідним і насиченим, але такий підхід (за географічним критерієм) не дає

можливості прослідити зміну наукової парадигми П. Є. Казанського та його внесок у розвиток міжнародного права. На нашу думку, саме Московський період здійснив найбільш важливий вплив на становлення Казанського як юриста-міжнародника та його основні здобутки у галузі міжнародного права.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. В сучасній українській науці міжнародного права сформувався окремий напрямок дослідження історії української науки міжнародного права, який має величезне значення для спадкоємності та безперервності розвитку міжнародно-правового знання, виявлення традицій і методології наукових досліджень з міжнародного права, становлення та формування сучасних шкіл міжнародного права, дослідження та використання наукової спадщини окремих юристів-міжнародників. Популяризація постатей у сфері історії української науки міжнародного права та їх внеску в розвиток доктрини міжнародного права є важливим механізмом підвищення авторитету міжнародного права, усвідомлення його ефективності й гуманістичної сутності, формування у юристів професійної міжнародної правосвідомості.

2. У Новоросійському університеті наприкінці XIX – на початку XX століть активно розвивалися дослідження у сфері міжнародного права, практично сформувалася одеська школа міжнародного права. Але з ряду причин, які малі місце до встановлення радянської влади (від'їзд фахівців міжнародного права до інших університетів Російської імперії, відхід від досліджень міжнародного права) та після її встановлення (незатребуваність фахівців міжнародного права, ліквідація юридичного факультету та Новоросійського університету взагалі), одеська школа міжнародного права на період першої половини XX ст. фактично припинила існування.

3. Найбільш важливий вплив на становлення П. Є. Казанського як юриста-міжнародника та на його основні здобутки у галузі міжнародного права має московський період його наукової біографії, навчання, підготовка та захист магістерської роботи й докторської дисертації. Одеський період

біографії Казанського є найбільш плідним і насиченим, але як юрист-міжнародник Казанський сформувався саме на юридичному факультеті Імператорського Московського університету.

1.2. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права

Дослідження наукової спадщини науковця з міжнародного права не може не торкнутися відповіді на декілька фундаментальних питань, пов'язаних з уявленням про міжнародне право, його природу, джерела, систему, суб'єкти, співвідношення з внутрішньодержавним правом. Це «теоретичний» мінімум, точка відліку в розумінні та дослідженні будь-якого міжнародно-правового явища, будь-якої концепції та вчення з міжнародного права.

Не можна не висвітлити діяльність та погляди П. Є. Казанського на теоретичні питання міжнародного права. Великий досвід дослідження різноманітних інститутів міжнародного права, величезний досвід викладання міжнародного права, створення концепції міжнародного адміністративного права обумовлюють виявлення відправних уявлень Казанського щодо міжнародного права. Ці питання дуже актуальні для розвитку сучасної доктрини міжнародного права, адже ідеї Казанського, незважаючи на властивий йому консерватизм, були вельми цікавими та випереджаючими час, мали значний прогностичний потенціал.

П. Є. Казанський був найяскравішим представником юристів-міжнародників Новоросійського університету – як з точки зору внеску в розвиток науки міжнародного права й освіти в Російській імперії, так і політичної активності та неоднозначності. Його роботи були відомі не тільки в Росії, але й далеко за її межами, – констатують Т. Р. Короткий і Н. В. Хендель [184]. Учені зазначають, що «...навіть опубліковані до жовтневого

перевороту роботи містять в собі наукові відкриття, дозволяють переосмислити і по-новому оцінити як ідеї П. Є. Казанського, так і тенденції та закономірності розвитку сучасних міжнародно-правових відносин» [184].

На думку К. О. Савчука, П. Є. Казанського без перебільшення можна назвати одним з найкращих представників юридичної науки Російської імперії взагалі, а різноманітність його наукових інтересів вражає [270, с. 339]. Його праці охоплюють проблеми теорії міжнародного права, міжнародного адміністративного права, режиму міжнародних річок і проток, статусу Каспійського моря, видачі злочинців, організації юридичної освіти, міжнародного приватного права, державного права Росії тощо.

Питанням вивчення творчого спадку П. Є. Казанського в останній час присвячено чимало робіт. Але тільки окремі дослідники торкаються міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського [14; 38], та, як правило, у контексті окремих міжнародно-правових інститутів або найбільш відомих напрямків творчості П. Є. Казанського – щодо статусу міжнародних річок або адміністративних союзів держав, міжнародного приватного права. Винятком є дослідження У. Батлера, Т. Р. Короткого та Н. В. Хендель, К. О. Савчука. Але системні й комплексні дослідження поглядів Казанського на теоретичні питання міжнародного права серед сучасних досліджень практично відсутні. Тому ця грань діяльності П. Є. Казанського представляє значний інтерес і в рамках дисертаційної роботи.

За підрахунками Т. Р. Короткого і Н. В. Хендель, всього П. Є. Казанський підготував і опублікував понад 110 робіт, серед яких: дослідження, присвячені міжнародному праву (міжнародне право: навчальні видання – 5 видань; статті та брошури щодо загального вчення та літератури з міжнародного права – 7; міжнародне адміністративне право – 35, морські володіння – 2, окрема особа в міжнародному праві – 5, питання війни і миру, міжнародного правосуддя – 5, право війни – 6); присвячені викладанню права – 11; загальним питанням права та держави – 13; національному питанню – 15; академічним справам – 11 [184].

Наявність значної кількості публікацій, на наш погляд, відображає ще одну рису характеру П. Є. Казанського, на яку вказував В. Е. Грабар [38, с. 441-443] – побоювання втратити першість у дослідженнях, прагнення закріпити пріоритет та ідеї, поширити тексти досліджень. Також характерною рисою П. Є. Казанського було побоювання, щоб не вкрали його рукописи і не використали його оригінальні думки, а тому він під час поїздок за кордон возив свої рукописи в особливій валізі [39, с. 341].

Цікавою є сама бібліографія праць П. Є. Казанського, що була знайдена Т. Р. Коротким і Н. В. Хендель в Одеській науковій бібліотеці ім. І. І. Мечникова. Науковці свідчать: «...ще однією обставиною, яка також посилила наш інтерес до особистості П. Є. Казанського, стало виявлення нами в 2012 році в Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова бібліографії робіт П. Є. Казанського. Незважаючи на присутність цієї бібліографії в картотеці, виходячи з формуляра видання, його за 75 років замовляло лише кілька читачів в 50-х роках ХХ століття, і ця бібліографія була практично невідома науковій громадськості» [182; 184].

І дійсно, ні в одній сучасній праці бібліографічного посилання на роботи П. Є. Казанського, до опублікування їх Т. Р. Коротким і Н. В. Хендель, нам не зустрічалося. Видання цієї знахідки визвало значний інтерес серед фахівців в Україні та за кордоном, призвело до низки публікацій, присвячених особистості П. Є. Казанського.

Сама по собі бібліографія заслуговує окремого аналізу. Вона представляє собою брошуру в 30 листів А4 формату, надруковану на друкарській машинці, на нашу думку, в кількості 4-5 примірників. Бібліографія носить назву: «Покажчик вчених і публіцистичних робіт б. заслуженого ординарного професора Новоросійського Університету і б. професора вузів Одеси П. Є. Казанського, Складений ним самим. 1892–1939» [138]. Вона підписана П. Є. Казанським і датована 1939 р. З цього можливо зробити висновок, що вона не містить праць, які могли бути написані

Казанським в період з 1939 по 1947 роки. Виходячи з біографії Казанського, ми не сумніваємося, що Казанський активно займався науковою працею як мінімум у період з 1939 по 1941 рр., але інформації про цей період немає. Також слід зазначити, що бібліографія була укладена Казанським у період перебування в Ленінграді.

Показчик містить як надруковані, так і не надруковані праці, як у дорадянський, так і в радянський період. Сам П. Є. Казанський вказує на відносну неповноту Показчика: «Випускається тільки те, що мало суто місцевий, тимчасовий або випадковий характер» [138, с. 2]. Знаючи особливості характеру Казанського, Показчик містить майже всі праці П. Є. Казанського. Можливо, за одним виключенням – у ньому не вказані праці, які хотів приховати сам П. Є. Казанський. Але сама «небезпечна» праця для періоду репресій – «Влада Всеросійського Імператора. Нариси чинного права» – в Показчику зазначена. Що цікаво, до Показчика включено відгуки та рецензії на праці П. Є. Казанського. Показчик присвячений «Памяти преждевременно ушедших товарищей».

У вступі до Показчика міститься перелік псевдонімів, якими П. Є. Казанський підписував свої роботи. Причому, Петро Євгенович вказує: «У Показчику наводяться усі мої учені та публіцистичні праці, як підписані повністю звичайно (П. Казанський), або скорочено (К., П. К.), або П. Саблуков, Старий декан і т.і., або не підписані, однак тільки ті, які з'явилися у друку. Перелік головних не надрукованих рукописів додається наприкінці Показчика окремо» [138]. Значна кількість робіт була опублікована в Записках Імператорських Казанського і Новоросійського університетів.

Петро Євгенович володів німецькою, французькою та іншими іноземними мовами, його наукові праці та відгуки на них публікувалися у французьких наукових виданнях, у німецькому щорічнику міжнародного права. Ми проаналізували кількість праць П. Є. Казанського, надрукованих іноземними мовами, не включаючи відгуки на його праці. Їх налічується вісімнадцять, та одна не надрукована. Більша частина цих публікацій –

наукові статті, але є й більш фундаментальні праці. Наприклад, друга частина «Підручника міжнародного публічного та цивільного права» була перекладена на французьку професором Дельюмо [138, с. 6]. Декілька публікацій присвячено міжнародним адміністративним союзам, у вигляді брошур або окремих статей. Аналогічно, декілька статей присвячено окремим інститутам міжнародного права, переважно пов'язаним з Російською імперією. Тобто можна зробити висновок, що основні праці Казанського не були перекладені на іноземні мови, хоча найбільш важливі ідеї (наприклад, з теорії міжнародних адміністративних союзів) були надруковані французькою або німецькою мовами.

Однією з перших виданих праць П. Є. Казанського була доповідь «Замітка про викладання права в університетах», з якою він виступив 1882 р. у товаристві магістрантів юридичного факультету Московського університету, надрукована у «Шкільному огляді» за 1892 р. У подальшому П. Є. Казанський присвятив розробці питань викладання права значну частину своєї наукової та викладацької діяльності.

П. Є. Казанський ще в студентські роки виявив схильність до заняття наукою. Свідченням цього є золота медаль юридичного факультету Московського університету за дослідження «Судноплавство по міжнародних ріках», яке в подальшому було продовжено в його магістерській дисертації.

2 грудня 1891 р. П. Є. Казанський виступив з доповіддю в Московському юридичному товаристві [315] на тему «Чергові конгреси і конференції миру». Пізніше ця доповідь була опублікована і відзначена критикою як досить серйозна робота [188, с. 15-16].

Перша фундаментальна праця була присвячена договірним річкам (у сучасній класифікації – міжнародним рікам) [92; 93]. П. Є. Казанський зробив чи не найвагоміший внесок у розвиток теорії міжнародного річкового права в Російській імперії. Це системне й значне за обсягом дослідження (понад 800 сторінок) є викладом історії становлення та діючих на той час норм міжнародного річкового права.

Професор Л. О. Камаровський ретельно вивчив це дослідження та підготував фундаментальний відгук. В. Е. Грабар вказує, що сфери договірних рік стосується вже перша велика робота П. Є. Казанського – двотомна магістерська дисертація «Договірні ріки» [39, с. 341].

Саме в цій роботі П. Є. Казанський постулює важливий методологічний принцип, який він запроваджує у всіх своїх працях. Він надає перевагу аналізу нормативного матеріалу на відміну доктрині міжнародного права, яка на той час була важливим джерелом і основою системи міжнародного права. Як писав сам дослідник, «У завдання нашого часу входить звернутися до детального вивчення позитивного матеріалу, який дає сучасному досліднику практику, і зблизити нашу науку з тим, з чим зблизило її саме життя, т. б. з національним або внутрішньодержавним правом взагалі... Сучасний дослідник може бути впевнений в тому, що він зробив усе можливе для досягнення істини, тільки в такому випадку, якщо перевірити свої висновки, здобуті самостійно з договору і звичаю... Виконати ці завдання і умови в розробці одного з приватних питань – ось та мета, яку ми мали на увазі, приступаючи до даної роботи» [92, с. III-IV].

Далі Петро Євгенович Казанський вказує: «Одна з причин, чому міжнародне право не зайняло досі належного йому місця серед інших юридичних наук, полягає в тому методі, якому слідує більшість інтернаціоналістів. Замість того, щоб черпати свої знання з безпосередніх джерел права народів, міжнародного договору і звичаю, вони думають побудувати систему його, виходячи з теорій своїх попередників. Таким чином, у той час, коли все рухається вперед, міжнародне право продовжує надихатися поглядами XVII і XVIII ст. Не дивно тому, що воно нерідко викликає сумнів і заперечення з боку найбільш послідовних і живих умів. Друга причина, яка стоїть в безпосередньому зв'язку з першою, полягає в неправильному зближенні його то з однією, то з іншою якою-небудь окремою гілкою національного права і в тому, що відбувається звідти штучне освітлення інститутів його» [92, с. III].

Посилання на цей підхід зустрічаються й у інших працях П. Є. Казанського, підготовлених як до, так і пізніше магістерського дослідження. Особливо це проявляється у працях з міжнародних адміністративних союзів. Саме тому, на наш погляд, Л. О. Камаровський та інші вчені піддали критиці докторську дисертацію Казанського «Загальні адміністративні союзи держав». Тобто, можна охарактеризувати Петро Євгеновича Казанського як послідовного позитивіста.

Важливим для загальної оцінки міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського є його уявлення про співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Фактично, це співвідношення відображає комплексне уявлення про правові явища, які належать до міжнародної та національної систем суспільних відносин.

Незважаючи на те, що ці уявлення з відходом П. Є. Казанського від дослідження міжнародного права та зміни політичних обставин зазнали, на нашу думку, кардинальних змін, у період заняття саме міжнародним правом, тобто до початку XX ст., ми вважаємо Казанського послідовним дуалістом, який відокремлює систему міжнародного та систему внутрішньодержавного права. Причому, такі уявлення властиві П. Є. Казанському як на початку досліджень в галузі міжнародного права, так і в останніх його працях з міжнародного права. Про це свідчить думка, що «...полягає в неправильному зближенні його [міжнародного права] то з однією, то з іншою якою-небудь окремою гілкою національного права і в тому, що відбувається звідти штучне освітлення інститутів його» [92, с. III], а також абсолютне відокремлення міжнародного цивільного права від внутрішньодержавного права, й віднесення його до права міжнародного. П. Є. Казанський виводить міжнародне право з внутрішньодержавного права, вказуючи, що «Міжнародний порядок є подальший розвиток приватноправового й публічно-правового порядку в окремих державах і містить у собі й приватноправові, й публічно-правові елементи. Зуміти зрозуміти їх і розробити так, як вимагає особлива природа тих і інших становить головне

завдання нашого часу» [92, с. III-IV]. Тобто, генезу міжнародного права П. Є. Казанський пов'язує з внутрішньодержавним правом як паралельний процес, але при цьому міжнародне право має особливу природу, іншу, ніж природа внутрішньодержавного права.

У підручнику «Вступ до курсу міжнародного права» П. Є. Казанський висловлює думку, що «...міжнародне право – частина англійського права. Воно, на думку англо-американських юристів, так само є обов'язковим для судів, як якщо б воно становило частину національного права, навіть якщо це не призначено особливо законодавцем.

Подібні ж погляди висловлювалися і дослідниками інших народностей. Так, Геффкен вважає міжнародне право за частину чинного права держави. Все це близько до істини» [97, с. 176]. На перший погляд може виникнути думка, що мова йде про примат внутрішньодержавного права над міжнародним і про відповідний моністичний підхід П. Є. Казанського до цього питання. Але, на нашу думку, ця цитата скоріш за все характеризує питання взаємодії внутрішньодержавного права та міжнародного права, питання дії міжнародного права у національній правовій системі. Такий висновок можливо зробити з наступної думки П. Є. Казанського, що окремі частини міжнародного права нерідко прямо вводяться у внутрішнє право держав. Державам доводиться нерідко істотно змінювати своє внутрішнє законодавство, включаючи до нього нові відділи права, у зв'язку з вимогами міжнародних зносин або міжнародних договорів [97, с. 176]. На нашу думку, це свідчить, що на період до 1905 р. (тобто до тих подій, які спричинили зміну інтересів і підходів П. Є. Казанського до розуміння права), П. Є. Казанський дотримувався дуалістичного підходу до співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Про це свідчить висловлювання П. Є. Казанського про те, що міжнародне право є обов'язковим не тільки для самих держав, але й для їх частин, для підданих і влади. Адміністрація й суд мають справу з ним, як і з правом внутрішнім [97, с. 176]. Тобто можна говорити про те, що Петру Євгеновичу Казанському

властивий дуалістичний підхід з елементами примата міжнародного права над внутрішнім [97, с. 176].

Ми згодні з виокремленням цього етапу творчості П. Є. Казанського в окремий період [184, с. 5], з 1887 р. по 1895 р. Цей період характеризується: 1) визначенням основних напрямів наукових інтересів П. Є. Казанського (юридична освіта, інституційна система міжнародного права); 2) розробка методології досліджень міжнародно-правових явищ; 3) дослідження статусу договірних річок, послідовне та повне, від магістерського дослідження до фундаментальної праці. Слід зазначити, що П. Є. Казанський більше не повертався до цієї теми, і зазначений підхід – повне розкриття теми та постановка «крапки» у предметі дослідження – є характерним підходом П. Є. Казанського.

У цей період П. Є. Казанський готує відгук на «Збірник трактатів і конвенцій» Ф. Мартенса (1892 р.). Тоді ж він читає лекцію на юридичному факультеті Казанського університету на тему «Інститут міжнародного права (1873–1893 рр.)» (1893 р.). Ця лекція була надрукована окремим виданням [111]. Обґрунтовуючи актуальність лекції, П. Є. Казанський зауважує: «...важко вибрати предмет більш відповідний для вступної лекції, ніж мова про наукове і практичне значення тієї установи, яка стала на чолі сучасного розвитку цієї науки. Я маю на увазі Інститут міжнародного права» [111, с. I].

Також у цей період П. Є. Казанський працює над проблематикою адміністративних союзів держав (міжнародних організацій) і публікує роботи, присвячені Всесвітньому поштовому конгресу (1892 р.), Міжнародному союзу залізничних товарних зносин (1892 р.); готує відгуки про міжнародні конференції: Четвертий загальний конгрес світу (1892 р.), Шосту міжнародну санітарну конференцію (1892 р.), Черговий конгрес і конференцію миру (до руху на користь миру в усьому світі) (1893 р.), П'яту міжнародну конференцію товариств Червоного Хреста (1892 р.).

Але значний за обсягом матеріал щодо теми міжнародних адміністративних союзів був зібраний П. Є. Казанським у період перебування у відрядженні в 1895 р. Як вчений відзначав у звіті по відрядженню, міжнародні адміністративні союзи є «одним з найцікавіших, важливих і нових утворень міжнародного права» [116, с. 2].

У 1897 р. П. Є. Казанський захистив докторську дисертацію на тему «Загальні адміністративні союзи держав», у якій детально проаналізував питання міжнародної адміністрації як абсолютно нового явища в системі міжнародного права. Це тритомна робота, в першому томі [106] викладено теоретичні погляди вченого на питання правового регулювання міжнародної адміністрації, а другий [107] і третій [108] присвячено аналізу правового статусу окремих міжнародних адміністративних союзів держав, зокрема Міжнародного союзу для вимірювання землі, Всесвітнього телеграфного союзу, Міжнародного союзу мір і ваг, Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного союзу з охорони промислової власності. Окремі глави дисертації були опубліковані П. Є. Казанським у вигляді невеликих книг [104; 105; 123; 124; 153; 155; 156; 157].

Взагалі, внесок П. Є. Казанського у розвиток міжнародного адміністративного права є найбільш вагомим і значущим. Цикл праць П. Є. Казанського з міжнародного адміністративного права налічує тридцять п'ять робіт. Це найбільший творчий здобуток П. Є. Казанського за кількістю та обсягом. Саме в цьому напрямку П. Є. Казанський є визнаним вченим, як на думку сучасників, так і дослідників творчості Петра Євгеновича Казанського [184, с. 3; 197, с. 145; 200, с. 117; 205, с. 160; 257, с. 221; 259, с. 75-79].

Тому другий період творчості П. Є. Казанського варто відраховувати від 1895 р. до 1897 р. Наша періодизація дещо відрізняється від періодизації інших авторів, які другий період наукової біографії починають з 1897 р., тобто від захисту докторської дисертації [184, с. 7]. На нашу думку, цей період почався ще від захисту магістерської дисертації, після якого П. Є. Казанський повністю занурюється в питання міжнародних адміністративних

союзів, маючи на цей момент значне за обсягом напрацювання з теми дослідження. Другий період завершує видання «Загальні адміністративні союзи держав» (1897 р.) у 3-х томах. Це дослідження було також надруковано у Вчених записках Новоросійського університету 1897 року, томи 70, 71, 72.

Даний період характеризується: 1) розробкою методології досліджень у сфері міжнародних адміністративних союзів; 2) систематизацією й аналізом значного за кількістю матеріалу з цього питання; 3) глибоким вивченням системи міжнародних адміністративних союзів і розробкою теоретичних положень міжнародного адміністративного права; 4) виданням значної кількості видань за темою. Цей період відкриває нам ще одну рису П. Є. Казанського – значну працьовитість, яка виявляється у кількості його праць та в їх загальному обсязі за відносно невеликий час.

У своїй дисертації «Загальні адміністративні союзи держав» вчений констатував, що незважаючи на те, що загальні адміністративні союзи є «найбільш популярними творами сучасного міжнародного права», їх юридична природа досліджена недостатньо [106, с. 7]. На його думку, виникнення системи міжнародних адміністративних союзів, які охоплюють різні сфери співробітництва між державами, свідчить про те, що історія людства вступила у якісно нову фазу. П. Є. Казанський зазначає: «Занадто часто зупиняються на тому, що розділяє сучасні держави. Корисно і цікаво згадати також про те, що їх об'єднує разом. Поряд з невгамовною боротьбою між народами життя знає і прояви міжнародної згоди, і в нашому світі можуть жити і процвітати тільки ті народи, які здатні взяти участь як у цій боротьбі, так і в цій згоді. Хто стане ухилятися від останньої, то покарає себе сильніше, ніж за найбільшої поразки в міжнародній боротьбі» [106, с. 8]. Вчений особливо підкреслював, що завдяки тісним юридичним зв'язкам, які встановлюються між державами за допомогою міжнародних адміністративних союзів, зміцнюються мирні відносини між народами.

Із захистом даної роботи пов'язано остаточне визнання вченого як фахівця з міжнародного права [184]. Окремі частини описових томів видано автором у вигляді брошур. Він зазначив, що даному питанню присвячена вступна лекція «Перші елементи всесвітньої організації». До цього питання він повернувся в нарисі «Вчення про міжнародну адміністрацію».

Результати дослідження міжнародних адміністративних союзів П. Є. Казанський активно публікує у вигляді окремих видань: «Міжнародна геодезична спілка» (1896 р.), «Майбутнє всезагальних адміністративних союзів держав» (1897 р.), «Міжнародний протиневільничний союз» (1897 р.), «Міжнародний союз для друкування митних тарифів» (1897 р.), «Міжнародний союз книговедення» (1897 р.), «Міжнародний союз для охорони промислової власності» (1897 р.), «Міжнародний союз для охорони літературно-артистичної власності» (1897 р.), «Міжнародний союз для вимірювання землі» (1897 р.), «Міжнародний союз мір і ваг» (1897 р.), «Міжнародні метричні установи» (1897 р.). Також він робить доповіді про Всесвітній каталог і Міжнародний бібліографічний союз (1896 р.), Міжнародний метричний союз з точки зору юридичної та культурної (1900 р.). Значна частина цих робіт була опублікована також в другому і третьому томах «Загальні адміністративні союзи держав» (1897 р.).

Ці факти підтверджують рису характеру П. Є. Казанського, на яку звернув увагу В. Е. Грабарь, – щодо наукових амбіцій П. Є. Казанського та занепокоєння про науковий пріоритет і долю рукописів. Серед наведених робіт найбільший інтерес має праця «Майбутнє всезагальних адміністративних союзів держав» (1897 р.), яку можна розглядати як приклад прогнозування міжнародних і міжнародно-правових явищ, та порівняти прогнози, які зробив Казанський, з фактичною ситуацією щодо розвитку системи міжнародних організацій і виникнення такого явища, як міжнародне управління. Таким чином, одним із методів, який був використаний Казанським у своїх дослідженнях, був метод прогнозування.

Окремим напрямком досліджень П. Є. Казанського була доктрина міжнародного права. Він визначав методи науки міжнародного права, вплив науки міжнародного права на міжнародні відносини, досліджував філософію, історію та політику міжнародного права.

Вчений узагальнив у систему доктрину міжнародного права Г. Гроція, К. Гарейса, К. Кальтенборна, Ф. Ф. Мартенса. На наш погляд, виявлення методологічних постулатів і принципів міжнародно-правової спадщини П. Є. Казанського може стати важливим внеском у розвиток методології сучасної доктрини міжнародного права.

Третій період творчості Казанського в галузі міжнародного права починається з 1897 р. Він характеризується зверненням П. Є. Казанського до проблематики теорії міжнародного публічного права («Досвід договірної теорії права народів», 1903 р.), міжнародного приватного (цивільного) права та виданням посібників: «Вступ до курсу міжнародного права» (1901 р.) та «Підручника міжнародного права, публічного і цивільного», який було опубліковано в Одесі в 1902 р., друге видання вийшло у 1904 р. Перше видання було надруковано також у Вчених записках Новоросійського університету в 1902 р., томи 86 і 87 під назвою: «Начала міжнародного права, публічного і цивільного» [184, с. 8].

Загальні погляди на міжнародне право П. Є. Казанський висловив у «Вступі до курсу міжнародного права» [97] (1901 р.) і в «Підручнику міжнародного права публічного і цивільного» [140; 141] (1902 р., 1904 р.). Цікаво, що В. Е. Грабарь не згадує про «Вступ до курсу міжнародного права», а щодо двох видань «Підручника міжнародного права публічного і цивільного», то в літературі вказують то 1902 р., то 1904 р. видання, не уточнюючи, що це перше та друге видання.

Зазначені підручники – майже останні надруковані значущі праці П. Є. Казанського з міжнародного права. Виходячи з бібліографії П. Є. Казанського, можливо зробити висновок, що на початку ХХ ст. міжнародне право вийшло зі сфери його наукових інтересів.

Тобто, четвертий період наукової біографії Петра Євгеновича Казанського починається з 1904–1905 років, коли він почав адміністративну кар'єру, зайнявся активною політичною та суспільною діяльністю, практично відійшов від наукової діяльності у галузі міжнародного права. Але варто згадати іншу сферу його наукової творчості – питання обґрунтування монархічного устрою Російської імперії.

Після 1904 р. варто відзначити лише окремі міжнародно-правові праці П. Є. Казанського, серед яких «Порушення міжнародного права» (1916 р.), «Крах однієї з великих ідей XVIII століття» (1916 р.). З урахуванням загальної кількості праць Петра Євгеновича Казанського за період 1905–1920 рр., можна констатувати зміну наукових і суспільних його інтересів, що, безсумнівно, сталося під впливом революції 1905 р., яка, на нашу думку, справила на П. Є. Казанського значний вплив.

До міжнародного права П. Є. Казанський повертається у радянській період, але ці праці нам відомі лише по назвах із бібліографії П. Є. Казанського, складеної ним самим [138]. Т. Р. Короткий і Н. В. Хендель вказують: «Після встановлення радянської влади П. Є. Казанський не друкується, але продовжує писати. Його перу належать такі роботи по міжнародному праву: “Міжнародне право як право радянське. Досвід філософії міжнародного права”; “Droit international comme droit national. Etude philosophique”; фундаментальна монографія в трьох томах обсягом понад 1500 сторінок “Зовнішнє право СРСР”; “Владний орган міжнародної адміністрації” в двох томах обсягом 1000 сторінок. На жаль, доля цих робіт невідома...» [184, с. 9]. Вони не вказуються також у сучасних російських дослідженнях (тобто, не відомі російським науковцям), відсутні у науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Але враховуючи те, як ставився П. Є. Казанський до своїх праць, є надія, що вони збереглися у фондах бібліотек. Тому варто період творчої біографії П. Є. Казанського виділити у окремий період – з 1920 р. по 1947 р. Цей період

біографії П. Є. Казанського ми розглянемо в окремому підрозділі нашої дисертації.

Отже, наведені підручники можна розглядати як «вершину» досягнень П. Є. Казанського у сфері міжнародного права з відомих нам праць. Але зазначені підручники мають й іншу цінність – на відміну від більш ранніх і вузьких праць вони дозволяють дослідити підходи П. Є. Казанського саме до системи міжнародного права, його методологію як науковця та викладача, зрозуміти особливості поглядів Казанського на міжнародне право в цілому та на його окремі інститути. Доречним є порівняння структури та змісту підручників П. Є. Казанського з іншими підручниками, виданими у той же період, що дозволить виокремити особливості міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського.

Щодо оцінки сучасників – не дуже позитивні відгуки на «Підручник міжнародного права публічного і цивільного» дали О. О. Пиленко та Л. О. Камаровський [38, с. 443]. Про це пише В. Е. Грабарь, вказуючи, що «Загальні погляди на міжнародне право Казанський висловив у працях “Вступ до курсу міжнародного права” і “Підручник міжнародного права” [38, с. 443]. Рецензії на ці підручники: В. Е. Грабаря (Юридический вестник, № 9 (вересень 1904), с. 1053); Л. О. Камаровського (Русская мысль № 12 (1902) ч. 2, с. 72-80); М. М. Коркунова (Журнал Министерства юстиции № 3 (березень 1904), ч. 2, с. 272-276); Л. О. Камаровського (Revue de droit international et de legislation compare (Brussels) XXXIV (1902), P. 465-467) [38, с. 683]. Слід зазначити, що в підрунику графа Л. Камаровського «Міжнародне право» 1905 р. серед навчальних матеріалів підручники П. Є. Казанського не згадуються [170, с. 20-21]. Але підручники (та інші праці Казанського) були використані при підготовці «Повторювального курсу міжнародного права» О. Богатирьова 1912 р. [17].

Проте, як вказують сучасні дослідники, будучи досить повними і фундаментальними, підручники містять цікаві думки вченого, що є вкрай актуальними в даний час і перегукуються з деякими сучасними ідеями щодо

базових категорій сучасного міжнародного права та міжнародного приватного права. Йдеться про міжнародну правосуб'єктність людства та місце міжнародного приватного права в системі права [339, р. 153]. Зупинимося на них докладніше.

«Вступ до курсу міжнародного права» добре структуровано, за змістом – це є курс теорії та історії міжнародного права. Загальна структура включає дванадцять глав, серед яких: «Фактичні підстави міжнародного права»; «Визначення і основний поділ міжнародного права»; «Назва міжнародного права»; «Джерела міжнародного права. Загальне вчення. Внутрішні джерела»; «Джерела міжнародного права. Матеріали міжнародного права»; «Джерела міжнародного права. Пам'ятники міжнародного права»; «Позитивний та юридичний характер міжнародного права»; «Загальне та місцеве (приватне) міжнародне право»; «Наука міжнародного права та її значення»; «Науки спорідненні та допоміжні к науці міжнародного права»; «Система науки міжнародного права»; «Історія науки міжнародного права». Кожна глава складається з декількох десятків параграфів.

Характерною особливістю міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського було те, що він розглядав міжнародне право перш за все як право міжнародного управління [199]. Так, він вказував, що «...спочатку міжнародне право визначало майже виключно відносини держав між собою. Потім сюди приєдналося цивільно-правове положення окремих осіб у міжнародних відносинах. Нарешті, зробили ще крок, – до цих двох великих питань перевершило третє, право міжнародних товариств. У той же самий час, у праві міждержавному, тобто яке визначає відносини держав, поряд з правом устрою, найстарішої, основної його частини, висунулася нова – право міжнародного управління; розвиток міжнародного права йшов, звичайно, слідом за розвитком міжнародного життя» [97, с. 44].

Тобто П. Є. Казанський розглядає міжнародне право у динаміці, як систему, що еволюціонує під впливом міжнародних відносин, і серед якісних

змін сучасного для нього міжнародного права виокремлює право міжнародного управління.

Він виділяє чотири сфери міжнародного права: класичне, міждержавне; міжнародне цивільне; право міжнародних товариств; право міжнародного управління.

Саме формування права міжнародного управління П. Є. Казанський розглядає як основний результат еволюції міжнародного права: «Починаючи з 70-х років поточного століття, економічне, культурне та ін. зближення народів приводить до міжнародних договорів з питань управління, а ці останні швидко складаються в систему міжнародного права управління. Зрозуміло, як все це повинно було змінювати наші уявлення про міжнародне право» [97, с. 45]. Інакше кажучи, це методологічний підхід, через призму якого П. Є. Казанський розглядає міжнародно-правові явища.

Отже, основою міжнародно-правової доктрини П. Є. Казанського є концепція міжнародного управління, що в сучасних умовах дозволяє по-новому оцінити прогностичні погляди вченого на розвиток міжнародного права [197]. Це особливо важливо з боку закріплення підходів до прогнозування міжнародно-правових явищ, з порівнянням прогнозів, які робив П. Є. Казанський щодо фактичного розвитку міжнародної інституційної системи та права міжнародних організацій.

П. Є. Казанський повернувся до дослідження цієї теми у радянський час. У його бібліографії [138, с. 30] є посилання на рукописи з права міжнародних організацій. Це особливо цікаво, зважаючи на те, що в теоретичному та практичному плані дана проблематика після Першої світової війни була дуже актуальна та затребувана. Але спроби знайти ці рукописи не увінчалися успіхом. Це рукопис «Владний орган міжнародної адміністрації» у 2-х томах, обсягом приблизно по 500 сторінок кожен, та «Метричний союз. Публічна лекція», приблизно 1,5 друкарських листа [138, с. 30; 184, с. 9].

Відрізняються оригінальністю і погляди П. Є. Казанського на питання міжнародної правосуб'єктності – серед суб'єктів міжнародного права він

розглядав не тільки держави, але й так звані міжнародні суспільства (зокрема, вселенські церкви, автономні колонії) і навіть, у деяких випадках, індивідів. Таким чином, на думку П. Є. Казанського, міжнародне право регулює широке коло як публічно-правових, так і приватноправових відносин, які виходять за межі однієї держави [268].

До невинувачено забутих, проте вельми актуальних після цілого століття забуття, слід віднести ідеї П. Є. Казанського про співвідношення міжнародного права та людства. У своїх роботах П. Є. Казанський фактично розглядав міжнародну правосуб'єктність людства, ідею політики світової держави [200, с. 121].

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. Важливим джерелом системної інформації про творчий спадок П. Є. Казанського є «Указатель ученых и публицистических работ б. заслуженного ординарного профессора Новороссийского Университета и б. профессора вузов Одессы П. Е. Казанского, составленный им самим. 1892–1939», який довгий термін був невідомий дослідникам історії української науки міжнародного права та наукової спадщини П. Є. Казанського.

2. Важливим методологічним принципом П. Є. Казанського, який він запроваджує у всіх своїх працях, – це перевага аналізу нормативного матеріалу, на відміну доктрини міжнародного права, яка на той час була важливим джерелом та основою системи міжнародного права. Особливо це виявляється у працях з міжнародних адміністративних союзів. Тобто, можна охарактеризувати П. Є. Казанського як послідовного позитивіста.

3. Підручники Казанського з міжнародного права, особливо «Вступ до курсу міжнародного права», є викладом підходів П. Є. Казанського до теоретичних питань міжнародного права. Доведено позитивістський погляд П. Є. Казанського на міжнародне право та його прихильність до дуалістичного підходу щодо співвідношення міжнародного права з внутрішньодержавним правом.

4. Ми вважаємо П. Є. Казанського у період заняття саме міжнародним правом, тобто до початку XX ст., послідовним дуалістом, який відокремлює систему міжнародного та систему внутрішньодержавного права. Причому, такі уявлення властиві Казанському як на початку досліджень у галузі міжнародного права, так і в останніх його надрукованих працях з міжнародного права. Ці уявлення з відходом П. Є. Казанського від дослідження міжнародного права та зміни політичних обставин зазнали, на нашу думку, кардинальних змін, тобто, в період приблизно з 1905 р. П. Є. Казанський виступає з моністичних позицій, обґрунтовуючи примат внутрішньодержавного права. У радянський час П. Є. Казанський під впливом політичних чинників змінив підхід щодо питання співвідношення міжнародного та національного права з дуалістичного на моністичний з приматом національного права.

1.3. Викладацька та суспільно-політична діяльність П. Є. Казанського

Будучи різносторонньою особистістю, П. Є. Казанський брав активну участь у культурному, соціальному та політичному житті. Є значним внесок П. Є. Казанського у реформування юридичної освіти та керівництво юридичним факультетом Новоросійського університету. Безсумнівно, політико-правові праці П. Є. Казанського підготовлено на основі методології, що склалась у науковця під впливом міжнародно-правових досліджень. Тому без вивчення цих граней особистості П. Є. Казанського ми не зможемо дати повну характеристику його як вченого, дослідити його методології та професійний світогляд у єдності його політико-правової, викладацької та міжнародно-правової діяльності.

Перш за все, не можна не висвітлити діяльність П. Є. Казанського у сфері організації юридичної освіти та його погляди на викладання права.

Викладацька діяльність з міжнародного права, виконання обов'язків декана юридичного факультету Новоросійського університету [338, р. 12] обумовлювали значний досвід П. Є. Казанського з організації та здійснення викладання права. Відомим є ряд його виступів і робіт, спрямованих на вдосконалення юридичної освіти в Російській імперії. Його лекція про юридичну освіту, з невеликими застереженнями, є повним відображенням проблем сучасного юридичної освіти на пострадянському просторі [132].

У кінці XIX – на початку XX століть у Міністерстві народної освіти Російської імперії постало питання про реформування викладання в університетах, у тому числі на юридичних факультетах. Серед вчених-юристів, яких займалися розробкою даної проблематики, провідне місце належить професору Новоросійського університету П. Є. Казанському [14, с. 11].

П. Є. Казанський активно займався цими питаннями, написав ряд робіт на цю тему. Варто відзначити, що науково-методичні роботи П. Є. Казанського про постановку викладання права на юридичних факультетах Росії були в той час рекомендовані для всіх вузів країни [188, с. 15-16]. Значна кількість недоліків сучасної юридичної освіти дивним чином перегукується с проблемами викладання права кінця XIX – початку XX століть. Тому напрацювання П. Є. Казанського є дуже актуальними для України в умовах реформування юридичної освіти.

Можна частково погодитися з Б. С. Бачуром: «...якщо інтерес до робіт П. Є. Казанського з міжнародного права був досить стабільним, то до робіт, присвячених дослідженню науково-педагогічної, громадської та адміністративної діяльності та біографії вченого, до останнього часу практично не було. Практично немає відомостей про життя і творчість П. Є. Казанського в радянський період. Тому дослідження науково-педагогічної діяльності П. Є. Казанського, який зробив великий внесок у розвиток історико-правової науки і юридичної освіти, деякою мірою заповнить цю прогалину» [14, с. 11]. Дійсно, щодо дослідження науково-педагогічної

спадщини П. Є. Казанського, то має місце певний пробіл. Але саме в наших дослідженнях це питання знайшло деяке відображення [206].

Слід зауважити, що традиції викладання, традиції сучасної Одеської школи права [234; 235] були закладені попередниками, серед котрих постать П. Є. Казанського як теоретика викладання права, створення системи юридичної освіти в Новоросійському університеті, є однією із найважливіших. Саме П. Є. Казанський виступав як теоретик реформування юридичної освіти, та й діяв у практичній площині як декан юридичного факультету Новоросійського університету, тому його погляди, думки та висновки мають практичну цінність (це стосується перш за все виступів і статей періоду деканства Казанського). Читаючи праці П. Є. Казанського щодо проблем юридичної освіти на початку ХХ ст., неможливо позбутися думки, що він писав про сучасну юридичну освіту, про сучасних студентів, сучасних викладачів. Є ще одна причина особливо уважного дослідження праць П. Є. Казанського з цих питань – вони, на жаль, були невинновинно забуті, на відміну від його праць з питань міжнародного права та державного права.

Незважаючи на те, що ці питання стосуються не тільки, і не стільки викладання міжнародного права, скільки питання викладання права в цілому, проте, по-перше, їх можна застосовувати при викладанні будь-яких юридичних дисциплін, у тому числі міжнародно-правового циклу, а по-друге, ці рекомендації розробляв саме фахівець і викладач саме міжнародного права. Питанням викладання міжнародного права в Україні були присвячені як окремі конференції [245], так і випуски спеціалізованих журналів [317]. Але, на жаль, в них не були використані напрацювання П. Є. Казанського.

Тому ця грань діяльності П. Є. Казанського представляє значний інтерес і в рамках даної роботи. Ми практично не зустрічали сучасних праць, у яких би аналізувалися погляди П. Є. Казанського з питання викладання права, незважаючи на наявність значних доробок вченого, на відміну відгуків і статей його сучасників. Виключенням є стаття російської дослідниці Т. М.

Баженової. Як зазначає Т. М. Баженова, «Професор Новоросійського університету П. Є. Казанський висловлював стурбованість недостатньою практичною підготовленістю студентів, невдоволення системою екстернату як способом підготовки юристів» [8, с. 199-208]. Також деяким забавним виключенням є посилання на цитату з праці Казанського «До питання про постановку викладання на юридичних факультетах» у статті «Удосконалення методичного забезпечення освітніх програм в освітніх організаціях системи МВС Росії з використанням практичних ситуаційних завдань» [32, с. 195-202].

Здобуток П. Є. Казанського з викладання права налічує десять праць, включаючи статті, брошури, книги. Серед них три значні праці [101; 112] та декілька менших публікацій [94; 109; 110; 113; 114; 117; 127; 132; 138; 148; 357] і виступів [339, с. 150-151].

Однією з перших праць П. Є. Казанського на зазначену тему була «Замітка про викладання права в університетах» [110], оприлюднена в Докладі щодо спілкування магістрантів при юридичному факультеті Московського університету [138, с. 18]. Про цю публікацію згадує сам автор: «Мені пригадується, що будучи студентом Московського університету, я написав велику статтю про університетське викладання, яка дуже цікавила моїх товаришів. Стаття ця страждала звичайними недоліками студентських робіт, проте, після тривалих поневірянь по редакціях, вона знайшла притулок в одному спеціальному виданні» [100, с. 8-9]. Тобто можна зробити висновок, що інтерес до цієї проблеми та основні думки виникли у П. Є. Казанського ще в студентські роки, коли він відчував та усвідомлював ці проблеми саме як студент, а через дев'ять років, будучи вже досвідченим викладачем, він повернувся до цієї тематики, дослідив і розвив її на теоретичному та практичному рівні.

Як вказує сам П. Є. Казанський у бібліографії до праці «До питання про постановку викладання на юридичних факультетах» 1901 р., мали місце доповіді про цю книгу: проф. М. О. Куплевського в Харківському

Юридичному Товаристві [333 цит. за: 138, с. 18] та прив.-доц. В. И. Гессена в Петербурзькому Юридичному Товаристві [цит. за: 138, с. 18], а також статті, в яких викладався вміст цієї книги [3; 33; 138; 149; 239; 308], відгуки [30; 33; 72; 138, с. 19] та анонімна брошура [цит. за: 138, с. 19]. Названа праця була опублікована також в Учених Записках Новоросійського Університету (1900, т. 81). Дана праця, як і інші, містить широку бібліографію з питання викладання права, що становить чималий інтерес для сучасності [112]. Праця містить 80 сторінок та включає наступні теми: Завдання, засоби і основні умови факультетського викладання; Читання лекцій; Живе слово; Диктування лекцій; Наука і вчення в минулому і в сьогоденні; Самостійне читання учнів; Підручники; Читання лекцій, співбесіда, усні і письмові вправи учнів; Необхідність практичних занять учнів; Основні риси правильного влаштування їх; Практичні заняття наукового характеру; Практичні заняття прикладного характеру; Юридичні навчально-наукові інститути; Зосереджене проходження предметів; Значення пропонованої постановки викладання.

Другою значною працею П. Є. Казанського з теми було видання «Питання про викладання права в російській пресі» [101]. Ця праця також була опублікована в Учених Записках Новоросійського Університету (1903, т. 91) [138, с. 19]. Було опубліковано декілька статей, в яких викладався вміст цієї книги [118; 256; 335 цит. за: 138, с. 19] та відгуків [81; 311].

Книга включала наступні розділи: Передмова; Завдання, які переслідуються на юридичних факультетах; Лекційна або складна система викладання; Читання лекцій; Самостійне читання і співбесіди учнів; Значення практичних занять; Деякий риси організації практичних занять; Іспити; Заключення. Незважаючи на простий зміст, ця книга є самою великою за обсягом із всіх праць П. Є. Казанського та має 302 сторінки [149].

Питання реформи викладання на юридичних факультетах викликало значну дискусію в пресі, що спонукало П. Є. Казанського підготувати аналіз цієї дискусії за 1901 р. На предмет дослідження автор вказує у передмові:

тільки статті в пресі (не включаючи офіційних матеріалів), і тільки питання викладання права, залишаючи за рамками питання правової освіти загалом [149, с. 3]. Ця книга, природно, містить широку, ймовірно, максимально повну бібліографію видань з питання викладання права за 1901 р.

«Возрождение изучения права в русских университетах» [148] було однією з останніх публікацій на тему викладання права, незважаючи на те, що вчений продовжував адміністративну та викладацьку діяльність на посаді декана юридичного факультету Новоросійського університету. В. М. Хвостов надрукував відгук на цю брошуру [255, цит. за: 138, с. 20].

Позначаючи проблеми в юридичній освіті, П. Є. Казанський пише: «На ділі виявляється, однак, що та підготовка, яку вони (юридичні факультети – В. М.) дають своїм вихованцям, недостатня....» [112, с. 5-6], що викликає питання, «...наскільки взагалі споконвічна постановка освіти і викладання на юридичних факультетах відповідає сучасним вимогам, і чи не настав час поставити на них навчальну справу так само широко і науково, як воно поставлено на факультетах природничих та медичних і в різних вищих школах прикладних знань?» [112, с. 6-7]. Порівнюючи викладання на юридичних та інших факультетах університетів, П. Є. Казанський вказує, що якщо на інших факультетах з періоду Середніх століть відбулися зміни у викладанні, то юридичні факультети залишаються до останнього часу порівняно мало зміненими загальним підйомом освітнього покликання університетів [101, с. 2]. Причини цього криються в тому, що «...вимоги, які пред'являє нині суспільство і держава до молодих юристів, незрівнянно вищі того, що ми бачили в минулому, і навіть порівняно недалекому» [100, с. 5].

І ще на один аспект звернув увагу вчений – на зростання правової освіти в цілому, як на фактор, який треба враховувати при реформі юридичної освіти: «Нарешті, не треба випускати з уваги ще однієї обставини. Юридичні знання сильно поширилися в суспільстві. Тепер немає жодної освіченої людини, яка не була би скільки-небудь і юридично утвореною» [100, с. 6]. Тобто рівень правової освіти, у тому числі міжнародно-правової, –

це важливий фактор, що впливає на зміст і цілі юридичної освіти. На зв'язок і вплив юридичної освіти для формування міжнародної правосвідомості вказували фахівці [176; 178; 179]. Як говорив П. Є. Казанський, – «Школа юридичної освіти тепер не тільки у державному університеті. Кожна серйозна газета є також вільна вища школа, а в тому числі і школа права. Книжковий друк – другий великий народний університет. Державна служба і громадська діяльність також виробляють зі своїх діячів юристів, нерідко всебічно та глибоко освічених. Не кажу вже про публічні лекції, доповіді у вчених товариствах і про інші, так би мовити, вільні кафедри правознавства» [100, с. 6]. Загальний висновок, який проходить у всіх працях П. Є. Казанського, – необхідність реформи викладання на юридичних факультетах [101, с. 3], яку вчений і педагог конкретизує в докладному аналізі прийомів і методів, пропозицій і висновків щодо змін у викладанні права.

П. Є. Казанський у своїх працях вивчав проблему реформування викладання права у контексті загальної методології викладання в університетах Російської імперії, включаючи питання завдання університетів. Одним із важливих питань, навколо якого точились дискусії щодо викладання права, було питання задач університету: це учбовий чи науковий заклад? [101, с. 17-34].

П. Є. Казанський дотримується дуалістичного підходу, вказуючи на зв'язок між викладанням і науковими розвідками: «Односторонні погляди на університети не відповідають тому, чим останні завжди були і що собою тепер всюди представляють, і зовсім небажаним чином стискають їх велике покликання» [101, с. 24-25]. Щодо завдань юридичних факультетів, то віддаючи перевагу теоретичній підготовці, автор відзначає важливість практичних навичок. На думку П. Є. Казанського, юридичні факультети повинні забезпечити навчання учня науковій роботі в галузі права, а «головний вид так званих практичних занять – справи наукового характеру.

Юридичний факультет є спеціальним відділенням університету – освіта, яку він дає, є вищою, інакше, носить науковий характер» [101, с. 33].

Говорячи про умови роботи викладачів, П. Є. Казанський звертає увагу на те, що «Професори не тільки вчені, а й викладачі. Якщо чисто наукова діяльність їх може бути плідна тільки за умови можливо повної свободи, то бажано і потрібно дослідити питання про найбільш доцільну постановку університетської освіти» [112, с. 9]. При цьому, метою професорів-юристів є постановка «викладання права настільки-же широко і науково, як поставлено викладання інших університетських наук» [100, с. 4].

Визначаючи завдання вищої юридичної освіти, П. Є. Казанський вважає, що юридичні факультети не повинні «виготовляти» суддів, адміністраторів, присяжних повірених: «Задача вищої юридичної освіти загальна, переважно, хоча і не виключно, теоретична підготовка молодого юриста в області його майбутньої особливої роботи» [112, с. 9]. В іншому виданні вчений пише: «Адже держава має потребу не тільки в ремісниках суду і адміністрації, а й у людях почину, творчості, ясної і глибокої свідомості висоти свого суспільного служіння! У підготовці достатнього складу таких діячів – пряме завдання юридичних факультетів» [100, с. 8].

Констатуючи незадовільність знань випускників юридичних факультетів, П. Є. Казанський резюмує загальний висновок причини цього – незадовільну постановку навчального процесу [101, с. 36-39]. Наводячи значну кількість цитат з фактами загальної та юридичної неграмотності студентів, перераховуючи причини цього явища, П. Є. Казанський зосереджується на питанні низької якості факультетського викладання [101, с. 40-41], перш за все, на лекційній формі викладання. Тобто, визнання низької ефективності класичної лекційної форми викладання юридичних дисциплін у вітчизняних вузах – це здобуток, як мінімум, початку ХХ ст.

Вона як тоді, так і тепер, визивала та визиває суперечки щодо ефективності. В цілому, П. Є. Казанський негативно ставить до лекційної форми навчання в університетах. Він таким образом описує цю форму

викладання: «Дійсно, до самого останнього часу на... юридичних факультетах застосовувалася так звана лекційна система викладання. Суть її полягала в тому, що викладачі день у день і з року в рік, весь час перебування студентів в університеті вимовляли їм по зошиту або без нього монологи, або, як кажуть, читали лекції. Студенти слухали, або повинні були слухати ці лекції» [100, с. 4-5]. Й констатує: «Найголовніше значення має, звичайно, недостатність тієї підготовки, яку дають, або, вірніше, давали факультети при пануванні чисто лекційного викладання» [100, с. 5]. Цей тезис, більш конкретизований, вчений розвиває в інших працях [101; 112]. Критикуючи лекційну форму викладання, П. Є. Казанський зауважує, що «Загалом, погані читці становлять більшу половину професорів. При цьому найчастіше істинно вчені люди є поганими ораторами» [112, с. 18]. Серед об'єктивних причин П. Є. Казанський називає те, що «юридичні науки зовсім не допускають «красномовного» викладу всіх своїх відділів і питань» [112, с. 19]. Вчений робить висновок, що «...читання лекцій має певну цінність, воно не повинно бути зовсім припинено, воно повинно бути тільки істотно скорочено, видозмінено і доповнено іншими прийомами викладання. Воно зовсім не повинно бути знищено, але лише введено в розумні межі. Воно покликане бути... не головним, а другорядним прийомом університетських занять» [112, с. 29]. Тому П. Є. Казанський підкреслює: «Наші університети створили собі славу зовсім не однієї лекційної системою, а багатьом іншим, і перш за все, вченими працями своїх професорів. За кордоном лекційна система зазнала аварії також, як і у нас ... Усюди поряд з читанням лекцій з'явилися й інші прийоми занять студентів і зі студентами» [101, с. 84].

Однак, у процесі дискусій про форми освіти П. Є. Казанський робить важливе зауваження: «Обговорювати значення тієї чи іншої постановки факультетського викладання зовсім не означає вимагати, щоб всім професорам були нав'язані абсолютно одні й ті ж педагогічні прийоми. Ні, кожному з них повинно бути, певною мірою, представлено на його вільний розсуд скористатися або не скористатися різними прийомами» [101, с. 42].

П. Є. Казанський стоїть на позиції гармонійного поєднання різних прийомів викладання, правильно оцінюючи значення кожного з них у загальній системі викладання. «Система занять, застосовувана на юридичних факультетах, не повинна замикатися раз і назавжди на певних прийомах викладання, як це було за часів панування лекційного методу» [101, с. 45-46].

Щодо практичних занять, то П. Є. Казанський писав: «На практичні заняття вельми обрушилися деякі особи, очевидно, мало знайомі з тим, що відбувається на юридичних факультетах в дійсності, – що за допомогою практичних занять професора хочуть насаджувати в студентах якийсь особливий практичний дух. Смішне і сумне непорозуміння! Університетська практика і практика життєва – абсолютно різні поняття» [100, с. 15]. На думку П. Є. Казанського, практичні заняття обов'язкові тільки для осіб, які спеціалізуються на предметі, а по друге – що вони можуть тільки доповнювати теоретичне вивчення предмету [101, с. 186]. Основні висновки П. Є. Казанського щодо практичних занять: вони насамперед повинні мати наукову направленість; вони можуть і повинні вестись за кожною дисципліною; організація практичних занять повинна відбуватись під контролем професора [101, с. 230-231].

Не втратили, а можливо і стали більш актуальними висновки П. Є. Казанського щодо постановки викладання права:

1. «В основі університетських занять правом має бути покладена самодіяльність слухачів, їх самостійна праця... Учень повинен братися за нього, не чекаючи ніяких підганянь з боку, і витрачати на свої заняття всі свої дані...» [100, с. 9].

2. Маючи на увазі обов'язковість звернення до нормативно-правих актів і першоджерел, П. Є. Казанський вказував: «Студент, який вивчає право, повинен намагатися якомога ближче підійти до тих явищ, які його займають» [100, с. 9].

3. П. Є. Казанський наполягав, що головну роль у навчальних заняттях повинно грати самостійне читання студентами наукових творів, а також письмові вправи студентів за всіма дисциплінами [101, с. 285-286].

4. Досить актуально звучить зауваження вченого про те, що студент не повинен уникати постійного нагляду і близького керівництва з боку професорів. При цьому, допомога, яка може бути надана учням з боку викладачів, повинна обмежуватися тільки тими випадками, коли вона виявляється безумовно необхідною, але в цих випадках вона повинна бути дійсною, а не тільки уявною [112, с. 14]. Однак, настільки ж «...шкідлива та безцінна і дріб'язкова опіка над трудящою молодого людиною. Допомога з боку викладача повинна приходити тільки тоді, коли сили самого учня виявляються недостатніми, коли є небезпека, що він буде марно втрачати час та ін., особливо, коли сам учень вдається за допомогою» [100, с. 11]. «Найбільша перешкода успішності навчальних занять полягає в тому, що учні зовсім недостатньо користуються безсумнівно належним їм правом вимагати особистого, близького керівництва з боку професорів» [100, с. 12].

5. П. Є. Казанський говорив про необхідність самостійного мислення студента, виключаючи проте заучування: «Кільки-б студенти не вивчили в університеті слів і думок свого професора, можливо, дуже піднесених і красивих, дійсного знання, яке рухає людство уперед, в його руках не буде до тих пір, поки він не буде розуміти реального, життєвого значення цих слів і думок. Він повинен залишити всяку надію на те, що професор сам одною своєю промовою вкладе в нього все те, що повинні дати кожному його студентські роки» [100, с. 10].

6. Нарешті, «...викладання має бути погоджено як з тими основними цілями, які переслідує юридична освіта, так і з особливостями окремої науки й особливими даними і даруванням окремих учителів та учнів. Воно не повинно замикатися в застосуванні одного будь-якого прийому. Особливо слід не випускати з уваги, що юридична освіта переслідує дві основні задачі:

дати учням певні наукові знання в області їх спеціальності та дати їм певні необхідні в їх подальшій діяльності уміння...» [100, с. 12].

На жаль, праці П. Є. Казанського з викладання права не містять спеціальних рекомендацій з викладання саме міжнародного права. В праці «К вопросу о постановке преподавания на юридических факультетах», піднімаючи питання розподілу дисциплін, вчений зауважує, що міжнародне право краще вивчати після державного [112, с. 75]. Іншої згадки про міжнародне право у роботі немає. У більш фундаментальній праці «Вопрос о преподавании права в русской печати в 1901 г.», міжнародне право згадується теж у якості однієї з дисциплін: у контексті «конверсаторської» форми викладання [101, с. 205] та в заочній дискусії з Л. Й. Петражицьким щодо практичних занять з міжнародного права, в якій Л. Й. Петражицький з сарказмом піддає критиці підходи П. Є. Казанського щодо практичних занять, на прикладі практичних занять з міжнародного права [101, с. 220-221].

На жаль, спеціальних праць П. Є. Казанського з викладання міжнародного права нам виявити не вдалося [138]. Але, безсумнівно, його праці – як наукові, так і навчальні – справили значний вплив на викладання міжнародного права. Саме посібники П. Є. Казанського з міжнародного права, які несуть в собі не тільки великий навчальний, але й науковий потенціал, були орієнтиром для викладання міжнародного права з точки зору структури та змісту матеріалу. Однак вони не містять саме методичних вказівок з викладання міжнародного права [97; 140].

Отже, варто зазначити, що праці П. Є. Казанського з питання реформи викладання права дійсно актуальні й по нині, а його напрацювання з цих питань можуть бути використанні в сучасних умовах реформи юридичної освіти в Україні.

Друга грань особистості П. Є. Казанського – це його політична діяльність. Будучи активним діячем правого руху, монархістом і слов'янофілом, після подій 1905 р. П. Є. Казанський брав активну участь у

правому русі, як у самому університеті, так і за його межами [188, с. 16]. Ставлення П. Є. Казанського до політичних подій відображено у статтях «Телеграма 24-х одеських професорів» у газеті «Новий Час» від 17 лютого 1905 р. та «Вибори в Державну Думу» (С.Пб., 1906 р.).

В. Е. Грабар писав: «Ім'я Казанського тісно пов'язане з реакцією, що настала після революції 1905 р. Мало цікавлячись міжнародним правом, він цілком віддався політичній боротьбі і взяв діяльну участь в реакційному русі як у самому університеті, в рядах бойових «академістів», так і поза університетом» [38, с. 442].

Цікаво, що до революційних подій 1905 р. про праві погляди П. Є. Казанського мова не йшла, його наукові праці не торкалися цих питань (перш за все питань монархічного устрою Російської імперії). Але щодо юридичної освіти – можна простежити певний консерватизм, який, каталізований подіями 1905 р., перетворився на реакціонізм. Ще одним наслідком став відхід П. Є. Казанського від міжнародно-правових досліджень і перехід до освітянської, слав'янофільської та політичної діяльності. Серед статей П. Є. Казанського того періоду: «Нарада [правих] професорів у грудні 1910 р.» (1911 р.); виступ на зборах слов'янських юристів у Софії 26 червня 1910 р. (стаття «Слов'янський з'їзд у Софії», 1910 р.); виступ на слов'янському мітингу в Одесі 6 серпня 1914 р.; промова на зборах болгар 11 жовтня 1915 року в Одесі; праці «Російська мова в Австро-Угорщині» (1912 р.), «Народність і держава» (1912 р.), «Приєднання Галичини, Буковини і Угорської Русі» (1914 р.), «Мазепинство і українство» (1915 р.).

Слід відзначити, що П. Є. Казанський брав активну участь у житті Новоросійського університету в цілому, та юридичного факультету зокрема. У 1904 р. вийшов «Звіт про стан і діяльність імператорського Новоросійського університету за 1903 р.». Його складання Рада університету доручила П. Є. Казанському. Цей факт говорить про значний науковий і організаційний потенціал П. Є. Казанського, який він реалізовував на посаді декана юридичного факультету Новоросійського університету.

15 жовтня 1908 р. П. Є. Казанського обрано деканом юридичного факультету Новоросійського університету. Таким чином, посада декана юридичного факультету Новоросійського університету стала логічним продовженням «освітнянської» та політичної стежки П. Є. Казанського. Після закінчення у 1916 році терміну, на який професора П. Є. Казанський було обрано деканом, 18 лютого 1916 року на юридичному факультеті Новоросійського університету відбулися вибори декана на наступний чотирирічний період, за результатами яких було обрано проф. К. М. Смирнова [232, с. 2]. Перебуваючи на посаді декана юридичного факультету Новоросійського університету з 1908 р., П. Є. Казанський, безсумнівно, вплинув як на викладання права, так і на суспільну атмосферу в Університеті.

З початку осіннього семестру 1915/16 навч. року при юридичному факультеті університету почали функціонувати юридичні семінари. Директором Семінарію з міжнародного права було призначено П. Є. Казанського. Темою його семінару стало питання «Велика війна і право» [339]. Слід зауважити, що саме ця тема була розроблена П. Є. Казанським у одній з його неопублікованих робіт, про яку є згадка у бібліографії: «Політична підготовка війни 1914–1918 pp.» [138, с. 30].

Заняття в Семінарії велися подібно *privatisisima* західноєвропейських університетів, за найбільш складними й актуальними питаннями міжнародного права. Уже протягом першого півріччя він надав безсумнівну допомогу, помітно пожвавив, поглибив і розширив постановку викладання міжнародного права [13, с. 14]. У межах зазначеної теми «Велика війна і право», під керівництвом професора П. Є. Казанського три студенти 4-го курсу взяли для спеціальної обробки більш вузькі питання, а саме: А. І. Нейман – «Морська війна і міжнародне право», К. М. Шикер – «Війна і гуманність», Е. К. Розен – «Порушення германцями нейтралітету Бельгії» [231].

У 1915 р. П. Є. Казанський був членом Комісії з розбору архівів Новоросійського університету та юридичного факультету для добірки

матеріалів з історії юридичного факультету [188, с. 17]. У подальшому П. Є. Казанський стояв у витоків створення в Одесі Вищого міжнародного інституту, створення і керівництво яким пов'язані з постаттю П.Є. Казанського.

Ще однією важливою гранню творчості П. Є. Казанського було державне право Російської Імперії. Він є автором однієї з найбільш глибоких праць з теорії монархізму – «Влада Всеросійського Імператора» (1913 р.), у якій вчений намагався довести, що російський державний лад після 1905 р. залишався самодержавним, і монарх продовжував володіти необмеженою законодавчою владою, відправляючи останню в частині «підлеглого законодавства... при певній участі обраних від населення осіб»; указ від 3 червня 1907 р. був, на його думку, автентичним тлумаченням «недосконалої редакції» основних законів [188, с. 17]. Як не дивно, серед сучасників реакція на цю роботу була досить скромною (порівняно з міжнародно-правовими роботами Казанського). Л. А. Тихомиров у рецензії відзначав, що «...наука державного права збагатилася видатною працею професора П. Є. Казанського» [313].

Глибоке розуміння міжнародно-правових поглядів П. Є. Казанського є неможливим без урахування його поглядів у державному праві. І хоча основні роботи в цій сфері написано П. Є. Казанським вже після завершення досліджень з міжнародного права, без сумніву, що вчений на момент їх написання дотримувався тією чи іншою мірою основних поглядів на державний устрій Російської імперії.

На думку О. М. Шіпілова, П. Є. Казанський – яскравий представник ідеократичної теорії державної влади, суть якої базувалася на ідеї морального призначення державної влади. П. Є. Казанський, ґрунтуючись на ідеократичному підході, зробив спробу визначити сутність державної влади, сформулювати її в строго логічно побудованому юридичному понятті.

Головним серед національних юридичних установлень П. Є. Казанський уважав Верховну Владу, яка на практиці є «...і владою, і верховною, поки органічно пов'язана з народом» [331, с. 11-12].

Таким чином, з одного боку можна говорити про різнобічність вченого, а з іншого – ми чітко розрізняємо погляди П. Є. Казанського юриста-міжнародника і П. Є. Казанського – найбільшого представника державного права Російської імперії. Як визнають російські дослідники творчості П. Є. Казанського, «П. Є. Казанського з повним правом можна назвати автором концепції самобутньої системи державного владарювання в Росії. Його перу належить наймасштабніша у вітчизняній правовій науці праця, присвячена аналізу юридичних аспектів влади Всеросійського імператора» [331, с. 4].

Ми не ставимо перед собою мету дослідити творчість П. Є. Казанського у сфері державного права. Однак для повноти картини щодо професійної правосвідомості вченого наведемо кілька суджень про його творчість на ниві державного права. Як вказує М. Б. Смолін, П. Є. Казанському вдалося синтезувати «погляди юристів і політиків різних політичних переконань в єдину філософію права російського Самодержавства» [310, с. 5]. П. Є. Казанський виходив з ідеї єдності та неподільності державної влади, яка в Росії належить імператору. Вчений неодноразово підкреслював її метафізичну основу. Питання сутнісних аспектів владарювання були важливою складовою його праць [331, с. 19-20].

Як вказує О. М. Шіпілов, творчість П. Є. Казанського є комплексним, ідейно насиченим роз'ясненням найважливіших нормативних приписів Зводу законів і Найвищих указів імператора в управлінській сфері шляхом використання специфічних методів тлумачення, звернення до ретроспективи права, категорії моральності, правової культури російського народу. Вчений запропонував особливий погляд на проблему розвитку російського самодержавства [331, с. 133].

Характерними ознаками (властивостями) державної влади в Росії П. Є. Казанський уважав верховенство, необмеженість і самодержавство.

«Верховенство», на думку вченого, є виключним правом державної влади встановлювати єдиний правовий порядок, включаючи право на прийняття «надзвичайних надправових рішень» і використання насильства [331, с. 12].

П. Є. Казанський писав, що верховенство проявляється в трьох основних статусах імператора: Верховного Судді в долі народу і держави; Верховного Глави Імперії та Верховного Повелителя Росії [147, с. 558]. «Необмеженість» влади він розумів як відсутність іншої вищої або рівної сили [331, с. 12]. Вчений відзначав наявність у імператора не тільки «головних, крайніх, надзвичайних і останніх, а й вищих рішень». Тим самим монарх підноситься над життям народним і державним [147, с. 540].

Концепція державного управління П. Є. Казанського виходила з ідеї єдності державної влади, яка існує при будь-якому політичному режимі (демократичному, аристократичному або монархічному). Принципового розмежування управлінської сфери за предметним принципом (на законодавчу, виконавчу і судову) в російському праві, на його думку, не було. Монархічний принцип владарювання П. Є. Казанський уважав найбільш оптимальним, тому що наявність сукупної волі – волі держави або народу – «найчистіша фікція» [331, с. 13]. Незважаючи на проведення реформ у галузі управління державою, П. Є. Казанський відзначав наявність у самодержця необмеженої влади, верховенства, найвищої загальної та надправової влади, що дозволяє йому виступати суддею своїх підданих, суддею соціальних сил, суддею народів [331, с. 36].

Механізм єдиної державної влади в Російській імперії, на думку П. Є. Казанського, включав: верховне управління (безпосередньо й особисто імператором), підпорядковане управління (ввірене місцям і особам) і законодавче управління. Відомі російському праву сфери державної влади відрізнялися від традиційної класифікації управління за сферами (законодавча, виконавча, судова) [331, с. 39]. На нашу думку, цю модель механізму державної влади П. Є. Казанський синтезував на основі досліджень міжнародної адміністрації.

Право в концепції П. Є. Казанського – це вираження волі носія державної влади, пов'язаного єдністю духовної свідомості з керованим народом. Головну ідею права вчений бачив у служінні загальному благу, відкидаючи ідею про те, що право в своїх інтересах створив той, на чиєму боці сила, а право слугує сильному і охороняється цією силою [331, с. 14]. Таку концепцію ми зустрічаємо в концентрованому вигляді у параграфі «Право, сила, загальне благо» підручника «Вступ до курсу міжнародного права». Казанський вважав, що «...головним началом, за яким ми вважаємо юридичні правила обов'язковими для себе, є свідомість, що вони надихаються загальним благом» [97, с. 171].

Політико-правові погляди П. Є. Казанського засновані на оцінці категорії держави, права через призму моральності, етики, релігійності. На думку Казанського, в цьому полягала значна відмінність російської державності від владно-правових форм, встановлених у західних країнах [331, с. 132]. На думку О. М. Шіпілова, звернення вченого до дослідження проблеми співвідношення права та моральності було пов'язано з розробкою морально-правової концепції російської самодержавної влади [331, с. 15]. Ми не цілком згодні з таким висновком, оскільки до питання співвідношення права та моральності вчений звертався ще в перший, міжнародно-правовий період своєї творчої діяльності. Ці ідеї П. Є. Казанського, які носили більш загальноправовий характер та були інтерпретовані щодо міжнародного права, у подальшому були використані ним при аналізі державного права Російської Імперії.

На думку П. Є. Казанського, головними регуляторами соціальних відносин, «підставою і двигуном життя» є не право, а національна самосвідомість, релігія та моральність [331, с. 15]. Власне, ця ідея вже присутня у «Вступі до курсу міжнародного права» (параграфи «Націоналізм і патріотизм в XIX ст.», «Громадська самосвідомість і самодіяльність в історії», «Значення національного руху XIX ст.», «Значення його для міжнародних відносин») [97]. Про моральність П. Є. Казанський писав

стосовно міжнародного права в першому розділі «Фактичні підстави міжнародного права» («Вступ до курсу міжнародного права», параграфи «Моральність», «Моральна охорона права») [97, с. 164-165; 198-199]. Ці параграфи носять загальнотеоретичний характер, характеризують право в цілому. Зокрема, Казанський писав, що «Право перш за все є необхідним, розумним, морально обов'язковим, а лише потім примусово обов'язковим» [97, с. 199]. Особливість російської моделі управління, на думку П. Є. Казанського, полягала у зверненні до моральних мотивів права. Але ці ідеї (щодо моральних мотивів права) у працях з міжнародного права він висував у загальноправовому сенсі, без прив'язки до конкретної правової системи.

Цікавою є еволюція ідей П. Є. Казанського щодо співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права на прикладі права Російської Імперії. На думку П. Є. Казанського (у період дослідження державного права Російської Імперії), російська модель устрою зовнішніх зносин значно відрізнялася від західно-європейської. Відмінність ця розкривалася, перш за все, в необмеженій владі монарха у вирішенні питань зовнішньої політики Російської імперії, у той час як європейська модель передбачала участь народного представництва при прийнятті відповідних рішень [98, с. 179; 331, с. 54]. П. Є. Казанський виходив з того, що у сфері зовнішніх зносин «єдина незалежна самодержавна влада діє одноосібно, а не як частина дуалістичного суверенітету», що впливає якраз з цілого ряду європейських конституцій. На думку П. Є. Казанського, в контексті ст. 13 Зводу законів у категоричній формі впливало виключне право монарха на скасування законодавчих актів шляхом укладення міжнародних договорів, відсутність необхідності проведення процедур їх ратифікації через наявність «самостійної юридичної сили» міжнародних актів [331, с. 54].

О. М. Шіпілов вважає, що величезне значення робіт П. Є. Казанського полягає в тому, що поняття права і держави він осягав не тільки через тлумачення конкретної норми закону, але й через звернення до неписаних

норм, до правосвідомості російського народу. Останній компонент йому уявлявся навіть більш значущим, ніж сам позитивний закон, адже, на думку вченого, переконання суспільства привносять у нормативний припис життєве значення [331, с. 132].

Слід зауважити, що питанню міжнародної правосвідомості П. Є. Казанський приділяв увагу в працях з міжнародного права [97, с. 97-103], вказуючи, що «Юридичною підставою, внутрішнім джерелом права народів є правопереконання, думка і воля народів. Юридичним воно є тому, що саме в ньому виробляються, уперше з'являються початки права» [97, с. 100].

На нашу думку, основні ідеї П. Є. Казанського щодо державного устрою та державного права в загальнотеоретичному вигляді були висловлені ним у працях з міжнародного права, без прив'язки до особливостей будь якої правової системи. Такий підхід був значно об'єктивнішим, ніж ідеологічно і політично ангажований підхід його до «унікальності влади Всеросійського імператора».

Таким чином, можливо виокремити три періоди змін у професійній правосвідомості та світогляді Казанського: у період навчання та занять міжнародним правом, який характеризувався науковістю й об'єктивністю; під впливом революційних подій у Російській Імперії 1905 р. світогляд П. Є. Казанського змінився, його погляд на право та суспільні відносини став ідеологічним, з позицій монархізму та вкрай правих ідей; у період радянської влади П. Є. Казанський адаптував погляди з правих на ліві, пристосував свої ідеї до радянської ідеології.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. П. Є. Казанський зробив значний вклад у дослідження напрямків реформування юридичної освіти, діяв у цій сфері та в практичній площині як декан юридичного факультету, тому його погляди, думки й висновки мають практичну цінність. На думку П. Є. Казанського, рівень правової освіти в суспільстві, у тому числі міжнародно-правової, – це важливий фактор, що впливає як на зміст, так і на цілі фахової юридичної освіти. П. Є. Казанський

констатує необхідність реформи викладання на юридичних факультетах, конкретизує в докладному аналізі прийоми і методи, пропозиції і висновки щодо змін у викладанні права. П. Є. Казанський дотримується дуалістичного підходу щодо балансу між викладанням і науковими розвідками. Щодо завдань юридичних факультетів, то віддаючи перевагу теоретичній підготовці, автор відзначає важливість практичних навичок. На думку П. Є. Казанського, юридичні факультети повинні забезпечити навчання учня науковій роботі в галузі права. П. Є. Казанський стоїть на позиції гармонійного поєднання різних прийомів викладання, правильно оцінюючи значення кожного з них у загальній системі викладання, надаючи переваги самостійній роботі студента.

2. П. Є. Казанський є представником ідеократичної концепції державної влади, суть якої базувалася на ідеї морального призначення державної влади. Ці думки він висував ще у працях з міжнародного права та використовував при дослідженні державного права Російської Імперії. П. Є. Казанський, ґрунтуючись на ідеократичному підході, зробив спробу визначити сутність державної влади, сформулювавши її в строго логічно побудованому юридичному понятті.

1.4. Наукова та викладацька діяльність П. Є. Казанського після 1920 р.

За точку відліку нового періоду творчої біографії П. Є. Казанського нами взято дату утвердження радянської влади в Одесі, яка затвердилась у Одесі тимчасово з 8 квітня по 23 серпня 1919 р., та надовго – з 7 лютого 1920 р. Цікавим є період з 1917 по 1920 рр., він насичений подіями в Одесі, активною зміною влад, які контролювали город, але на жаль, детальної інформації, пов'язаної з особистістю П. Є. Казанського, ми не маємо. Як

свідчить Б. С. Бачур, в буремні революційні роки П. Є. Казанський продовжував трудитися в Новоросійському університеті та в Одеському Вищому міжнародному інституті. У 1917–1919 рр. він постійно брав участь у роботі Ради Новоросійського університету, читав лекції та проводив семінарські заняття в університеті й інституті. Активно працював у Науково-навчальній Раді Вищих шкіл м. Одеси [14; 246].

Про наукову та педагогічну діяльність П. Є. Казанського після встановлення радянської влади інформації замало. Як вважають Т. Р. Короткий і Н. В. Хендель, «...з урахуванням масштабних репресій у СРСР в 20-ті та 30-ті роки ХХ століття, П. Є. Казанський не був репресований, і хоча з обмеженнями, продовжував наукову і викладацьку діяльність. Однак, практично, після встановлення радянської влади потенціал П. Є. Казанського не затребуваний, а його роботи не публікувалися» [184].

Дійсно, П. Є. Казанський не був репресований, він деякий період викладав, більш того, як вказує В. В. Левченко, П. Є. Казанський після встановлення радянської влади продовжив активну суспільно-педагогічну діяльність [191, с. 142].

Це дійсно заслуговує на увагу, з урахуванням реакційної позиції П. Є. Казанського, його праці на посаді декана юридичного факультету Новоросійського університету (який у Російської імперії не відрізнявся лібералізмом) у період подій після 1905 р., репутації вкрай правого, на межі з чорносотенством. Але П. Є. Казанський знаходить спільну мову з радянською владою, хоча не публікується. Тобто ми не маємо інформації про такі публікації, вони не вказані у переліку публікацій П. Є. Казанського.

Цікавим є ще один факт з біографії П. Є. Казанського. В Одеському державному архіві зберіглися фонди Новоросійського університету, в тому числі ряд документів, пов'язаних з роботою П. Є. Казанського в Новоросійському університеті та із закордонними відрядженнями вченого. Однак не вдалося виявити особової справи П. Є. Казанського, незважаючи на збереження відповідних фондів. Склалося враження, що його особисту

справу було вилучено в період двадцятих років [339, р. 149]. Про це свідчить підкреслення прізвища П. Є. Казанського у переліку особових справ викладачів Новоросійського університету «класичним» червоним олівцем.

Але праці П. Є. Казанського, надруковані в період Російської імперії, не були заборонені й добре збереглися у наукових бібліотеках Одеси: Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова [86; 92; 93; 106; 107; 108; 116; 139; 141], Одеській національній науковій бібліотеці [90; 92; 93; 96; 97; 101; 102; 104; 105; 106; 107; 108; 112; 116; 123; 124; 125; 135; 147; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157; 159; 160; 161; 162; 163; 233; 244; 309]. Цікаво, що «Влада Всеросійського імператора» видання 1913 р. також є в цьому переліку.

Взагалі, складається враження, що П. Є. Казанський був під «заступництвом» когось із радянських високопосадовців, але фактів ми не маємо. Можливо припустити, що це був один із студентів П. Є. Казанського, – але це тільки припущення.

Щодо наукової та викладацької біографії П. Є. Казанського з весни 1919 р. Саме у 1919 р. Казанського уперше звільнено з Новоросійського університету: «За участю Ревстуда, Є. М. Щепкін вжив заходів до звільнення групи своїх колег по професорсько-викладацькому корпусу – більшість з яких раніше входило у склад **чорносотенної** (виділено нами – В. В. Мазуренко) частини Ради університету. ...23 квітня були звільнені професора П. Є. Казанський...» [191, с. 136]. Цікаво, що наведені події відбулися вже через два тижні після встановлення радянської влади в Одесі. Цитата цікава також вказівкою на чорносотенні погляди П. Є. Казанського, що в цілому збігається з його репутацією реакціонера та монархіста.

Керівним органом Вищої школи Одеси була Рада комісарів вищих навчальних закладів, яка переглянула список звільнених. Як свідчить В. В. Левченко, «Трьом професорам – О. П. Доброклонському, П. Є. Казанському і О. М. Клітіну, яких нове керівництво хотіло залишити в університеті, було запропоновано подати заяву про своє бажання служити радянській владі» [61

цит. за: 191, с. 137; 31, с. 17 цит. за: 192, с. 90]. Тільки перші двоє дали «...підписки про згоду служити радянській владі. Після чого вони були відновлені на службі, і їм надавалося право продовжити педагогічну діяльність» [191, с. 137]. 19 червня 1919 р. П. Є. Казанський був знову обраний викладачем на вакантну кафедру міжнародного права Новоросійського університету і продовжив свою викладацьку діяльність до червня 1920 р. [58 цит. за: 14, с. 16].

Ці події відбулися ще до розформування у 1920 р. Новоросійського університету та створення на його основі трьох самостійних інститутів: медичного, фізико-математичного і гуманітарно-суспільного. Два останніх унаслідок чергових реорганізацій було включено до Одеського інституту народної освіти, який і став прямим спадкоємцем Новоросійського університету [85].

Після переформування Новоросійського університету П. Є. Казанський викладав у Одеському гуманітарно-громадському інституті, в якому читав міжнародне право [59] (1920/21 навчальний рік), а з 1921 р. – в Одеському інституті народного господарства [191, с. 142]. Викладацька діяльність П. Є. Казанського на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства тривала з 1921 р. по 1929 р. Йому було доручено читати курси: міжнародне право, міжнародне адміністративне право, історія конституції та дипломатії. Одночасно з викладацькою діяльністю в Інституті він читав лекції в Електропрофшколі та в Електротехнікумі [60 цит. за: 14, с. 17].

1 грудня 1926 р. П. Є. Казанський подає заяву на ім'я ректора інституту про звільнення його від читання лекцій у зв'язку з виходом на пенсію. Після виходу на пенсію він продовжив працювати в інституті до 1929 р. як позаштатний викладач [58 цит. за: 14, с. 17].

Деякий період П. Є. Казанський жив у Воронежі. У 1931–1933 рр. був обраний головою Особливої секції наукових робітників Воронежу.

У 1933–1937 рр. П. Є. Казанський займав посаду громадського інспектора Одеського обласного забезпечення.

У 1937 р. П. Є. Казанського було відряджено до Ленінграду, де він отримав право на постійне місце проживання в Будинку для літніх вчених (вул. Халтурина, 27), щоб мати можливість користуватися книжковим фондом бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна для підготовки науково-дослідницької роботи «Нариси історії та теорії комунізму» [188, с. 17-18]. Під час блокади Ленінграда Петро Євгенович був евакуйований з міста у Вологодську область, с. Богородське [14, с. 17].

Безсумнівно, наведені факти визивають деякий подив щодо зміни поглядів – від монархії та правих поглядів до наукового комунізму. На нашу думку, такий зигзаг у біографії П. Є. Казанського, по-перше, характеризує його моральні якості, а по-друге, на нашу думку, може бути пов'язаний з особистими відносинами з кимось із радянських високопосадовців, на що ми вказували раніше.

Цікаво, що факт перебування у Ленінграді опосередковано підтверджується вказівкою на титульний сторінці «Указателя ученых и публицистических работ б. заслуженного ординарного профессора Новороссийского университета и б. профессора вузов Одессы П. Е. Казанского, составленного им самим. 1892–1939» рукописним написом: «Библиотеке им. Салтыкова-Щедрина от признательного читателя» / Подпись / 14.V.1940» із фондів Російської національної бібліотеки поряд з іншими працями П. Є. Казанського [138]. На примірнику бібліографії Наукової бібліотеки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, який був переданий у 1946 р. (виходячи з хронології подій, бібліографія була укладена у Ленінграді), інший підпис: «В Научную Библиотеку Родного Университета от составителя профессора П. Е. Казанского» / Подпись /, 30-III-46» [138].

Після другої світової війни П. Є. Казанський повернувся до Одеси, де працював співробітником Наукової бібліотеки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, викладачем-погодинником на статистичному факультеті Одеського національного університету [188, с. 16-17] (викладав

«Основи радянського права»). Помер 26 січня 1947 р. в Одесі. За спогадами правнука Казанського, він помер і був похований взимку 1947 р., але вже навесні того ж року могилу знайти не змогли.

Інформацію про наукові праці П. Є. Казанського в радянський період містить лише «Указатель ученых и публицистических работ б. заслуженного ординарного профессора Новороссийского Университета и б. профессора вузов Одессы П. Е. Казанского, составленный им самим. 1892–1939». У розділі, який носить назву: «Список найголовніших рукописних праць (різної ступені обробки)», вказано 11 робіт П. Є. Казанського, підготовлених ймовірно після 1920 р. У нас немає інформації про видання ні однієї з них, але заслуговує на увагу сам перелік та аналіз напрямків творчості П. Є. Казанського.

Праці в розділі «Список найголовніших рукописних праць (різної ступені обробки)» [138], не мають вказівки на дату підготовки. На підставі назв більшості з них можна зробити висновок, що вони підготовлені у радянський період. Більша частина їх пов'язана з міжнародним правом. Тобто, у радянські часи П. Є. Казанський повертається до міжнародного права з перервою у двадцять років.

Міжнародному праву присвячено праці: «Міжнародне право як право радянське. Досвід філософії міжнародного права»; «Droit international comme droit national» (Міжнародне право як національне право); «Метричний союз. Публічна лекція»; «Зовнішнє право СРСР»; «Владний орган міжнародної адміністрації». Загальний обсяг цих праць – більше 2600 сторінок. Ці рукописи присвячено, в основному, традиційній для Казанського темі – адміністративним союзам (основний рукопис – «Владний орган міжнародної адміністрації», обсягом 1000 сторінок) та загальному міжнародному праву («Зовнішнє право СРСР», обсягом 1500 сторінок).

Але варто звернути увагу на наступні обставини. Як видно з назви трьох праць – «Міжнародне право, як право радянське. Досвід філософії міжнародного права», «Droit international comme droit national» (Міжнародне

право як національне право), «Зовнішнє право СРСР», – П. Є. Казанський розглядає міжнародне право з позицій моністичного підходу, з приматом національного права над міжнародним, як частину національного права. У працях, написаних П. Є. Казанським до 1920 року (а фактично до 1904 р.) не зустрічалися вказівки на такі підходи П. Є. Казанського на питання співвідношення міжнародного та національного права. Його підхід був скоріше дуалістичним, розглядав міжнародне та національне право як самостійні правові системи. Але політичні реалії та необхідність відповідати загальним радянським підходам потребували змінити парадигму ставлення до співвідношення між міжнародним і національним правом.

Інші рукописи П. Є. Казанського у радянський період значно менші за обсягом («Становище жінок в СРСР. Публічна лекція», «Політична підготовка війни 1914–1918 р.», «Японія, країна і народ. Публічна лекція», «Поневолення чорного людства», «Етика трудящих», «Пенсії по соцстраху. Догматичний нарис»), присвячено історичним, правовим, етичним, гендерним питанням і свідчать про затребуваність П. Є. Казанського як лектора у радянські часи.

Тобто, можна зробити декілька висновків. По-перше, П. Є. Казанський досить непогано пристосувався до радянської влади, діаметрально змінив погляди як у суспільно-політичній, так і в професійній сфері. По-друге, П. Є. Казанський активно працював як науковець, підготував значний обсяг рукописів, доля яких, на жаль, не відома. По-третє, П. Є. Казанський повернувся до сфери міжнародного права та підготував ряд праць з питань радянського міжнародного права. По-четверте, П. Є. Казанський змінив підходи щодо питання співвідношення міжнародного та національного права з дуалістичного на моністичний з приматом національного права, що відображено у назвах його рукописів після 1920 р.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. У радянський період: 1) П. Є. Казанський пристосувався до радянської влади, діаметрально змінив погляди як у суспільно-політичній,

так і в професійній сфері; 2) П. Є. Казанський активно працював як науковець, підготував значний обсяг рукописів, доля яких, на жаль, не відома; 3) П. Є. Казанський повернувся до сфери міжнародного права та підготував ряд праць з питань радянського міжнародного права; 4) Казанський змінив підходи щодо питання співвідношення міжнародного й національного права з дуалістичного на моністичний з приматом національного права, що відображено у назвах його рукописів після 1920 р.

2. У радянський період П. Є. Казанський розглядав міжнародне право з позицій моністичного підходу, з приматом національного права над міжнародним, як частину національного права. У працях, написаних П. Є. Казанським до 1920 року (а фактично до 1904 р.) не зустрічається вказівок на такі підходи вченого на питання співвідношення міжнародного та національного права. Його підхід був скоріше дуалістичним, він розглядав міжнародне та національне право як самостійні правові системи. Але політичні реалії та необхідність відповідати загальним радянським підходам примусили змінити парадигму поглядів щодо співвідношення між міжнародним і національним правом.

РОЗДІЛ II. ПОГЛЯДИ П. Є. КАЗАНСЬКОГО ЩОДО АДМІНІСТРАТИВНИХ СОЮЗІВ ДЕРЖАВ

2.1. Методологія досліджень П. Є. Казанського щодо адміністративних союзів держав

Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського щодо міжнародної адміністрації досліджувалися фрагментарно вітчизняними юристами-міжнародниками і практично є *terra incognita* для сучасних західних учених. Однак, на свій час дослідження П. Є. Казанського щодо міжнародних адміністративних союзів було достатньо передовим для вітчизняної науки міжнародного права і фактично поклало початок окремій галузі міжнародного права – праву міжнародних організацій.

Серед праць, у яких розглядалися міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського на міжнародні адміністрації, слід відзначити дослідження У. Батлера [338; 339], Т. Р. Короткого та Н. В. Хендель [182], К. О. Савчука [257; 259; 260]. Деякі питання з цього приводу розглядалися у наших роботах [201; 202]. Важливе значення для переосмислювання творчого спадку П. Є. Казанського у сучасності була публікація його консолідованої праці з права міжнародних адміністративних союзів у Антології української юридичної думки [142].

За думкою як минулих [38, с. 442], так і сучасних дослідників [202; 204; 259; 356], найбільш значним є внесок П. Є. Казанського у становлення й розвиток міжнародного адміністративного права та формування концепції інституціоналізації міжнародного права. За висловом В. Е. Грабаря, «Казанський відомий у нас як великий знавець міжнародного адміністративного права» [38, с. 442].

За твердженням італійського вченого А. Рапісарді-Мірабелла, П. Є. Казанський – блискучий дослідник міжнародного адміністративного права, на працях якого вчилися покоління західних адміністративістів-

міжнародників [340; 341; 343; 345; 346; 347; 351; 352; 353; 354; 359; 361; 362; 363].

У Московському університеті П. Є. Казанський значну увагу приділяв міжнародному адміністративному та цивільному праву [188, с. 15-16]. У 1897 р. П. Є. Казанський захистив докторську дисертацію на тему «Загальні адміністративні союзи держав», у якій детально проаналізував питання міжнародної адміністрації як абсолютно нового явища в системі міжнародного права. Як вказує К. О. Савчук, «Серцевиною міжнародно-правового вчення П. Є. Казанського є ідея міжнародної адміністрації, яка червоною ниткою проходить через більшість його праць, а в концентрованому вигляді викладена у промові «Вчення про міжнародну адміністрацію» [261].

Цій фундаментальній роботі передували окремі публікації з питань діяльності окремих міжнародних форумів: Всесвітнього поштового конгресу [103, с. 264], Міжнародного залізничного конгресу [143, с. 654], Міжнародної санітарної конференції [145, с. 265-267], Конгресу миру [144, с. 41-42], Конференції товариств Червоного Хреста [130, с. 561-562]. Усі ці публікації датовані 1892–1893 рр. З урахуванням того, що у 1895 р. вийшла в світ публікація П. Є. Казанського «Договірні ріки» [92; 93], можна зробити висновок, що, вірогідно, в період 1891–1892 рр. П. Є. Казанський розглядав у якості об'єкта дослідження міжнародні конференції. Ця проблематика не отримала продовження у вигляді фундаментальної праці, але, на нашу думку, підштовхнула до вибору теми щодо адміністративних союзів.

Однак можливо зробити й інший висновок. При дослідженні адміністративних союзів П. Є. Казанський приділяв увагу історії їх створення, аналізуючи міжнародні з'їзди, конгреси та конференції, які передували їх заснуванню. Так, досліджуючи Міжнародний союз для охорони творів літературних та артистичних, П. Є. Казанський досліджує міжнародні з'їзди, Конгрес 1858 р., Конгреси 1878 р., Конференції 1884,

1885, 1886, 1887 рр., 1896 р. [108]. При дослідженні Всесвітнього поштового союзу Казанський аналізує історію його створення, а також безпосередньо простежує й досліджує Паризьку поштову конференцію 1863 р., Конгрес 1874 р., Конгреси 1878, 1885, 1891 рр., Конференції 1876, 1880, 1890 рр. [104]. Тобто, дослідження конгресів і конференцій у 1892–1893 рр. можна розглядати як важливий крок П. Є. Казанського щодо вивчення передумов та історії створення міжнародних адміністративних союзів, з урахуванням того, що перелік досліджених у вказаний період конгресів і конференцій здебільшого збігається з переліком досліджених міжнародних адміністративних союзів у докторській дисертації.

Цікавою є оцінка П. Є. Казанським актуальності теми дослідження, дещо лірична: «Різні автори вимагають більшої уваги до нових гілок національного права. Деякі сповнені ініціативи особи оголошують на юридичних факультетах курси поштового, залізничного, робітничого і т.п. права. Ми зі свого боку вказуємо на міжнародне право, особливо у його нових частинах, адміністративне та цивільне право, як на предмет, що вимагає вивчення і вартий його. Чи можна закривати очі на розвиток всесвітньої адміністрації, на проблему загального устрою, на спроби всесвітньої кодифікації цивільного права? Адже в цих явищах йде до нас цілий новий світ, світ, повний вселенської правди» [106, с. 120]. Ця ода міжнародному праву актуальна й понині, але дивує інше – відхід Казанського від досліджень з міжнародного права та перехід до досліджень у галузі державного права.

Тритомник «Загальні адміністративні союзи держав» був однією з найбільш фундаментальних і значущих праць П. Є. Казанського з міжнародного права, яка знайшла визнання у його сучасників [184; 202]. Як вказує сам П. Є. Казанський у бібліографії, «Так, відносно дослідження Всезагальних адміністративних союзів держав, граф Камаровський зробив наступний висновок: “У нас немає іншої роботи навіть приблизно підходящої до цієї обробки”» [цит. за: 138, с. 3].

Подалі П. Є. Казанський наводить й інші цитати сучасників. В. Гольцев говорив про неї, між іншим, так: «Ми гаряче вітаємо віру в благодатну силу розуму і освіти у обдарованого вченого, який поклав стільки сумлінної праці на вивчення історії, конструкції і значення міжнародних союзів» [36 цит. за: 138, с. 3]. В. Голиков у Журналі Юридичного Товариства при С.-Петербурзькому університеті писав: «Новизна та інтерес широко поставленого завдання, стрункість аналізу, повні важливого життєвого значення висновки, місцями – вірна характеристика фактів міжнародного життя, місцями – влучні критичні зауваження на погляди і вчення інших авторів, завжди ясний, спокійний, а часом дуже яскравий виклад предмету – перевага дисертації проф. Казанського» [35 цит. за: 138, с. 3]. Але слід зауважити, що В. Е. Грабарь не посилається на ці оцінки дисертації П. Є. Казанського [38, с. 762-683].

Однак були й інші оцінки праць професора П. Є. Казанського з цих питань. У відгуці про докторську дисертацію офіційний опонент Л. О. Камаровський зазначав, що перший том є більш теоретичним, а другий і третій мають описовий характер. Несприятливі для автора відгуки про його роботу з боку його вчителя Л. О. Камаровського дали П. Є. Казанському привід до надзвичайно різкого виступу проти свого рецензента – «Моєму критику». На думку В. Е. Грабаря, самовпевнений П. Є. Казанський пишався великою кількістю своїх праць, які мали переважно описовий характер творів, але був дуже чутливий до несприятливих відгуків про них [38, с. 442].

Мова йде про тритомну роботу «Загальні адміністративні союзи держав», в першому томі якої викладено теоретичні погляди вченого на питання правового регулювання міжнародної адміністрації [106], а другий і третій присвячено аналізу правового статусу окремих міжнародних адміністративних союзів держав, зокрема Міжнародного союзу для виміру землі, Всесвітньої телеграфної спілки, Міжнародного союзу мір і ваг, Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного союзу з охорони промислової

власності, Міжнародного союзу для друку митних тарифів та інших міжнародних адміністративних союзів [106; 108].

Окремі частини праці протягом 1896–1897 рр. були опубліковані у періодичних виданнях [102; 120; 121; 129; 155; 348]. На це вказує П. Є. Казанський у передумові: «Деякі частини цієї роботи появилися вже у періодичній печаті» [106, с. VIII]. Не всі ці публікації згадуються у бібліографії П. Є. Казанського. Також слід зауважити, що П. Є. Казанський вказує: «Всі ці етюди увійшли в цю роботу в значно зміненому вигляді» [106, с. IX].

Окремі частини дисертації було опубліковано П. Є. Казанським у вигляді невеликих книг/брошур [90; 104; 105; 123; 124; 125; 153; 154; 155; 156; 157; 348] ще до друку основної праці (П. Є. Казанський у Передумові до Всезагальних адміністративних союзів держав вказує, що «Окремі книги II і III томів були видані у світ раніше появилення всієї роботи (12 брошур, поіменованих на задній стороні обкладинки)...») [106, с. IX]. У подальшому дослідник повернеться до цієї теми у нарисі «Вчення про міжнародну адміністрацію» у 1901 р. [6; 142].

Окремим питанням, якому П. Є. Казанський придавав важливого значення, було прогнозування розвитку системи міжнародних організацій. Це питання було відображено у 3-му томі, але воно побачило світ ще й у вигляді окремого видання «Майбутнє всезагальних адміністративних союзів держав» [96] та статті «Перші елементи всесвітньої організації» [129].

П. Є. Казанський повернувся до дослідження цієї теми у радянський час. У його бібліографії [138, с. 3], що містить як надруковані, так і не надруковані праці, як у дорадянський, так і в радянський період, є посилання на рукописи з права міжнародних організацій. Це особливо цікаво, зважаючи на те, що в теоретичному та практичному плані дана проблематика після Першої світової війни була дуже актуальна та затребувана. Але спроби знайти ці рукописи не увінчалися успіхом. Мова йде про рукопис «Владний орган міжнародної адміністрації» у 2-х томах, обсягом приблизно по 500

сторінок кожен, та «Метричний союз. Публічна лекція», приблизно 1,5 друкованого листа [138, с. 30; 184, с. 9].

Отже, можна виокремити сім стадій дослідження П. Є. Казанським міжнародних адміністрацій і створення відповідних концепцій:

- 1) вступний, попередній, початковий – вивчення окремих міжнародних форумів – з'їздів, конференцій, організацій (1892–1893 рр.);
- 2) публікація окремих частин основної праці (1896–1897 рр.);
- 3) відображення окремих адміністративних союзів держав у окремих публікаціях (1897 р.);
- 4) основний, у рамках якого було запропоновано систему та концепцію адміністративних союзів держав (1896–1897 рр.);
- 5) прогнозування розвитку системи адміністративних союзів держав (1897 р.);
- 6) відображення концепції міжнародної адміністрації у підручниках (1902–1904 рр.) [97; 140; 141];
- 7) рукописи, підготовлені у радянські часи (1920–1939 рр.).

Хронологічно всі здобутки з приводу міжнародних адміністрацій зосереджено у досить незначний період – приблизно 5–6 років. Основні публікації зроблено протягом 1897 р. Виключенням є статті у газетах, датовані 1899 р. [217] та 1901 р. [119], у збірниках конференцій [344], у Записках Одеського відділення Імператорського Руського Технічного Товариства [122], а також нарис «Вчення про міжнародну адміністрацію» [6; 142].

На прикладі магістерської роботи П. Є. Казанського (і особливо докторської дисертації) можна зробити висновок, що П. Є. Казанський умів зосередитися на одній темі/напрямку дослідження та максимально охопити предмет дослідження, як це було зроблено у дослідженні міжнародних рік і міжнародних адміністративних союзів. Тобто, П. Є. Казанський умів концентруватися на одному напрямі дослідження та досягати максимального результату, а потім втрачав інтерес до теми.

Наявність значної кількості публікацій на одну тему, зроблених у достатньо короткий період, на наш погляд, відображає ще одну рису характеру П. Є. Казанського, на яку звертав увагу В. Е. Грабар [39, с. 341], – побоювання втратити першість у дослідженнях, прагнення закріпити пріоритет та ідеї, поширити тексти досліджень.

Структурно «Загальні адміністративні союзи держав» складаються з трьох томів. Перший том включає Частину теоретичну, яка складеться з трьох книг: Книга 1 – «Загальні та вступні дослідження», Книга 2 – «Назва, визначення і юридична природа всезагальних адміністративних союзів держав», Книга 3 – «Органи всезагальних адміністративних союзів держав». Другий том містить «Частину описову» та наступні книги: Книга 1 – «Міжнародний союз для вимірювання землі», Книга 2 – «Всесвітній телеграфний союз», Книга 3 – «Міжнародний союз мір і ваг», Книга 4 – «Всесвітній поштовий союз», Книга 5 – «Міжнародний союз для захисту промислової власності». Третій том продовжує описову частину, включає: Книгу 6 – «Міжнародний союз для охорони творів літературних та артистичних», Книгу 7 – «Міжнародний проти невільничий союз 1890 р.», Книгу 8 – «Міжнародний союз для друкування митних тарифів», Книгу 9 – «Міжнародний союз залізнодорожніх товарних зносин», Книгу 10 – «Corpus juris gentium»; Книгу 11 – «Міжнародний союз книговедення», Книгу 12 – «Майбутнє всезагальних адміністративних союзів» [106; 107; 108].

На наш погляд, ця структура цілком зрозуміла та логічна, за виключенням останньої книги «Майбутнє всезагальних адміністративних союзів», яка належить до описової частини.

У Книзі 1 розглядаються такі важливі питання, як предмет, значення дослідження, його методологія, історія всезагальних міжнародних адміністративних союзів, бібліографія з дослідження. Окрему увагу слід звернути на главу 2 Книги 1 – «Міжнародна боротьба, міжнародне спілкування та міжнародне право», у якій П. Є. Казанський дає

обґрунтування існуванню та розвитку міжнародного права через призму соціального-політичного розвитку та міжнародних відносин.

Друга книга присвячена загальнім питанням існування всезагальних адміністративних союзів держав. Вчений аналізує найменування, визначення, правову основу створення, членства. Окремі глави присвячено всезагальному характеру союзів держав, їх адміністративному характеру, організації адміністративних союзів, їх юридичній природі.

У третій книзі надається детальна характеристика природи, форм і функцій союзного зібрання, виконавчого органу, його устрою, створення та значення союзного суду. Важливе значення має глава V – «Загальна організація людства», у якій він пропонує «загальну картину всесвітнього міжнародного устрою», та думки «відносно майбутнього розвитку міжнародного права» [106].

Аналіз праць П. Є. Казанського з тематики адміністративних союзів дозволяє зробити висновок, що вчений засновував дослідження на вивченні значної кількості окремих міжнародних адміністративних союзів (більше десяти: Міжнародний союз для вимірювання землі, Всесвітній телеграфний союз, Міжнародний союз мір і ваг, Всесвітній поштовий союз, Міжнародний союз для захисту промислової власності, Міжнародний союз для охорони творів літературних та артистичних, Міжнародний проти невільничий союз 1890 р., Міжнародний союз для друкування митних тарифів, Міжнародний союз залізнодорожніх товарних зносин, *Corpus juris gentium*, Міжнародний союз книговедення).

Казанський широко використовував принцип історизму у своїх дослідженнях, що проявлялося в обов'язковому вивченні передумов, історії створення того чи іншого міжнародного адміністративного союзу (наприклад, Міжнародного союзу для вимірювання землі [106, с. 7-23], Всесвітнього телеграфного союзу [106, с. 64-98]). П. Є. Казанський послідовно досліджував передумови міжнародного співробітництва (у вигляді конгресів, конференцій, з'їздів), міжнародно-правову основу

створення (міжнародні договори з питань співробітництва та створення відповідного міжнародного адміністративного союзу) та безпосередньо створення міжнародного адміністративного союзу.

Загальна схема дослідження П. Є. Казанським окремого міжнародного адміністративного союзу включала (на прикладі Міжнародного союзу для вимірювання землі): політико-соціальну обумовленість співробітництва у певній сфері (Глава I «Значення міжнародного геодезичного союзу»); історію заснування союзу, включаючи попередні й установчі конференції, з'їзди, конгреси (Глава II «Підстави геодезичного союзу», Глава III «Конференція 1886 і її справа»); характеристику органів союзу (Глава IV «Загальна характеристика союзу», Глава V «Постійна комісія асоціації», Глава VI «Центральне бюро»); фінансову основу діяльності (Глава VII «Кошти асоціації»); зміни в установчих документах і організаційно-правовій структурі (Глава VIII «Нововведення 1895 р.»); перспективи розвитку (Глава IX «Необхідні реформи») [107, с. 1-53].

Предметом свого дослідження П. Є. Казанський визначає загальні адміністративні союзи держав, або міждержавні адміністративні унії: «Так називаються організовані з'єднання держав з метою переслідування загальних їм адміністративних або соціальних завдань. Причому ми розглядаємо тільки ті з них, які мають на увазі загальнолюдські інтереси і виявляють схильність охопити всі існуючі держави, тобто союзи загальні, або як називають їх деякі, всесвітні» [106, с. 1]. Далі визначено мету дослідження, яка полягає у «...встановленні юридичного зв'язку, який існує між договірними країнами, з'ясуванні юридичної природи того цілого, яке виникає на підставі союзного договору, і тих головних інститутів, з яких воно складається, іншими словами встановлення і аналіз поняття загальних союзів» [106, с. 1]. П. Є. Казанський гостро критикує авторів, які досліджували раніше цю тему (А. Кірхенгейма і Г. Муанье), вказує на прогалини в їх дослідженнях, включаючи методологічні підходи [106, с. 2-3]. Він проводить огляд переважно зарубіжних літературних джерел: авторів, які

вивчали теорію з'єднань держав, – Г. Єллінека, С. Брі та А. Бруніалті [106, с. 95-97]; авторів, які вивчали окремі права та устрій загальних союзів, – Г. Муанье, Е. Дескамса, Ф. Мейли, Л. Ренолта [106, с. 97-101]. П. Є. Казанський називає також ряд авторів, які займаються близькими питаннями або мають окремі публікації [106, с. 101-103], наводить широку бібліографію щодо теми дослідження [106, с. 106-114].

Підводячи підсумок огляду літератури, П. Є. Казанський робить висновок, що одним із головних завдань сучасного дослідника є складання бібліографічного покажчика з питання, який він розробляє [106, с. 114], з чим не можна не погодитися.

Загальним висновком П. Є. Казанського є те, що всі дослідники розглядають адміністративні союзи не як союзи, не як міжнародні організації, а як договори, що встановлюють охорону відомих міжнародних інтересів [106, с. 105].

Але П. Є. Казанський практично не аналізує російські наукові джерела за темою дослідження, вказуючи, що «Російська література майже зовсім відсутня. Навряд чи набереться десятків робіт, у яких тою чи іншою мірою згадується про адміністративні спілки взагалі, або окремих з них зокрема» [106, с. 95].

Проблематика адміністративних союзів є частиною міжнародного адміністративного права взагалі. Г. Е. Грабарь зазначає, що в середині XIX століття розробкою вчення про міжнародне адміністративне право займалися в Німеччині Роберт Моль і Лоренц Штейн, в Росії – професор Московського університету на кафедрі законів благоустрою і благочиння поліцейського права В. Н. Лешков. Стаття Р. Моля з цього приводу була надрукована у 1860 р., Л. Штейн запропонував систему міжнародного адміністративного права на початку вісімдесятих років XIX ст. [38, с. 449-450].

Щодо російської доктрини міжнародного права, то В. Е. Грабарь вважає, що «У російській літературі питання міжнародного адміністративного права посіли значне місце. Питання про норми, які ми тепер відносимо до

міжнародного адміністративного права, мимоходом торкнувся ще в 1838 р. Н. А. Безобразов в його "Зовнішньому державному праві" [15]» [38, с. 449]. Подальші думки щодо міжнародного адміністративного права висловлювали М. М. Капустін, В. М. Лешков. Вчення В. М. Лешкова сприйняв і застосував до міжнародних відносин професор поліцейського (адміністративного) права Новоросійського університету М. М. Шпилевський. У дискусії щодо міжнародного адміністративного права брали участь Л. О. Камаровський, В. П. Даневський і В. Зеленський. Ф. Ф. Мартенс першим включив поняття адміністративного права до загального курсу міжнародного права, другий том якого містив право міжнародного управління (1882–1883 рр.). В основу системи права міжнародного управління Ф. Ф. Мартенса було закладено вчення про міжнародне адміністративне право Л. Штейна [38, с. 451].

Таким чином, мав місце активний розвиток концепції міжнародного адміністративного права у другій половині XIX ст. Інтерес П. Є. Казанського до цієї сфери був обумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними обставинами. До перших варто віднести бурхливий розвиток міжнародних союзів і розвиток доктрини міжнародного адміністративного права. До других – прогалини у російській науці міжнародного права кінця XIX ст. щодо системного вчення про міжнародне управління та міжнародну адміністрацію. Саме Ф. Ф. Мартенс задав напрямок дослідженню у цій сфері, але окремого фундаментального дослідження на дану тему в російській науці міжнародного права того періоду не було. Тому варто погодитися з Г. Е. Грабарем, що «Головна заслуга у з'ясуванні природи міжнародного адміністративного права та обробці його норм належить в російській літературі професору Казанському, а потім Новоросійському університету П. Є. Казанського і професору Демидівського юридичного ліцею М. М. Голубеву» [38, с. 451].

Варто зауважити, що докторська дисертація М. М. Голубєва «Міжнародні адміністративні комісії XIX століття. Нариси теорії і практики» була захищена саме в Новоросійському університеті у 1908 р., тобто його

творчі здобутки варто розглядати крізь призму внеску П. Є. Казанського у розвиток міжнародного адміністративного права.

Як прихильник позитивізму, П. Є. Казанський приділяє значну увагу дослідженню нормативних джерел. Він вважає, що «пов'язаний з ним [питанням про загальні адміністративні союзи держав] позитивний матеріал мало відомий, в усякому разі, ніде не зібраний і не систематизований. Дані щодо літератури і міжнародних актів були зібрані автором пропонованої роботи в різних бібліотеках і архівах Росії і Західної Європи ... а також шляхом листування з різними офіційними і приватними міжнародними установами» [106, с. VII]. Надаючи великого значення аналізу нормативних актів, на що ми вказували в першому розділі дисертації, П. Є. Казанський систематизував і проаналізував «союзні угоди» і виявив на їх основі загальні риси й ознаки, характерні для міжнародних адміністративних союзів, що й відобразив у Главі II Книги 2 «Визначення поняття загальних адміністративних спілок держав», в аналізі установчих договорів у Главі III Книги 2 «Союзні угоди», у дослідженні юридичної природи загальних адміністративних союзів держав (Главі VIII Книги 2) [106, с. 131-172; 173-202; 331-358]. Таким чином, можна говорити про використання П. Є. Казанським системно-структурного методу, догматичного методу, аналізу та синтезу для виявлення спільних рис загальних адміністративних союзів держав, їх загального та адміністративного характеру. Порівняльний, догматичний методи та системно-структурний аналіз Казанський застосовує при аналізі структури і функцій загальних адміністративних союзів держав (Книга 3 «Органи загальних адміністративних союзів держав») [106, с. 359-490].

П. Є. Казанський констатує, що «Адміністративні союзи держав не представляють собою якоїсь загальної системи міжнародних установ... Але в основі їх лежить одна й та ж свідомість необхідності у взаємодопомозі держав і спільній та організованій роботі їх над загальними цілями... розвивалися вони також за деяким загальним зразком ... тому ... вони мають

багато спільного між собою. Те ж саме можна сказати ... по відношенню до одного з головних інститутів цих спілок, центральних бюро. Функції та організація їх визначаються не тільки одноманітно, але часто і цілком однаково і відрізняються одними і тими ж яскраво виступаючими рисами ... Усе це дає нам можливість скласти загальне вчення про всі унії, зробити загальні висновки щодо їх загального змісту, їх значення для міжнародного права та їх подальшої долі» [106, с. 3-4].

Значимість цієї цитати важко переоцінити. У ній П. Є. Казанський обґрунтовує можливість побудови загальної теорії адміністративних союзів держав, формулює гіпотезу дослідження, закладає методологічні підходи, на яких ґрунтується можливість побудови єдиної теорії, історичний підхід, системно-функціональний підхід, констатує використання порівняльного методу, системно-структурного методу.

Безпосередньо методам дослідження П. Є. Казанський присвячує параграф «Методи дослідження» Глави I Книги 1 [106, с. 11-12]. Перше, на що звертає увагу вчений, – принцип «Дослідження в галузі міжнародного права має носити... строго юридичний характер ... складно з об'єктивних причин застосувати у міжнародному праві, оскільки чимало з тих понять і термінів, котрими оперує наша наука, носять, безсумнівно, фактичний, а не юридичний характер» [106, с. 11].

Незаперечним є зв'язок між міжнародним правом і міжнародними відносинами, і первинність другого відносно першого. Чимало тем міжнародного права не може бути розглянуто на підставі виключно юридичних методів дослідження, поза зв'язком з фактичним контекстом. Значну увагу П. Є. Казанський приділяв предмету співробітництву в рамках адміністративних союзів держав, історії виникнення відповідного міжнародно-правового регулювання, цілям та завданням співробітництву. І стосовно проблематики адміністративних союзів держав П. Є. Казанський, безсумнівно, правий.

Цікавими є міркування П. Є. Казанського про цілі науки міжнародного права. Вчений вважає, що призначення науки міжнародного права полягає в тому числі у з'ясуванні основних засад міжнародного права та в підготовці його поступової загальної кодифікації. Тому увага дослідника має бути звернена не тільки на «юридичні початки, які регулюють міжнародне життя, але й на ті інтереси, які рухають ним і вимагають собі юридичного забезпечення» [106, с. 12]. Таким чином, П. Є. Казанський обґрунтовує необхідність практичного зв'язку між міжнародно-правовою доктриною та практикою, спрямованості доктрини на розвиток міжнародного права, тобто, висловлюючись сучасною мовою, необхідність кодифікації та прогресивного розвитку, що було успішно втілено в життя у другій половині ХХ століття. Зв'язок з попереднім підходом безсумнівно важливий, оскільки будь-які кодифікаційні процеси повинні ґрунтуватися на цілях правового регулювання та забезпечувати їх. Однак, можливо, П. Є. Казанський як позитивіст у своїх роботах не дотримувався балансу між теорією та практикою, за що був цілком об'єктивно критикуємий Л. О. Камаровським. У працях Казанського, на наш погляд, багато загальних міркувань, багато фактажу, проте недостатньо власне доктринального аналізу міжнародно-правових явищ.

Характеризуючи свою роботу, П. Є. Казанський пояснює, що вона належить до догматичних досліджень міжнародного права та має всі ознаки подібного дослідження: опис, узагальнення, визначення, систему. Своїм завданням П. Є. Казанський бачив виявлення і характеристику окремих інститутів загальних адміністративних союзів держав, а також об'єднання їх у певну систему з виділенням загальних ознак і рис [106, с. 12]. Вибір П. Є. Казанським структури дослідження обумовлено саме цими обставинами.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. Внесок П. Є. Казанського в розвиток міжнародного права є найбільш значним у галузі міжнародного адміністративного права та складається у формуванні концепції інституціоналізації міжнародного права, виокремленні

та характеристиці права міжнародного управління. Концепція міжнародного управління дозволяє по-новому оцінити прогностичні думки П. Є. Казанського щодо розвитку міжнародного права.

2. П. Є. Казанський виступав переважно з позитивістських поглядів при розгляді усіх правових явищ. Його важливим методологічним принципом було надання переваги аналізу нормативного матеріалу, на відміну від доктрини міжнародного права, яка на той час була важливим джерелом і основою системи міжнародного права. Такий підхід знайшов відображення у дослідженнях Казанського щодо міжнародних адміністративних союзів держав.

2.2. Концепція права міжнародного управління П. Є. Казанського

Міжнародна адміністрація – нове явище міжнародного життя другої половини XIX ст. і нове поняття в науці міжнародного права того періоду [222, с. 103]. Саме таким, новітнім для системи міжнародних відносин і малодослідженим у міжнародно-правовій доктрині, дане явище було під час становлення П. Є. Казанського як вченого.

Як зазначав сам П. Є. Казанський, «Міжнародна адміністрація – нове явище міжнародного життя й нове поняття науки міжнародного права. Як явище, вона цілком склалася тільки в останню чверть минулого століття. Як поняття, вона багатьом, навіть фахівцям, дослідникам міжнародного права, невідома» [6, с. 282]. Міжнародна адміністрація як окремий інститут формується лише в останній чверті XIX століття. Вона характеризує новий рівень розвитку міжнародних відносин, впливає на функціонування міжнародного права як щодо виникнення новітніх суб'єктів та їхнього правового статусу з точки зору міжнародного права, на формування

міжнародного права та його імплементацію, так і (що не менш важливо) на погляди щодо сутності міжнародного права, його системи.

Саме ці питання відображено у наукових працях П. Є. Казанського. По-перше, він розглядає міжнародну адміністрацію в одній сфері – сфері навігації по договірним річкам, у комплексі з міжнародно-правовим регулюванням цієї сфери. На другому етапі він досліджує окремі міжнародні адміністрації, з акцентом на їхню структуру, статус, функції, діяльність. На третьому він уніфікує загальні риси міжнародних адміністрацій та формує висновки щодо їхнього правового статусу, структури, функцій. На четвертому етапі П. Є. Казанський формує власне уявлення про зміни у системі міжнародного права та особливості його розвитку під впливом міжнародних адміністрацій, виникнення міжнародного адміністративного права та права міжнародного управління. Саме у такій послідовності варто вивчати концепцію права міжнародного управління П. Є. Казанського, починаючи від його уявлень про міжнародну адміністрацію, міжнародне адміністративне право, право міжнародного управління.

П. Є. Казанський не був першим дослідником міжнародних адміністрацій і автором концепції міжнародного управління ані в закордонній науці міжнародного права, ані в науці міжнародного права в Російській імперії. Першим, хто став уживати в російській правовій літературі XIX ст. терміни «міжнародне управління» та «міжнародна адміністрація», був проф. М. Капустін [39, с. 449]. Ідея міжнародного управління у тому вигляді, у якому її запропонував професор П. Є. Казанський, була запроваджена Ф. Ф. Мартенсом [208], саме його погляди розвинув Казанський у своїй концепції щодо суб'єктів міжнародного права [259, с. 75-76], склад яких, безумовно, впливає на сутність міжнародного права та на право міжнародного управління. Але П. Є. Казанський суттєво розвинув ідеї Ф. Ф. Мартенса, ретельно їх обґрунтував, вивчив значний емпіричний матеріал з питання адміністративних союзів,

запропонував авторську концепцію права міжнародного управління та міжнародного права цілком.

Узагалі, П. Є. Казанський розглядає міжнародне право перш за все як право міжнародного управління, обумовлене активним соціально-економічним і культурним зближенням народів, що приводить до укладання міжнародних договорів з питань управління, які швидко складаються в систему «міжнародного права управління».

Об'єктом докторського дослідження П. Є. Казанського були адміністративні союзи та їхні органи. Міжнародне право періоду П. Є. Казанського виділяло міжнародні установи трьох видів: міжнародні конгреси та конференції, які створюють адміністративне право народів, міжнародні бюро і комісії – органи виконавчі, та міжнародні третейські суди, покликані вирішувати спори з питань адміністративного права. Серед них виокремлювали міжнародні адміністративні органи: Ради та Комісії, яким доручено завідування окремими адміністративними справами, і бюро міжнародних адміністративних спілок (уній) [38, с. 544-545].

П. Є. Казанський вивчав саме міжнародні бюро та комісії. Як констатує В. Е. Грабарь, «...органам міжнародних союзів (уній) присвячена книга в томі I дослідження професора Новоросійського університету П. Є. Казанського “Загальні адміністративні союзи держав”. У зазначеній роботі (кн. 3, с. 359-490) автор говорить про союзні збори (гл. I), про виконавчий орган та його устрій (гл. II), діяльність та юридичну природу (гл. III), а також про союзний суд (гл. IV)...» [38, с. 546].

П. Є. Казанський стверджував, що міжнародна адміністрація є утворенням останніх років, хоча деякі окремі її складові частини були відомі міжнародному праву вже дуже давно [6, с. 282]. Аналізуючи історію становлення загальних адміністративних союзів держав, П. Є. Казанський вважає, що вони «...є одним з кращих проявів широких, загальнолюдських мирних і поєднувальних тенденцій нашого часу» [106, с. 67]. Якщо раніше основним принципом міжнародного спілкування було взаємне відчуження

народів, то в другій половині XIX століття головною тенденцією розвитку міжнародних відносин стає утворення міжнародних організацій з метою управління різними сферами співробітництва. «Світ повинен бути організованим. Таким є гасло нашого часу. Загальні адміністративні союзи держав дають перші елементи цієї майбутньої світоохоплюючої організації» [106, с. 68], – зазначав П. Є. Казанський. Слід особливо підкреслити, що одним з головних завдань загальних адміністративних союзів П. Є. Казанський вбачав у кодифікації міжнародного права.

На його думку, виникнення системи міжнародних адміністративних союзів, яка охоплює різні сфери співробітництва між державами, свідчить про те, що історія людства вступила в якісно нову фазу. П. Є. Казанський зазначає: «Занадто часто зупиняються на тому, що розділяє сучасні держави. Корисно й цікаво згадати також про те, що їх об'єднує разом. Поряд з невгамовною боротьбою між народами життя знає і прояви міжнародної згоди, і в нашому світі можуть жити й процвітати лише ті народи, які здатні взяти участь як у цій боротьбі, так і в цій згоді. Хто стане ухилятися від останньої, то покарає себе сильніше, ніж найбільша поразка в міжнародній боротьбі» [106, с. 8]. Вчений особливо підкреслював, що завдяки тісним юридичним зв'язкам, які встановлюються між державами за допомогою міжнародних адміністративних союзів, зміцнюються мирні відносини між народами.

П. Є. Казанський зазначав, що створюють міжнародну адміністрацію та її право договори про охорону так званих суспільних інтересів (міжнародні адміністративні договори), які в XIX ст. «...стали стосуватися всіх головних сторін суспільного життя сучасних народів» [6, с. 286].

Цікавою є класифікація міжнародних адміністративних договорів П. Є. Казанського, на якій він побудував систему міжнародних адміністративних союзів, відображену в докторській монографії. Критерієм класифікації П. Є. Казанського є міжнародні суспільні інтереси.

П. Є. Казанський виокремлює договори, пов'язані з устроєм і розвитком шляхів та засобів міжнародних зносин і сполучень, користуванням ними (перша група договорів та, відповідно, адміністративних союзів держав). До них він відносить договори, спрямовані на забезпечення транспортного сполучення. Як зазначає вчений, «...перш за все загальне благо народів вимагає, щоб усюди на землі були встановлені зручні способи і засоби зносин та сполучень» [6, с. 286]. Це, по-перше, «...цілий ряд міжнародних адміністративних установ для завідування загальними морськими інтересами народів. Такою є комісія, що наглядає за судноплавством по Суецькому каналу, міжнародне управління маяком Спартель, міжнародні морські митні та санітарні установи в різних малоосвічених державах, морська поліція на Північному морі та уздовж східних берегів Африки тощо» [6, с. 286]. Тобто договори, створені міжнародними адміністративними органами у сфері морського судноплавства. По-друге, «Угоди про міжнародне річкове судноплавство відомі були ще середнім вікам... На великих міжнародних річках діють особливі міжнародні адміністративні установи, річкові комісії, які управляють судноплавством. Особливо відома Європейська дунайська комісія» [6, с. 287]. По-третє, це міжнародні залізничні договори, «...як між двома сусідніми державами, так іноді й між цілими групами їх. Ці договори стосуються всіх питань залізничної справи: будівництва доріг, технічного поєднання їх, користування ними для товарного та пасажирського руху й інше, й інше. Особливою популярністю користується міжнародний союз товарних сполучень, заснований державами Європи в 1890 р., який має своє центральне управління в Берні, а також угоди 1882 і 1886 рр. щодо технічної єдності залізниць, підписані великою групою держав Західної Європи» [6, с. 287].

До першої групи П. Є. Казанський також відносить угоди у сфері телеграфного та поштового сполучення, а також у сфері мір і ваг. П. Є. Казанський вказує, що «...як тільки став застосовуватися електричний телеграф, почали з'являтися й групові угоди щодо міжнародного

користування ним. Ці угоди призвели поступово до нині діючого загального міжнародного телеграфного союзу 1865 р., з керуванням також у Берні. Однак загальний договір не цілком витіснив приватні, які продовжують існувати, доповнюючи та розвиваючи його постанови стосовно окремих країн» [6, с. 287]. Він пише, що «Поштові зносини є предметом міжнародних договорів з дуже давнього часу. Однак раніше це були договори лише двох або небагатьох сусідніх держав. Тільки в 1874 р. засновано спільний для всієї землі поштовий союз, який зробив можливими поштові зносини між усіма місцями земної кулі та встановив певні форми цих відносин. Центральне управління цього союзу також знаходиться в Берні» [6, с. 287]. До угод, які сприяють розвитку та зміцненню міжнародних зносин і сполучень, П. Є. Казанський відносить міжнародний союз мір і ваг, заснований у 1875 р., який має своїм завданням удосконалювати метричну систему вимірювань, а також міжнародні монетні угоди.

Предмет другої групи міжнародних адміністративних договорів за П. Є. Казанським – це міжнародні переселення, еміграція та імміграція, що відбуваються між різними країнами. Вчений констатує, що, на жаль, угоди, які стосуються цього питання, порівняно рідкісні та мало розвинені [6, с. 287]. Ці договори та відповідні міжнародні організації отримали розвиток після першої, та особливо після другої світової війни, що втілюється у системі УВКБ і Міжнародній організації міграції.

До третьої групи «інтересів, потребуючих міжнародного управління», П. Є. Казанський відносить духовні цілі та завдання народів. «Для [їх] забезпечення між державами з давніх пір укладалися й укладаються договори. Останні стосуються різних сторін наукового, художнього та релігійного життя народів. Щодо релігійних інтересів – договори, що забезпечують свободу віросповідання... Відносно науки та мистецтва – договори, які надають іноземцям доступ до освіти, створюють обмін між державами творами науки і мистецтва, які встановлюють охорону прав іноземних авторів та інше» [6, с. 288].

До четвертої групи належать договори, які об'єднують держави в спільній боротьбі з хворобами. Як вказує П. Є. Казанський, міжнародні угоди створили також різного роду постанови для виконання своїх принципів. Особливо відомі міжнародні санітарні поради Олександрії та Константинополя [6, с. 288].

П. Є. Казанський зазначає, що «Відомого розвитку міжнародна адміністрація досягла й у області господарських інтересів народів», яку ми можемо віднести до п'ятої групи. Ця група досить велика та заслуговує на окремий аналіз, оскільки в ній Казанський поєднує сфери співробітництва, різноманітні з точки зору сучасного міжнародного права. Він наголошує: «Щодо промисловості добувної, поряд з численними угодами між окремими державами ми бачимо групові договори декількох і багатьох держав. До таких належать, наприклад, протифіллоксерні угоди 1878 та 1881 рр., які об'єднали держави середньої Європи для боротьби зі спільним мікроскопічним, але страшним ворогом, а також Гаазькі угоди 1882 та 1887 рр. щодо рибного лову на Північному морі, угоди відносно того ж на інших морях і річках» [6, с. 288]. Власне, це група угод щодо міждержавного співробітництва у фіто-санітарній і природоресурсній сферах, що свідчить про загальні тенденції ускладнення міжнародно-правового співробітництва держав і його спеціалізації.

Аналогічна тенденція простежується при аналізі класифікації П. Є. Казанського в частині виділення в якості окремої сфери співробітництва «промисловості обробної», де «поряд з численними приватними угодами держав ми бачимо Берлінську конференцію 1890 року щодо охорони робітників, загальний союз 1883 року щодо охорони фабричних клейм, марок, патентів на винаходи та інше» [6, с. 288]. Ці договори й напрямки співробітництва в даний час належать відповідно до права прав людини та права інтелектуальної власності.

Також до п'ятої групи П. Є. Казанський адресує торгові угоди, які укладаються «...виключно... між окремими державами. Єдиний виняток

становить загальний союз 1890 року для друкування митних тарифів усіх країн. Проте, між деякими країнами торгова і взагалі економічна близькість виявляється настільки вагомою, що вони укладають між собою митні союзи, які поєднують все їх господарське життя. Такі союзи існують нині між Францією та Монако, Австрією та Ліхтенштейном. Великих митних спілок, подібних колишньому германському, наразі немає, але давно вже підготовляється основа союзу загально-американського (конгрес 1890 р.)» [6, с. 288]. Практично, мова йде про економічну інтеграцію, певні правові форми якої мають коріння в XIX столітті.

Шоста група міжнародно-правового співробітництва за П. Є. Казанським – це «...міжнародне попередження та припинення правопорушень», або, говорячи сучасною мовою, боротьба з транснаціональними злочинами: «Сюди належать міжнародна боротьба з полюванням на негрів у Африці, з торгівлею невольниками, з морськими розбійниками, з анархістами та деякі інші незначні питання» [6, с. 289].

Отже, П. Є. Казанський побудував ретельну класифікацію міжнародних договорів щодо різних сфер співробітництва держав і відповідну систему міжнародних адміністративних союзів. До міжнародних адміністративних договорів П. Є. Казанський адресує як договори, укладені міжнародними адміністративними союзами, так і ті, до створення яких не були причетні адміністративні органи. Критерієм виокремлення таких договорів була спрямованість на забезпечення суспільного блага.

Усі зазначені сфери міждержавних відносин регулюються міжнародними договорами та «міжнародними встановленнями» («союзами держав», «міжнародними адміністративними союзами»). Саме останні ставить П. Є. Казанський у центрі свого об'єкта дослідження. За нинішньою класифікацією, це міжнародні міжурядові організації. Але крім останніх, об'єктом дослідження П. Є. Казанського є «міжнародні суспільства». До них П. Є. Казанський відносить:

- «вселенські та міжнародні релігійні товариства, наприклад, католицьку церкву;
- міжнародні торгові та промислові товариства на кшталт колишнього суспільства Конго або німецького союзу залізничних управлінь;
- численні міжнародні благодійні установи, Червоний Хрест, протиневільничі товариства;
- вчені товариства, такі як Інститут міжнародного права, союз академій наук різних держав;
- професійні товариства, для захисту інтересів відомих кіл осіб: Міжнародна літературно-артистична асоціація, спілка журналістів, робочі організації і т. д. Ці суспільства нині вкрай численні та різноманітні» [6, с. 289]. Ці організації відповідають міжнародним неурядовим організаціям, і їх П. Є. Казанський також відносить до міжнародних адміністрацій.

Цікавою є думка П. Є. Казанського щодо історії та природи цих організацій, причин їх появи. Він вважає їх аналогом «міжнародного самоврядування» [6, с. 289], подібно тому як у сучасній доктрині міжнародного права йде мова про міжнародне громадянське суспільство. Він звертає увагу на відсутність таких організацій у недалекому минулому (XVII–XVIII ст.) з тих причини, що «...державна влада взяла в свої могутні руки ведення всього народного життя, придушивши всілякий самостійний громадський почин, заборонивши всякі суспільні утворення» [6, с. 290]. Однак для Середньовіччя був характерним «надзвичайний розвиток міжнародних приватних організацій» і наявність «мережі самостійних міжнародних асоціацій». П. Є. Казанський пояснює це «слабкістю державного устрою того часу, який ще не міг узяти на себе переслідування всіх суспільних інтересів. Середні століття – час володарювання приватного права та соціальних, а не політичних організацій» [6, с. 289].

Отже, П. Є. Казанський виділяє загальні тенденції розвитку міжнародних неурядових організацій, а також три періоди: перший – пов'язаний з розвитком міжнародних неурядових організацій стосовно

приватної сфери, які компенсували слабкість державних інститутів; другий період – XVII–XVIII ст., характеризується різким зменшенням кількості міжнародних неурядових організацій; третій період – XIX ст. – період збільшення кількості та різноманітності «міжнародних товариств».

Таким чином, П. Є. Казанський відносить до міжнародних адміністрацій дві групи організацій – міждержавні установи й товариства, що відповідають сучасним міжнародним міжурядовим і міжнародним неурядовим організаціям. Об'єктом дослідження П. Є. Казанського є міжнародні договори держав і засновані на їх основі міждержавні установи та товариства.

На підставі їх аналізу П. Є. Казанський пропонує цілісне «вчення про міжнародні адміністрації та про основні засади права», яке істотно відрізняється від пануючих у XIX ст. поглядів на природу та сутність міжнародних організацій. Згідно концепції проф. Л. Штейна, право управління визначає діяльність держав, спрямовану на досягнення загальних для них завдань. Своєю чергою, Ф. Ф. Мартенс розумів право міжнародного управління в якості права, яке визначає діяльність держави в міжнародній сфері для забезпечення його власних інтересів. П. Є. Казанський солідарний з Л. Штейном і відстоює концепцію спільних інтересів як передумову існування права міжнародного управління та міжнародного права в цілому.

На думку П. Є. Казанського, поза загальними інтересами міжнародне право неможливе. Такий підхід цілком корелює з концепцією узгодження воель держав, що полягає в основі домінуючого підходу до сутності міжнародного права. За П. Є. Казанським, міжнародним управлінням може бути лише діяльність, спрямована на забезпечення спільних інтересів народів [6, с. 297]. Однак у концепції П. Є. Казанського міжнародне управління замінюється міжнародною адміністрацією. На нашу думку, це підкреслює більш високий рівень інтеграції, відображений П. Є. Казанським у використаному терміні. «Міжнародне управління» відображає процес, за допомогою якого досягається забезпечення співробітництва держав у різних

сферах. «Міжнародне управління» – це вже новий рівень співпраці, який відображає створення постійного міжнародного механізму, що включає різні за статусом, функціями та структурою організації, об'єднані в єдину систему й спрямовані на досягнення «загального блага». Безсумнівно, наприкінці ХІХ ст. говорити про міжнародні організації як єдину систему було передчасно, однак одним із достоїнств П. Є. Казанського було прогнозування розвитку міжнародно-правових явищ, і в тому числі концепції «міжнародних адміністрацій» П. Є. Казанського. Однак П. Є. Казанський не погоджується з Ф. Ф. Мартенсом щодо включення до системи міжнародного права частини системи державного права.

Таким чином, поняття «адміністративні» в концепції П. Є. Казанського не підміняє міждержавної суті міжнародного права та його унікальної договірної природи, а відображає рівень співпраці суб'єктів міжнародного права, який перейшов на більш високий рівень взаємодії. П. Є. Казанський підкреслює, що «...сучасні держави надають у своїх взаємних стосунках охорону не тільки інтересам у власному розумінні слова державним, але й інтересам різних громадських груп... виступа[ючи] у міжнародному спілкуванні абсолютно так, як і в своєму внутрішньому житті, де вони розвивають діяльність не лише політичну, а й адміністративну... Вони ставлять перед собою цілі не тільки державні у власному розумінні слова, але й суспільні саме тому, що вони є політичними організаціями, коло діяльності яких ні в якому відношенні не є обмеженим» [6, с. 297].

Аналізуючи термін «міжнародна адміністрація», П. Є. Казанський вважає, що між адміністрацією державною, міждержавною та міжнародною «...помічається повне співвідношення... Об'єктом міжнародної адміністрації є суспільні інтереси. Суб'єктами або носіями прав і обов'язків, що встановлюються міжнародними договорами, є держави, міжнародні товариства, міжнародні органи та органи держав. Адміністрація народів базується на двох основних засадах – на початку правомірності, тобто згідності з вимогами договорів, і на початку доцільності, тобто згідності з

міжнародними громадськими інтересами... Полягає міжнародна адміністрація як у виконанні прямих постанов міжнародного права, так і в діяльності, обов'язково згідній з цим останнім. Вона володіє певним устроєм і навіть примусом... Щодо окремих своїх завдань, тобто свого змісту, системи та основних начал, міжнародна адміністрація та її право знаходяться у тісному зв'язку з адміністрацією державною та її правом. Цілі, переслідувані державами в межах своїх кордонів і у своїх взаємних відносинах, по суті справи, одні й ті ж: розвиток відносин і сполучення, освіта, добробут, безпека...» [6, с. 304]. К. О. Савчук звертає увагу, що за П. Є. Казанським основними засадами, на яких базується міжнародна адміністрація, є правомірність (тобто відповідність до вимог міжнародних договорів) і доцільність (тобто відповідність міжнародним суспільним інтересам) [259, с. 77-78].

З точки зору відповідності цих критеріїв природі міжнародного права, ми не бачимо особливих протиріч, за винятком, по-перше, наділення міжнародної адміністрації примусом, і по-друге, наявності тісного зв'язку міжнародної адміністрації з «адміністрацією державною та її правом». Але це протиріччя легко компенсується приматом міжнародного права, проголошеним П. Є. Казанським, щодо діяльності міжнародної адміністрації – як щодо цілей і завдань, так і щодо підпорядкованості принципам і нормам міжнародного права та відповідним міжнародним договорам. З іншого боку, широке коло суб'єктів міжнародних адміністрацій, про яких піде мова нижче, може пояснити й зв'язок між міжнародним адміністративним правом і державним правом.

П. Є. Казанський диференціює норми, які забезпечують «міжнародні суспільні інтереси», на три групи. До першої належать міжнародні адміністративні договори, що укладаються як між державами, так і між відповідними вищими адміністративними установами. Тобто мова йде про міждержавні та міжвідомчі договори (останні П. Є. Казанський називає міжнародними розпорядженнями). Фактично зазначеними договорами

створюється та регулюється діяльність міжнародних адміністрацій. Друга група – норми, що регулюють діяльність міжнародних товариств, тобто міжнародних неурядових організацій. П. Є. Казанський звертає увагу, що «воно має, порівняно з договорами держав, абсолютно нікчемне значення, і тому ми загалом будемо залишати його в стороні». Також П. Є. Казанський вказує, що «...міжнародні громадські інтереси нерідко є забезпеченими вже внутрішнім правом окремих держав» [6, с. 297]. Тобто він звертає увагу насамперед на міжнародні договори, які забезпечують «міжнародні суспільні інтереси» й утворюють міжнародне адміністративне право.

Обов'язкову силу постанов міжнародних адміністративних договорів П. Є. Казанський вбачає в узгодженості волі заінтересованих сторін, що в цілому відповідає сучасному трактуванню природи міжнародного права, яка полягає в узгодженні волі держав. Через цей прогресивний підхід до природи міжнародного адміністративного права, і в цілому міжнародного права, П. Є. Казанський виводить природу міжнародних адміністрацій, обґрунтовуючи, що «...влада примусу належить не міжнародним органам адміністрації, а договірним державам, які вчиняють її як відносно інших держав, так і відносно окремих осіб і органів». Водночас, *«Самим міжнародним установам може належати, у вигляді правила, тільки дисциплінарна влада в їх внутрішніх і взаємних відносинах і, як виняток, примусова влада по відношенню до окремих осіб»* [6, с. 303].

П. Є. Казанський вважає, що «Адміністративні договори держав встановлюють правила, яким необхідно слідувати для задоволення міжнародних суспільних інтересів нашого часу: господарських, духовних, інтересів здоров'я та інших. При цьому вони покладають *обов'язки* піклуватися про ці інтереси або *на самі держави*, що підписали даний договір, або на органи цих держав, або, нарешті, на особливі міжнародні адміністративні установи» [6, с. 297]. Тобто «адміністративний» вказує на предмет договору – забезпечення суспільних інтересів, а інструментом їх

реалізації можуть бути держави, їх органи, та/або «міжнародні адміністративні установи».

Саме ця диференціація важлива для розуміння змісту поняття «міжнародна адміністрація». Під нею П. Є. Казанський розуміє 1) виконання функцій міжнародної адміністрації державами-учасниками договору або їх органами; 2) виконання функцій міжнародної адміністрації державою, яку наділено відповідними повноваженнями іншими державами; 3) покладання функцій міжнародної адміністрації на орган певної держави, який наділено відповідними повноваженнями іншими державами; 4) створення спеціалізованого міжнародного органу. Саме щодо останнього П. Є. Казанський вказує, що «*Міжнародні органи* ми маємо лише в тих випадках, коли договори створюють особливі міжнародні установи для забезпечення загальних цілей об'єднаних народів. У цих випадках простий договір перетворюється вже на договір організований або на союз... Згідно своїм суспільним цілям, союзи такі є адміністративними» [6, с. 300]. Зрештою П. Є. Казанський визначає міжнародну адміністрацію як діяльність держав, міжнародних товариств, їх органів і органів міжнародних, спрямовану на забезпечення міжнародних суспільних інтересів, а міжнародне адміністративне право – як право, що створює та визначає міжнародну адміністрацію [6, с. 303].

П. Є. Казанський розрізняє серед міжнародних адміністративних союзів міжнародні установи, які створюють міжнародне адміністративне право – міжнародні конгреси та конференції, органи, що забезпечують виконавчі функції – бюро та комісії, а також органи, які покликані вирішувати спори з питань адміністративного права – міжнародні третейські суди. Відмінність бюро від комісій П. Є. Казанський бачить в одноосібному або колегіальному характері управління. Перевагу П. Є. Казанський вбачає в колегіальному прийнятті рішень у рамках Комісій, що більшою мірою відповідає духу міжнародного права та яке «може бути розглянуте як договір союзників» [6, с. 300].

Центральне місце у вченні П. Є. Казанського посідають суспільні інтереси. Через призму цих інтересів П. Є. Казанський розглядає міжнародне право, й міжнародне адміністративне право зокрема, розуміючи останнє в широкому сенсі.

Саме розвиток міжнародного адміністративного права посідає значне місце у працях П. Є. Казанського. Він досліджує явище, яке тільки зароджувалося у той час, змінюючи традиційну систему міждержавних відносин, і стало попередником права міжнародних організацій, тоді як сам термін «міжнародне адміністративне право» не використовується у сьогоденні.

В. Е. Грабарь таким чином характеризує міжнародне адміністративне право: «Міжнародне адміністративне право – новітня галузь цього права, що почалася розвиватися як самостійна галузь лише з шістдесятих років минулого століття. Ряд інститутів адміністративного права ще зовсім не отримали міжнародної охорони або отримали її поки лише в незначній своїй частині» [38, с. 572]. Тобто В. Е. Грабарь виводить міжнародне адміністративне право з внутрішньодержавного права за сутністю та генезою, а П. Є. Казанський звертає увагу на міжнародну природу міжнародного адміністративного права. Але обидва вчених надають міжнародному адміністративному праву статус новітньої галузі міжнародного права.

П. Є. Казанський пропонує вибудовувати систему міжнародного адміністративного права на підставі критерію «*системи тих суспільних потреб*, яким воно слугує», і тієї системи міжнародних договорів суспільного змісту, яка була сформульована П. Є. Казанським і проаналізована нами в цьому підрозділі. Однак П. Є. Казанський пропонує: «На чолі її має бути, звичайно, поставлено загальне вчення про те, що́ таке міжнародна адміністрація та її право. Це саме та система, яка приймається, зазвичай, і при викладі внутрішньодержавного адміністративного права» [6, с. 304].

Щодо спорідненості між внутрішньодержавним і міжнародним адміністративним правом, П. Є. Казанський упевнений, що «Паралель між

міжнародним і державним правом можна було б взагалі провести дуже далеко... І ті начала, котрі лежать в основі міжнародної адміністрації взагалі, й ті, на котрих полягають окремі її гілки, цілком подібні до того, що ми спостерігаємо у внутрішньодержавному житті. Та й чи може бути інакше? У своїх міжнародних відносинах держави повинні керуватися тими ж самими основними думками, які вони провадять у своєму внутрішньому житті» [6, с. 304].

Однак, на наш погляд, виходячи з вищенаведених цитат, П. Є. Казанський прекрасно розуміє відмінність природи національного та міжнародного права («Оскільки ж міжнародне право визнає свободу держав у справі їх громадського управління, можна говорити про адміністративну самостійність або й незалежність, суверенність їх. Особливо важливо при цьому не підтвердження волі держав, а необхідність поставити її в межі» [6, с. 304]), і подібність між внутрішньодержавним і міжнародним адміністративним правом заснована більше на аналогії та спрямованості на загальні сфери міжнародних відносин, але на різному рівні. Важливо відзначити, що саме в цьому полягає одна з відмінностей міжнародного права ХХ століття від класичного міжнародного права – у ступені взаємин із внутрішньодержавним.

П. Є. Казанський чітко виявляє динаміку процесу – все зростаючу взаємодію між міжнародним і внутрішньодержавним правом, розширення сфери врегульованих суспільних відносин першого. Це перший етап змін, за яким буде слідувати все більш значний вплив міжнародного права на національне. Але на першому етапі ми спостерігаємо (і це яскраво відображено в концепції П. Є. Казанського) вплив внутрішньодержавного права на міжнародне в їх «адміністративній» частині, у зв'язку з більшою розробленістю першого для врегулювання «суспільного блага».

Щодо найменування «міжнародне адміністративне право», П. Є. Казанський вважає, що можливим є використання терміну «міжнародне суспільне право» (за аналогією до внутрішньодержавного права). Однак, на

думку вченого, перший термін більш точно відображає сутність регулюємих відносин, а другий краще застосовувати до права міжнародних товариств.

З урахуванням розвитку адміністративних союзів держав і міжнародного адміністративного права, П. Є. Казанський звертає увагу на виникнення універсального міжнародного права через направленість діяльності адміністративних союзів на досягнення загальних інтересів, загальних цілей: «Міжнародне адміністративне право захищає тотожні або однакові інтереси всіх договірних держав» [6, с. 297].

Вчений зазначає: «В адміністративному праві міжнародне право перестає існувати для одних дипломатів. Телеграфні та поштові зносини з іноземними державами, питання про міжнародний товарний обмін, боротьбу з повальними хворобами й інше, й інше, близькі кожному члену суспільства. У своїй сукупності ці питання становлять більшу важливість для кожного з нас, ніж питання власне державні» [6, с. 297]. Досить чітка дефініція міжнародного адміністративного права міститься в цитаті: «Правила, що встановлюють взаємну залежність держав, складають головний зміст міжнародного адміністративного права» [6, с. 304].

На думку В. О. Грабаря, праця П. Є. Казанського містить в собі лише ту частину міжнародного адміністративного права, в якій загальні інтереси держав привели до створення більш міцних об'єднань з постійною організацією, – так званих адміністративних союзів держав. Але вивчаючи їх юридичну природу, автор зупиняється і на загальному питанні про міжнародне управління або міжнародну адміністрацію. Цьому питанню присвячена гл. VI кн. 2 т. I «Адміністративний характер союзів» (с. 255–290). Він розглядає вчення Штейна в його первісному (1876) і остаточному (1882) вигляді та вчення Мартенса, віддаючи перевагу першому [38, с. 576].

У своїй праці «Вчення про міжнародну адміністрацію» П. Є. Казанський виклав власне розуміння міжнародного адміністративного права як частини права міжнародного управління [201; 202]. На думку Казанського, міжнародне адміністративне право є правом, що створює, регулює та

визначає міжнародну адміністрацію. Міжнародна адміністрація є гілкою міжнародного управління, або міжнародної діяльності взагалі, яка поділяється на управління політичне, судове та суспільне, або адміністрацію. Міжнародне адміністративне право є галуззю права міжнародного управління [6, с. 304].

Головною метою міжнародного адміністративного права, за висновками П. Є. Казанського, є захист інтересів усіх договірних держав. Об'єктами міжнародної адміністрації є суспільні інтереси. Суб'єктами, або носіями прав і обов'язків, встановлюваних міжнародними договорами, є держави, міжнародні суспільства, міжнародні органи та органи держав [106].

Міжнародне адміністративне право П. Є. Казанський називав обмеженням адміністративного і поліцейського верховенства держав, або обмеженням їх незалежності в галузі суспільних потреб [6, с. 305]. Як уважає В. Е. Грабарь, міжнародне адміністративне право захищає на міжнародній арені ті ж соціальні інтереси, які в межах кожної держави покликані захищати внутрішнє адміністративне право. Інтереси ці різноманітні, і норми, які їх захищають, складаються в окремі інститути. Міжнародне адміністративне право передбачає існування внутрішньо-державного, без нього воно існувати не може. Воно запозичує у нього свої початки, доповнюючи та об'єднуючи їх. Але не всі інститути внутрішнього адміністративного права перейшли вже на міжнародну арену, ставши інститутами міжнародного права [38, с. 572]. На нашу думку, уявлення П. Є. Казанського про роль міжнародного адміністративного права більш сучасні, а підхід В. Е. Грабаря більше інструментальний та дає уявлення про генезу та «родинні» зв'язки окремих норм і інститутів міжнародного адміністративного права.

Підхід П. Є. Казанського до сутності міжнародного адміністративного права перекликається з підходами попередників. Роберт Моль звертав увагу на необхідність заповнити систему міжнародного права, яка базується виключно на началі суверенітету держав, спеціальним відділом юридичних

норм, покликаних регулювати соціальні інтереси народів. Ці норми не повинні були надалі розглядатися як обмеження суверенітету держав, а як нормальні наслідки взаємодопомоги держав, що витікають з міжнародного спілкування [342 цит. за: 38, с. 574].

Право міжнародного устрою визначає правовий статус суб'єктів міжнародного права – тобто держав, міжнародних спільнот і в окремих випадках індивідів, різних категорій територій (державної та міжнародної), міжнародних органів та органів зовнішніх відносин держави (глави держави та міністра закордонних справ, дипломатичних і консульських представників) [259, с. 75-76].

Досліджуючи міжнародне право у процесі розвитку, П. Є. Казанський формулює висновок: «Право міжнародного управління – останній крок, який зробило міжнародне право в розвитку системи своїх основних відділів. Дійсно, устрій і управління – дві необхідних частини права кожного політичного спілкування. Кожне з них потребує насамперед устрою, створення свого штучного цілого, а потім упорядкування діяльності цього цілого на загальну користь» [6, с. 308]. Певною мірою можна погодитися з П. Є. Казанським з точки зору якісних змін у міжнародному праві. Право міжнародних організацій характеризує саме якісні структурні зміни в системі міжнародного права, тоді як поява нових галузей – це кількісні зміни, викликані об'єктивними процесами технологічного та соціального прогресу.

Як зауважує П. Є. Казанський, замість дефініції «міжнародне адміністративне право» можна вживати іншу – «міжнародне публічне право». Однак найбільш правильним він вважає застосування терміну «управління» для позначення міжнародної діяльності взагалі, а «адміністрація» – для позначення міжнародного управління в галузі суспільних інтересів. Головним завданням права управління є створення системи органів, які служили б загальним інтересам.

П. Є. Казанський визначав співвідношення між міжнародним управлінням і міжнародною адміністрацією таким чином: «...найбільш

правильним ми вважаємо застосування вислову “управління” для позначення міжнародної діяльності взагалі, а “адміністрація” для позначення міжнародного управління в галузі суспільних інтересів зокрема» [6, с. 306].

Право міжнародного управління регулює міжнародну діяльність держав і міжнародних спільнот та їх органів та складається з трьох розділів: 1) правотворчість (міжнародні договори та звичаї); 2) адміністрація (міжнародне співробітництво у сфері зв’язку та шляхів сполучення, духовних інтересів народів – релігії, науки, культури, охорони літературної та художньої власності, економічних інтересів народів – промисловості, промислової власності, торгівлі та фінансів, охорони здоров’я, боротьби з торгівлею людьми та іншими правопорушеннями); 3) процес (дипломатичні та судові засоби розв’язання міждержавних спорів, насильницькі засоби розв’язання таких спорів – тобто право війни, міжнародний кримінальний і цивільний процеси) [259, с. 75-76].

Звичайно, твердження П. Є. Казанського, що міжнародне адміністративне право ще далеко не досягло, а ймовірно, ніколи й не досягне того розвитку регулювання й інституціоналізації, якими характеризується право внутрішньодержавне, є далекоглядним, але динаміка розвитку сфери міжнародно-правового регулювання та його ступеню може спростовувати висновки вченого.

Отже, система міжнародного права, за П. Є. Казанським, у широкому сенсі складалася з міжнародного приватного та міжнародного цивільного (приватного) права. До складу першого (засіб міжнародного спілкування та управління ним) входило право міжнародного устрою (визначає положення держав і міжнародних спільнот) і право міжнародного управління (міжнародна діяльність держав, спільнот та їх органів). Право міжнародного управління поділяється на три розділи: правотворчість, адміністрація, міжнародний процес. Об’єктами міжнародної адміністрації є суспільні інтереси, а суб’єктами – держави, міжнародні спільноти, міжнародні та державні органи.

Важливою складовою частиною права міжнародного управління П. Є. Казанський уважав міжнародне адміністративне право, яке має багато спільного з внутрішньодержавним правом, але за своєю природою є правом міжнародним. Казанський визначає міжнародне адміністративне право як право, що створює та характеризує міжнародну адміністрацію, яка розглядається як діяльність держав і міжнародних спільнот, їх органів і міжнародних органів, спрямована на забезпечення міжнародних спільних інтересів.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. У підготовчий період роботи над докторською дисертацією в 1892–1893 рр. П. Є. Казанський досліджував конгреси та конференції, що можна розглядати як важливий крок ученого на шляху вивчення передумов та історії створення міжнародних адміністративних союзів, з урахуванням того, що перелік досліджених у вказаний період конгресів і конференцій майже збігається з переліком досліджених міжнародних адміністративних союзів у докторській дисертації.

2. П. Є. Казанський надавав великого значення контекстному аналізу, що знайшло відображення в його основній роботі «Загальні адміністративні союзи держав». Розглядаючи конкретні адміністративні союзи, Казанський аналізує міжнародні відносини, в рамках яких були створені, ведуть діяльність ти чи інші адміністративні союзи держав. Він аналізує відповідну сферу відносин, яка має спільний інтерес, та вимагає співпраці для досягнення загального блага шляхом створення відповідного міжнародного адміністративного союзу.

3. Система міжнародного права, за П. Є. Казанським, у широкому сенсі складалася з міжнародного приватного та міжнародного цивільного (приватного) права. До складу першого (засіб міжнародного спілкування та управління ним) входило право міжнародного устрою (визначає положення держав і міжнародних спільнот) і право міжнародного управління (міжнародна діяльність держав, спільнот та їх органів). Право міжнародного

управління поділяється на три розділи: правотворчість, адміністрація, міжнародний процес. Об'єктами міжнародної адміністрації є суспільні інтереси, а суб'єктами – держави, міжнародні спільноти, міжнародні та державні органи.

4. Важливою складовою частиною права міжнародного управління П. Є. Казанський уважав міжнародне адміністративне право, яке має багато спільного з внутрішньодержавним правом, але за своєю природою є правом міжнародним. Казанський визначає міжнародне адміністративне право як право, що створює та характеризує міжнародну адміністрацію, яка розглядається як діяльність держав і міжнародних спільнот, їх органів і міжнародних органів, спрямована на забезпечення міжнародних спільних інтересів.

5. Можливо виокремити сім стадій дослідження П. Є. Казанським міжнародних адміністрацій і створення відповідних концепцій:

- 1) вступний, попередній, початковий – вивчення окремих міжнародних форумів – з'їздів, конференцій, організацій (1892–1893);
- 2) публікація окремих частин основної праці (1896–1897 рр.);
- 3) відображення окремих адміністративних союзів держав у окремих публікаціях (1897 р.);
- 4) основний, у рамках якого було запропоновано систему та концепцію адміністративних союзів держав (1896–1897 рр.);
- 5) прогнозування розвитку системи адміністративних союзів держав (1897 р.);
- 6) відображення концепції міжнародної адміністрації у посібниках (1902–1904 рр.) [97; 140; 141].
- 7) рукописи, підготовлені у радянські часи (1920–1939 рр.).

2.3. Внесок наукової спадщини П. Є. Казанського у розвиток права міжнародних організацій

Фактично, П. Є. Казанський стояв біля витоків розвитку права міжнародних організацій, концепція та вектор розвитку якого були позначені в працях вченого. Формування цілісної системи міжнародних організацій у XX столітті та її роль у регламентації міжнародних відносин, криза сучасної системи ООН обумовлюють необхідність звернення до витоків міжнародно-правової думки та аналізу початкових концепцій становлення міжнародних організацій, а також тенденцій генезису права міжнародних організацій, з метою виявлення втрачених і невинновано забутих ідей розвитку цієї галузі міжнародного права.

У вітчизняній науці міжнародного права П. Є. Казанському належить пріоритет у науковій розробці правових проблем міжнародного управління. В концентрованому вигляді свої погляди на питання міжнародної адміністрації він виклав у роботі «Вчення про міжнародну адміністрацію» [6, с. 282-313]. Констатувавши значне збільшення кількості міжнародних адміністративних договорів протягом XIX століття, він висунув цікаве припущення про майбутній розвиток міжнародного права. У працях, присвячених міжнародній адміністрації, П. Є. Казанський робив припущення, що в майбутньому є можливим створення всесвітньої адміністративної організації, яка «...може базуватися на тих самих принципах, на яких базується міжнародне право, і складатися з системи загальних адміністративних союзів держав, подібних нині існуючим» [6, с. 300]. Розвиток інституційної системи адміністративних союзів та інших міжнародних об'єднань держав після Першої світової війни, утворення Ліги Націй, а потім утворення системи спеціалізованих установ у рамках ООН, яскраво підтвердили його бачення закономірностей розвитку міжнародних відносин і міжнародного права [202, с. 264]. На нашу думку, формування

системи спеціалізованих установ ООН у другій половні ХХ століття повністю підтвердило цю тезу П. Є. Казанського.

П. Є. Казанський стверджував, що міжнародній адміністрації належить велике майбутнє, і що розвиток міжнародного права буде полягати переважно у розвитку міжнародного адміністративного права. Вчений обґрунтовував це постійним ускладненням і постійним зростанням «міжнародних суспільних інтересів». Більше того, стверджував П. Є. Казанський, «...розвиток і удосконалення світового устрою також має полягати... саме в розвитку міжнародних адміністративних органів. Світове життя ставить завдання, які не під силу окремим народам. Їм доводиться об'єднуватися у великі всесвітні союзи для того, щоб спільно досягати спільних цілей» [6, с. 308]. На цю цитату посилається В. Е. Грабар, відзначаючи роль П. Є. Казанського в розвитку міжнародного адміністративного права [38, с. 573]. І дійсно, збільшення кількості та різноманітності міжнародних організацій, закріплення їх у якості суб'єктів міжнародного права, розвиток права міжнародних організацій – усі ці зміни сучасної системи міжнародного правопорядку відображено в прогнозі П. Є. Казанського.

Він наголошував на тому, що протягом ХІХ століття відбувається постійне зростання кількості та значення міжнародних договорів щодо охорони суспільних інтересів або міжнародних адміністративних договорів (тобто договорів, які регулюють питання: транспортного сполучення; міжнародних переселень, еміграції та імміграції; духовних цілей і завдань народів (під цим він розумів питання релігійної свободи та міжнародного авторського права); охорони здоров'я; міжнародних господарських відносин; запобігання та припинення правопорушень). Розвиток системи міжнародних адміністративних союзів протягом другої половини ХІХ століття (нагадаємо, що в цей період було утворено Міжнародний союз для вимірювання землі (1864), Всесвітній телеграфний союз (1865), Всесвітній поштовий союз (1874), Міжнародний союз мір і ваги (1875), Міжнародний союз для охорони

творів літератури та мистецтва (1886), Міжнародний союз залізничного транспорту (1886), Міжнародний союз для публікації митних тарифів (1890) тощо) дозволив ученому зробити сміливе припущення щодо перспективи утворення міжнародної адміністративної організації, яка буде базуватися на тих же засадах, що й саме міжнародне право, та складатиметься з системи загальних адміністративних союзів [259, с. 77-78].

Бурхливий розвиток права міжнародного управління не означає, однак, ліквідації самостійності окремих держав. П. Є. Казанський неодноразово підкреслював, що розвиток системи загальних адміністративних союзів якраз дозволяє вирішити проблему організації світу без посягання на суверенітет держав. «Але ми вважаємо, що загальна організація світу повинна носити адміністративний, а не політичний характер. Політично можуть бути організованими окремі гілки людства. Всесвітня організація має бути... адміністративною» [106, с. 327], – стверджував П. Є. Казанський. Отже, так само як і багато інших представників доктрини міжнародного права другої половини XIX століття (наприклад, Й. К. Блюнчлі, В. Е. Грабар, Л. А. Камаровський), П. Є. Казанський уважав створення загальної міжнародної організації ключовою проблемою міжнародного права.

Однак, як ми можемо побачити, міркування П. Є. Казанського з цього приводу різняться значною оригінальністю та впливають з його вчення про право міжнародного управління. Він досить скептично поставився до можливості створення в найближчому майбутньому універсальної політичної організації, метою якої є встановлення вічного миру на планеті, пояснюючи це, по-перше, тим, що суспільство поки що мало підготовлено для сприйняття такої ідеї, а міжнародне право недостатньо розвинене для того, а по-друге, неможливістю при тодішньому рівні розвитку науки міжнародного права скласти всебічно розроблений і придатний для реалізації на практиці план такої організації. Замість цього П. Є. Казанський висуває ідею створення всесвітньої організації адміністративного характеру, яка буде складатися з системи загальних адміністративних спілок. «...Кількість

загальних адміністративних союзів держав повинна надзвичайно збільшитися, так щоб у кожного великого адміністративного інтересу виник особливий союз; світ міжнародних адміністративних установ, розташованих у різних столицях, накриє всю землю, служачи людству й не порушуючи свободу держав, оскільки вони самі не обмежили її» [106, с. 514], – заявляв П. Є. Казанський. Особливо він підкреслював, що оскільки діяльність таких спілок буде мати узгоджений характер, то мову слід вести не тільки про окремі органи міжнародного співробітництва, а саме про міжнародну організацію загального характеру.

Серед вчених того періоду розповсюджена думка, що характерною особливістю майбутньої міжнародної організації повинна стати децентралізація. П. Є. Казанський не погоджується з точкою зору, висловленою такими вченими, як І. К. Блюнчлі, Дж. Лорімер та іншими, згідно з якою в майбутньому світ повинен керуватися з єдиного політичного центру. «Наша мрія, щоб у світі було стільки ж адміністративних центрів, скільки в ньому різних вузлів життєвих інтересів. Наша мрія – розпорошена адміністративна організація людства» [106, с. 514], – пише вчений.

П. Є. Казанський особливо підкреслював: незважаючи на те, що міжнародне адміністративне право є наймолодшою частиною права міжнародного управління, йому належить велике майбутнє, і подальший розвиток міжнародного права буде виявлятися переважно в розвитку міжнародного адміністративного права. Як уважав вчений, «Подальший розвиток міжнародного права має йти головним чином по шляху розширення міжнародного адміністративного права, включення до нього нових інститутів і нових норм, мірою того, як державна влада буде брати в свої руки охорону соціальних інтересів, які ще не мають такої» [6, с. 308].

Однак не можна погодитися з тезою П. Є. Казанського про те, що «міжнародне адміністративне право далеко ще не досягло, а ймовірно, й ніколи не досягне того розвитку постанов і установ, яким відрізняється право внутрішньодержавне» [6, с. 308]. Безсумнівно, право міжнародних

організацій, з урахуванням їх внутрішнього права, його різноманітності та функцій, не менш складне, ніж внутрішньодержавне адміністративне право. Ми згодні з К. О. Савчуком відносно того, що «Бурхливий розвиток і зростання кількості міжнародних організацій, утворення Ліги Націй і ООН, створення системи спеціалізованих установ у рамках ООН підтвердило наукову обґрунтованість його [Казанського] ідей стосовно подальшого розвитку міжнародного права як права, що регулює міжнародну адміністрацію. Його прогноз про утворення всесвітньої адміністративної організації у формі системи загальних адміністративних союзів повністю виправдався у другій половині XX століття, коли відбулося формування системи ООН» [259, с. 79]. На нашу думку, ці ідеї П. Є. Казанського слід розглядати через призму системи установ ООН, системи окремих «адміністративних союзів», створення у XXI ст. концепції глобального управління. Саме ця концепція є найбільш завершеною формою «всесвітньої адміністративної організації» з точки зору функціонального призначення, при її несуперечності концепції суверенітету держави, яка була та є основою міжнародних відносин і міжнародного права.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. Зростання кількості міжнародних адміністративних союзів, утворених після Першої світової війни, – Ліги Націй і Міжнародної організації праці, а також створення після Другої світової війни ООН і системи її спеціалізованих установ, повністю підтвердило наукову обґрунтованість ідей П. Є. Казанського щодо подальшого розвитку міжнародного права та його інституалізації. Дійсно, чим є система спеціалізованих установ ООН, як не системою загальних адміністративних спілок, які охоплюють всі найважливіші сфери спільних інтересів усіх народів, про яку мріяв П. Є. Казанський ще наприкінці XIX століття.

2. Міжнародно-правова практика держав підтвердила тезу П. Є. Казанського про необхідність децентралізації інституційної системи міждержавного співробітництва. Подібна децентралізація має як предметну,

так і географічну складову. Так, Секретаріат ООН розташовано у Нью-Йорку, а Міжнародний суд ООН – у Гаазі, відділення ООН розташовано у Відні, Женеві та Найробі, штаб-квартира Міжнародної організації праці – у Женеві, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури – у Парижі, Міжнародної організації цивільної авіації – у Монреалі, Міжнародної морської організації – в Лондоні, Програми ООН з навколишнього середовища – у Найробі тощо.

РОЗДІЛ III. ВПЛИВ НАУКОВИХ ДОРОБОК П. Є. КАЗАНСЬКОГО НА РОЗВИТОК ДОКТРИНИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

3.1. Теоретичні питання міжнародного права у працях П. Є. Казанського

Дослідження наукової спадщини дослідника з міжнародного права не може не торкнутися відповіді на декілька фундаментальних питань, пов'язаних з уявленням про міжнародне право, його природу, джерела, систему, суб'єкти, співвідношення з внутрішньодержавним правом. Це «теоретичний» мінімум, точка відліку в розумінні та дослідженні будь-якого міжнародно-правового явища, будь-якої концепції чи вчення з міжнародного права.

Не можна не висвітлити діяльність та погляди П. Є. Казанського на теоретичні питання міжнародного права. Великий досвід дослідження різноманітних інститутів міжнародного права, величезний досвід викладання міжнародного права, створення концепції міжнародного адміністративного права обумовлюють виявлення відправних уявлень П. Є. Казанського з міжнародного права.

Ці питання дуже актуальні для розвитку сучасної доктрини міжнародного права, адже ідеї П. Є. Казанського, незважаючи на властивий йому консерватизм, були вельми цікавими, випереджали свій час і мали значний прогностичний потенціал.

Деякі загальні питання, які більш стосуються методологічних аспектів наукової спадщини П. Є. Казанського, ми висвітлили у підрозділі 1.2 дисертаційної роботи та у розділі 2 – щодо міжнародних адміністративних союзів та права міжнародного управління. Але, на нашу думку, потенціал теоретичних напрацювань П. Є. Казанського набагато ширше та потребує окремого аналізу.

Міжнародне право П. Є. Казанський розуміє як публічне та приватне, як публічний та приватний порядок особливої сфери міжнародного життя [97, с. 69]. Як вказує Н. В. Хендель, П. Є. Казанський є автором концепції, згідно з якою міжнародне право – це сукупність юридичних правил, що визначають устрій та управління міжнародним спілкуванням і цивільні права людини, констатуючи широкий підхід П. Є. Казанського до розуміння міжнародного права, який поряд з міжнародним публічним включав і міжнародне приватне право [321, с. 127].

У «Підручнику міжнародного права публічного і цивільного» П. Є. Казанський також включає поняття міжнародного права в широкому сенсі, міжнародне публічне і міжнародне цивільне право [141]. Міжнародне цивільне право спрямовано на регулювання міжнародного цивільного обігу і являє собою початок, який визначає цивільні права людини в міжнародних відносинах (цивільні права іноземців) [141, с. 493]. Досліджуються питання кодифікації всесвітнього цивільного права, джерела міжнародного цивільного права, принципи застосування міжнародного цивільного права, співвідношення внутрішнього права і міжнародного цивільного права [141, с. 333-334].

Під цим кутом П. Є. Казанський розглядає визначення міжнародного права. Усі існуючі визначення він підрозділяє на три групи. Перша – обмеження галузі застосування міжнародного права лише ставленням до держави. Друга – приєднання сюди також міжнародно-правового цивільного положення підданих і людини взагалі. Третя – те, що не випускають з виду – право міжнародного суспільства (міжнародної спільноти). На думку П. Є. Казанського, це теорія, що зароджується, якій належить майбутнє [97, с. 51].

Провівши аналіз і полеміку з представниками кожного підходу, П. Є. Казанський пропонує власне визначення міжнародного права: міжнародне право є сукупністю правових правил, що визначають устрій та управління міжнародним спілкуванням і міжнародною спільнотою та міжнародні приватні права окремих осіб. Або таке: міжнародне право є сукупністю

правових начал, які визначають взаємні відносини держав і міжнародних спільнот, міжнародне цивільне положення окремих осіб [97, с. 57].

П. Є. Казанський поділяє міжнародне право на публічне, до якого включає устрій та управління міжнародним спілкуванням, тобто відносинами між державами та міжнародними суспільствами (міжнародними спільнотами), і приватне [97, с. 66]. Міжнародне суспільне право Казанський визначає як право міжнародних суспільств, головним чином вселенських християнських церков [97, с. 67]. Міжнародне приватне (цивільне) право П. Є. Казанський визначає як начала, що визначають цивільні права людини у міжнародній сфері [97, с. 68].

П. Є. Казанському притаманний своєрідний підхід до джерел міжнародного права (воля бога, природа людини, рішення судів міжнародних і внутрішньодержавних, роль доктрини (*opinion doctorum*), вчення Блюнчлі, вчення Мартенса), ідеї щодо ролі міжнародної правосвідомості як джерела міжнародного права. Уже в перших працях П. Є. Казанський відзначає чільну роль джерела для дослідження міжнародного права, його об'єктивний та основоположний характер. Фактично, він принижує роль доктрини як джерела міжнародного права та джерела знань про міжнародне право [92, с. III-IV]. У період активного дослідження міжнародного права він неухильно дотримується цього підходу.

П. Є. Казанський виокремив недоліки міжнародного права, відзначаючи, що «Різними недосконалостями відрізняється і саме міжнародне право» [97, с. 178], до яких він відносив відсутність міжнародної законодавчої влади, відсутність інституту примусу і вплив сили на міжнародні відносини, що, на його думку, робить міжнародне право аморфним. Як вказує П. Є. Казанський, «Система міжнародно-правових засад менш розвинена, менш визначена і менш охороняється, ніж система начал внутрішнього права держав. Міжнародне право ще дуже недостатньо охоплює міжнародне життя, а начала його, будучи дуже часто простого походження, не завжди представляють бажану визначеність поведінки або заборони. Особливий

недолік міжнародного права, в порівнянні з правом внутрішньодержавним, становить недостатній розвиток міжнародного процесу, або міжнародної правоохоронної діяльності» [97, с. 178]. П. Є. Казанський обґрунтовано визначає, що й внутрішньодержавне право, особливо цивільне, не завжди було розвиненим.

Цікавим є зіставлення уявлень про недоліки класичного міжнародного права через призму уявлень П. Є. Казанського і уявлень про недоліки міжнародного права епохи модерну. Тому дуже актуальним, особливо для сучасних прихильників концепції кризи міжнародного права, звучить теза професора П. Є. Казанського: «Те, що... є недоліками міжнародного права, по суті... може вважатися тільки його особливостями» [97, с. 178]. Далі П. Є. Казанський пояснює причини такої особливості: «Основна особливість міжнародного права, з якої випливають всі інші, полягає в тому, що воно покоїться на самостійності головних своїх суб'єктів – держав (і суспільств). Збереження і юридичне визначення цієї самостійності є необхідною умовою збереження та розвитку суспільного життя на землі. Обов'язок міжнародного права – створити... загальний для народів, всесвітній порядок» [97, с. 179].

Особливий інтерес представляють ідеї П. Є. Казанського відносно системи науки міжнародного права, що висловлені в підручнику «Вступ до курсу міжнародного права» (Глава XI – Система науки міжнародного права). У розділі розглядається широкий перелік методологічних питань; аналізуються існуючі доктринальні підходи до питання системи науки міжнародного права. Розглянуто значення цього питання для розвитку доктрини, цілі і завдання, що підлягають вирішенню, існуючі системи науки міжнародного права (Гуго Гроція, природознавців, К. Кальтернборна, Ф. Ф. Мартенса та ін.), підстави і критерії систематизації, та, звісно, була запропонована авторська система науки міжнародного права.

Вказуючи на значення проблеми, П. Є. Казанський зазначає, що «одним з головних питань загального вчення кожної юридичної науки, в тому числі і науки міжнародного права, є встановлення правильної, або наукової системи

її викладу... Тому нашим завданням буде пошук системи для викладу науки сучасного міжнародного права. Постійний розвиток позитивного права народів і вчення про нього не дає можливості встановити систему нашої науки раз і назавжди, особливо в її подробицях. Однак, це відноситься до всього вчення про міжнародне право» [97, с. 286].

У цій цитаті міститься значний теоретико-методологічний потенціал для сучасного дослідника міжнародного права і його системи. П. Є. Казанський звертає увагу на те, що, по-перше, без системного уявлення про об'єкт дослідження, систематизації знання про нього неможливе його пізнання, виклад, побудова загальної теорії. І це питання є головним для будь-якої юридичної науки, з чим не можна не погодитись. По-друге, через постійний розвиток міжнародних відносин і міжнародного права, уявлення про систему науки міжнародного права з огляду на об'єктивні причини не є постійними, і підлягають періодичному оновленню й актуалізації. Безсумнівно, після певного періоду стабільності в доктрині міжнародного права, в кінці XIX століття значний розрив між теоретичними уявленнями про систему міжнародного права на основі вчення Гуго Гроція і практикою міжнародно-правового регулювання призвів до появи значної кількості нових концепцій щодо міжнародного права та його системи. На цю тенденцію вказує П. Є. Казанський, відзначаючи, що «особливо посилено питаннями про наукову систему міжнародного права стали займатися з другої половини XIX століття» [97, с. 286].

На нашу думку, після певного періоду стабільності (горизонтального, або кількісного розвитку міжнародного права у другій половині XX століття), XXI століття також принесло якісні зрушення в розвитку міжнародного права, що не може не відображатися на системі науки міжнародного права, що повністю підтверджує тезу П. Є. Казанського про її відносність. І ще одне зауваження – використання П. Є. Казанським поняття «сучасне міжнародне право», що вкотре підтверджує тезу про його обмеженість.

Обґрунтовуючи значимість питання, П. Є. Казанський вказує, що «Спонування особливої уваги до питань системи пояснюється, з одного боку, розвитком позитивного міжнародного порядку, а з іншого, – загальними успіхами юридичної науки. Так, з'явилося прагнення виділити з міжнародного права у власному розумінні елементи міжнародної політики і наблизити систему до системи юридичних наук взагалі і науки цивільного права зокрема» [97, с. 287].

На нашу думку, це зауваження як ніколи актуальне для української науки міжнародного права, що багато в чому є заручником радянської міжнародно-правової доктрини, з її спробою виключення з міжнародного права міжнародної політики і побудова формальної системи науки міжнародного права на підставі класичного юридичного галузевого принципу. Такий підхід критикувався ще П. Є. Казанським щодо існуючих підходів до побудови системи науки міжнародного права, та ця критика актуальна і понині: «Міжнародне право може, звісно, скористатися такими висновками, до яких привела розробка системи в інших галузях права, але треба побоюватися простих запозичень з інших юридичних наук, запозичень настільки природних, в галузі міжнародного права, і часто настільки шкідливих. Треба, зокрема пам'ятати, що система міжнародного права ніяк не може бути зближена із системою одного цивільного права, якою б досконалою ця остання не була, так як міжнародне право містить в собі не тільки приватні, а й публічно-правові елементи» [97, с. 287].

У цій ідеї проявляється концепція П. Є. Казанського про єдину систему міжнародного публічного і міжнародного цивільного (приватного) права, що не знайшла відображення в сучасній доктрині. Але питання можна розглядати і глибше, проводячи паралель з приватним правом щодо міжнародного права, необхідно враховувати договірну природу останнього, і тоді підхід П. Є. Казанського представляється нам обґрунтованим і актуальним. Далі професор П. Є. Казанський відзначає, що також неправильно зближувати систему міжнародного права лише з державним

правом, так як міжнародне право не виключно право публічне. Не цілком погоджуючись з цією тезою вченого, однак розуміючи нероздільність в концепції П. Є. Казанського міжнародного публічного і міжнародного приватного права, проте відзначимо, що в принципі даний підхід знайшов продовження у виділенні в міжнародному праві окремої галузі – міжнародного економічного права, яке, в певній своїй частині включає і питання міжнародного приватного права в розумінні П. Є. Казанського.

І дійсно, не можна не погодитись із П. Є. Казанським, що система міжнародного права – система всіх начал і встановлень, що визначають міжнародне спілкування. Вона не може наближатися до системи будь-якої гілки внутрішньодержавних юридичних наук, а повинна скористатися положеннями та узагальненнями всіх знань, що розглядають внутрішнє право держав як публічне, так і приватне [97, с. 287].

Встановлюючи вимоги до системи міжнародного права, П. Є. Казанський вказує, що вона повинна задовольняти загальні вимоги до кожної наукової системи, і спеціально особливим вимогам до системи юридичних наук. «Для досягнення другого вона повинна зближатися з системами інших юридичних наук, в тих, звичайно, розмірах, в яких це можливо, з урахуванням особливостей міжнародного права» [97, с. 287]. На нашу думку, прогресивний розвиток і кодифікація міжнародного права у другій половині XX століття стали яскравим прикладом підтвердження концептуального підходу про таке зближення на методологічному рівні, який найбільш яскраво проявився в міжнародному праві прав людини і міжнародному кримінальному праві.

Далі П. Є. Казанський переходить до критики існуючих систем, звертаючи увагу на те, що першою системою науки права народів був поділ всього матеріалу на право миру і право війни. На думку вченого, система Гуго Гроція не відповідає науковим вимогам правильної системи, і є «вкрай незадовільною». Її головний недолік, на думку професора П. Є. Казанського, полягає в тому, що в основу системи Гуго Гроція покладені два фактичних, а

не «юридичних різних порядку речей», а найнебезпечніший наслідок, який випливає з такого стану речей полягає в тому, що «можна прийти до абсолютно помилкового висновку, ніби під час війни право миру, або вірніше право чинне під час миру, зовсім перестає застосовуватися». Вважаємо, що такий підхід абсолютно сучасний і цілком відповідає сучасним поглядам на дію міжнародного права під час збройного конфлікту, адже війна, вказує П. Є. Казанський скасовує або зупиняє «тільки ті начала міжнародного права, які суперечать самій її суті. Всі інші залишаються в силі і під час війни [97, с. 289-290].

Далі П. Є. Казанський аналізує систему, яку використовували Й. Клюбєр, Л. Оппенгейм, Г. Вітон. Вона передбачає поділ усіх положень права народів на два основні розділи: 1) абсолютні, природні або необхідні додаткові; 2) додаткові, відносні, або договірні. П. Є. Казанський вказує, що ця система пов'язана з вченням природного права про «абсолютні права кожної людини і держави і може бути розглянута тільки з історичної точки зору. Послідовників вона не має» [97, с. 293]. І в цьому відношенні ми можемо констатувати оману П. Є. Казанського щодо значення природних прав людини для розвитку правової доктрини в цілому, та її застосування в доктрині міжнародного права. Сучасною тенденцією є все більше проникнення права людини в механізм міжнародно-правового регулювання, і на сьогоднішній день складно уявити собі галузь міжнародного права, цілі і завдання якої перебували поза правами та інтересів індивіду. Однак, для класичного підходу до системи міжнародного права підхід П. Є. Казанського, ймовірно, правильний.

П. Є. Казанський вважає першою, просякненою «науковим духом» систему запропоновану М. Кальтенборном, з її поділом міжнародного права на право матеріальне і право формальне. Однак, вчений вважає її лише більш досконалим виразом колишнього поділу міжнародного права на право миру і право війни, і наводить низку аргументів, насамперед в порівнянні з

внутрішньодержавним правом, недоцільність щодо використання такого підходу до систематизації міжнародного права [97, с. 292-296].

Цікава критика П. Є. Казанським системи науки міжнародного права, що заснована на системі державного права. На думку вченого, і це повністю узгоджується з його підходом, головний недолік полягає в тому, що повністю виключається «громадянське міжнародне право, а публічне зображують як внутрішнє право окремих держав, створене ними на увазі участі їх в міжнародному житті» [97, с. 298].

Даючи оцінку системі, запропонованій Ф. Ф. Мартенсом, П. Є. Казанський вказує, що «частини, на які розпадається курс проф. Мартенса не відповідають одна одній». Другий значний недолік цієї системи, на думку П. Є. Казанського, полягає в тому, що матеріальне приватне право віднесено в ній в частину особливу, присвяченій управлінню. Але при цьому, вчений вбачає гідність системи Ф. Ф. Мартенса в тому, що «вона особливо висунула новий відділ міжнародного права – права керування» [97, с. 389-390].

Проводячи авторську систематизацію науки міжнародного права, П. Є. Казанський, насамперед розмірковує про об'єкт систематизації. На його думку, «система міжнародного права повинна бути саме системою міжнародного права, тобто міжнародно-правових начал і встановлень, а не чогось іншого» [97, с. 301]. На думку вченого, система повинна включати всі начала і всі встановлення права народів і розташувати їх у певному порядку, пронизаних однією ідеєю. На думку П. Є. Казанського, цією ідеєю може бути лише твердження, що міжнародне спілкування знає два види «діячів» (акторів, суб'єктів): держави (і суспільства) і окрема людина, і що, отже, міжнародне право є в певній частині правом публічним, а в іншій, правом приватним. Цей широкий підхід до міжнародного права, що включає право публічне і право приватне, є одним з методологічних підходів П. Є. Казанського до системи науки міжнародного права.

Вчений таким чином обґрунтовує цей підхід: «Система повинна розмістити начала права народів за такими двома групами фактичних відносин, які воно покликане визначити. Вона повинна відобразити в собі той порядок відносин між людьми, який знаходиться в основі міжнародного права» [97, с. 301]. На нашу думку, в цій підставі, яку використовував П. Є. Казанський, проявляється саме соціологічний підхід вченого до досліджень міжнародно-правових явищ.

Далі П. Є. Казанський формулює другий основний принцип, на якому заснована його систематизація, і основне вчення про міжнародну адміністрацію. Вчений вказує, що: «В основі системи публічного права має бути покладено зображення міжнародних публічноправових відносин, як союзу з особливим устроєм і управлінням, тому, що завданням будь-якого публічного права є, по-перше, створити штучне юридичне ціле, а по-друге, влаштувати його діяльність» [97, с. 302]. А в основі системи міжнародного приватного права П. Є. Казанський закладає інший підхід, згідно з яким міжнародне приватне право є доповненням і розвитком національного приватного права і тому має повторювати його структуру.

Фактично, критерієм розподілу міжнародного права на публічне та приватне згідно системи П. Є. Казанського є суб'єктний склад. На цей критерій вчений неодноразово посиляється. Нас же більшою мірою цікавить система міжнародного публічного права, метою якого на думку П. Є. Казанського, є забезпечення «загального блага народів», з одного боку, облаштування того цілого, якому воно служить, а з іншого, – створює і визначає його діяльність, що спрямована на досягнення спільних інтересів народів, інакше розпадається на міжнародний устрій і міжнародне управління». Важливою думкою П. Є. Казанського, яка, в реальності, на нашу думку, не отримала повної реалізації, є те, що «І устрій, і діяльність цього союзу настільки вже визначилися, що є повна можливість в підставі системи класти не лише ідею держави та її відносинами з іншими державами, а саме ідею союзу» [97, с. 304]. Тобто в основі ідеї системи міжнародного

публічного права у П. Є. Казанського – ідея міжнародного союзу, який є об'єднанням вільних, самовизначуваних діячів міжнародного життя, що заснований на договірних засадах. На нашу думку, ця ідея досить прогресивна для кінця XIX ст., синтезує класичні уявлення про міжнародні відносини і міжнародне право з новими тенденціями, що пов'язані з концепцією міжнародного управління.

Цікавий підхід П. Є. Казанського до підрозділу міжнародного публічного права на устрій міжнародного спілкування та управління міжнародного спілкування, за аналогією з підрозділом державного й адміністративного права [97, с. 304].

Таким чином, система науки міжнародного права за П. Є. Казанським включає:

Вступ: I. Нарис історії міжнародного права. II. Нарис її наукового опрацювання.

A) Частина Загальна: визначення і основний поділ права народів, його назва, підстави, пам'ятники і матеріали, право загальне і місцеве, побудова права народів, наука міжнародного права, споріднені та допоміжні науки.

B) Частина Особлива: I. Публічне міжнародне право: а) устрій міжнародного спілкування, б) управління міжнародного спілкування. II. Приватне міжнародне право: а) права особисті, б) права сімейні, в) права речові, г) права зобов'язальні, д) права спадкові.

На нашу думку, це досить оригінальна концепція системи науки міжнародного права, не дивлячись на багато важливих принципів і підходів, що знайшли визнання в подальшому, та лежать в її основі, в цілому, не знайшла відображення в сучасній доктрині міжнародного права. Однак, окремі її компоненти та ідеї П. Є. Казанського, безумовно випереджали час, і мали важливе значення для розвитку науки міжнародного права.

Цікавим фактом є зауваження П. Є. Казанського про те, що «Наша система, що стосується публічного права, вельми наближається до системи, якої, ймовірно, дотримувався в своїх читаннях у Новоросійському

університеті проф. Іванівський» [97, с. 306]. Ця теза ще раз підкреслює про значення Новоросійського університету в розвитку міжнародного права наприкінці XIX ст., про формування в дорадянський період Одеської школи міжнародного права, яка була безповоротно втрачена після приходу до влади більшовиків.

Важливим чинником для функціонування міжнародного права, з точки зору П. Є. Казанського, є міжнародна правосвідомість. Міжнародне право є вільним через волевиявлення держав. Критерієм ефективності та дієвості міжнародного права є міжнародна правосвідомість. Міжнародне право є «правом розумним», через намір розумно поєднати інтереси усіх учасників міжнародних відносин і створити приписи, які були б запорукою існування людства [97, с. 102]. Також міжнародне право є необхідним – це єдиний можливий інструмент регулювання міжнародних відносин. П. Є. Казанський проводить паралель між національною свідомістю та міжнародною правосвідомістю.

Національна свідомість, за П. Є. Казанським, є свідомість живої солідарності зі своїм культурно-історичним національним типом, змістом якої є любов до свого народу і бажання служити на благо переважно йому, що дасть можливість розвитку і гідного існування не тільки всієї спільноти, але й кожного окремого її члена [310]. Зовнішнє постійне ускладнення боротьби за життя породжує закономірний пошук природних союзників у середовищі родичів і членів свого національного суспільств, – аналогічною є ситуація на міжнародній арені – держави на протязі всієї історії шукали союзників.

Почуття патріотизму професор П. Є. Казанський виводив з того ж джерела, що й національну свідомість. Те ж відчуття, що кожен член державного організму робить спільну справу в ім'я блага кожного громадянина, на його думку, повинно виховувати і взаємну солідарність. Вчений зазначав, що «...патріотизм є свідомість своєї політичної

приналежності до певної держави й своєї життєвої спільності з нею, свідомість своєї політичної національності» [97, с. 6-7].

Національна свідомість є різновидом суспільної свідомості, як і правосвідомість. Міжнародна правосвідомість залежить від рівня правосвідомості народу кожної держави. П. Є. Казанський стверджував, що міжнародна правосвідомість залежить від ряду причин, основою яких є стрімкий розвиток міжнародних відносин [97, с. 100]. Міжнародна правосвідомість є основою міжнародного права та реалізується через волевиявлення держав при укладанні міжнародних договорів, створенні міжнародних урядових організацій. За думкою П. Є. Казанського, основою міжнародного права є міжнародна правосвідомість та воля держав [97, с. 100]. Джерелами міжнародної правосвідомості є «*necessitas*» [97, с. 100] та «*ratio*». Міжнародне право повинно діяти на благо державам і усьому людству, це його природа та головна мета. П. Є. Казанський звертав увагу, що загальна правова свідомість складається з поєднання виконання приписів, необхідності та загальної користі від результату правового регулювання [97, с. 101].

Міжнародне право, за П. Є. Казанським, ґрунтується на розумі та волі держав. Підтвердження наявності міжнародної правосвідомості є одна з найдавніших норм міжнародного права, яка має як звичаєву, так і договірну форму – договори повинні виконуватися (*pacta sunt servanda*). П. Є. Казанський вбачав в угодах основу обов'язковості міжнародного права, як у мовчазній формі, так і на «явному договорі народів, саме на міжнародному договорі» [97, с. 102]. Саме в договорах держави шляхом консенсусу створюють необхідні приписи задля створення передумов для розвитку та співробітництва.

П. Є. Казанський робить висновок, що міжнародна правосвідомість не є характерною особливістю для всіх держав і усього людства в цілому, скоріше вона притаманна народам (державам) «розвинутим» [97, с. 103]. Дослідник прогнозував, що міжнародна правосвідомість у майбутньому матиме

універсальний характер, що основою міжнародного права буде реалізація загальнолюдських інтересів, а не інтересів/волі окремої держави.

Ці думки знаходять відображення в ідеї П. Є. Казанського про міжнародну правосуб'єктність людства. У відсутності універсальних атрибутів сучасного міжнародного права – системи універсальних міжнародних організацій, міжнародного правосуддя, кодифікації міжнародного права, а також глобалізації та системи міжнародного управління, – ідеї П. Є. Казанського, на нашу думку, були прогресивними для кінця ХІХ ст. та вельми прогностичними.

У сучасній доктрині міжнародного права значна увага приділяється питанню про міжнародну правосуб'єктність, питанню розширення кола суб'єктів міжнародного права, з наділенням якими суб'єкта усієї міжнародної спільноти та безпосередньо людства [21; 22; 172]. І. І. Лукашук розглядає людство як самостійну соціальну категорію у контексті актуалізації відповідальності перед ним [195, с. 10-11]. У контексті психологічної теорії міжнародного права розглядає людство у якості суб'єкта О. О. Мережко [221, с. 112-113]. У рамках соціологічної теорії відкидається існування міждержавного права і державного суверенітету, а на їх місце висувається «право народів», у якому поняття «народ» означає сукупність людей, а також пропонується концепція «всесвітнього міжнародного співтовариства», яке володіє суверенітетом [218, с. 84-85].

У підручнику П. Є. Казанського «Вступ до курсу міжнародного права» питанням наявності у людства міжнародної правосуб'єктності й взаємозв'язку між людством і міжнародним правом присвячено окремий параграф – «Людство як єдине ціле». На нашу думку, в цій частині можливо говорити про притаманний П. Є. Казанському соціологічний підхід до міжнародного права. П. Є. Казанський доводить, що ідея єдності людства була властива й античності, обґрунтовуючи це наступною цитатою: «Епіктет навчав “Ти громадянин та частина світу”. Цицерон писав, що люди утворюють один

загальнолюдський союз (*societas humanum*)». Також ідею єдності людства П. Є. Казанський розглядав у єдності християнського світу [86, с. 35].

Вчений писав: «Свідомість того, що людство (*la humanidad, l'humanité, die Menschheit*) все чіткіше й чіткіше складається у великий суспільний організм, широко проникло в твори сучасних дослідників суспільного життя. Серед політичних наслідків поліпшення шляхів сполучення В. Рошер вказував на “можливе в майбутньому змішання народів і утворення космополітичної самосвідомості людства, яке тепер ми знаходимо в зародку тільки у благородній частини суспільства”. У певному відношенні таке об'єднання людства вже настало» [86, с. 33-34]. Тобто це загальне соціальне обґрунтування формування людства як єдності, на основі загальної самосвідомості.

П. Є. Казанський під людством розуміє всесвітнє суспільство, до якого входять і окремі особи, і групи осіб, і держави [86, с. 33]. Тобто, це широкий підхід до людства, який складається із усіх соціальних компонентів. Вчений констатує, що існують обставини, які з'єднують усіх членів людства єдиним невидимим ланцюгом [86, с. 34].

За думкою П. Є. Казанського, метою людства є взаємне прийняття участі в розвитку [86, с. 34]. Це перекликається з сучасною концепцією розвитку, яка є парадигмою розвитку цивілізації на сучасному етапі [41]. Це 8-ма ціль Цілей розвитку тисячоліття «Сформувати всесвітнє партнерство з метою розвитку», 17-та ціль Перетворення нашого світу: порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року «Зміцнення засобів досягнення сталого розвитку та активізація роботи механізмів глобального партнерства в інтересах сталого розвитку». О. Д. Шакіров пов'язує концепцію міжнародної правосуб'єктності людства саме з концепцією сталого розвитку [323, с. 346]. За П. Є. Казанським, людство реалізовує свою правосуб'єктність шляхом вільного союзу. Саме ця ідея фактично є включенням людства до суб'єктів міжнародного права в якості окремого суб'єкта, який володіє унікальними характеристиками.

Як вказує П. Є. Казанський, уявлення про вільний союз, у якому живуть народи, про міжнародне спілкування (*unio maxima, civitas maxima, civitas civitatum*), є одним з головних начал науки міжнародного права [86, с. 34]. Саме ця ідея випереджає сучасні уявлення про міжнародно співтовариство, які тісно пов'язані з концепцією міжнародної правосуб'єктності людства [172; 226].

П. Є. Казанський був не єдиним з тих, хто висловлював думки про те, що людство слід визнати суб'єктом міжнародного права. Так, у російській науці міжнародного права дореволюційного періоду ще О. С. Яценко, який підготував магістерську дисертацію за темою «Міжнародний федералізм. Ідея юридичної організації людства в політичних вченнях до кінця XVII століття», прийшов до висновку, що «абсолютно суверенним є лише людство» [336, с. 247 цит. за: 221, с. 112-113]. Причому джерело міжнародного права він вбачав у авторитеті людства [221, с. 112-113].

З цього випливає висновок, що визнання міжнародної правосуб'єктності людства не є виключно відображенням змін сучасного міжнародного права, – її причини значно глибше, і можливо, сучасні тенденції тільки актуалізують їх.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. Казанський запропонував власне визначення міжнародного права: міжнародне право є сукупністю правових норм, які визначають устрій та управління міжнародним спілкуванням і міжнародною спільнотою. У цьому визначенні знайшов відображення авторський погляд на цілі, джерела, суб'єкти та структуру міжнародного права щодо спрямованості на забезпечення суспільного блага; виокремлення серед джерел міжнародного права волі Бога, природи людини, рішень судів міжнародних і внутрішньо-державних, доктрини (*opinion doctorum*); наявність серед суб'єктів держав, міжнародних спільнот, фізичних осіб; наявність прав, які притаманні людству взагалі; поділ на міжнародне публічне та міжнародне цивільне право міжнародного устрою та міжнародного управління.

2. П. Є. Казанський аналізував «недоліки» міжнародного права у порівнянні з внутрішньодержавним правом, та дійшов до висновку, що «недоліки» слід вважати особливостями міжнародного права, які об'єктивно притаманні міжнародному праву в силу його іншої природи. Ці погляди мають важливе значення при запереченні сучасним поглядам на кризу міжнародного права, нігілістичним уявленням щодо міжнародного права.

3. За думкою Казанського, метою людства є взаємна участь у розвитку. Це перекликається з сучасною концепцією розвитку, яка є парадигмою розвитку цивілізації на сучасному етапі.

3.2. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського на режим і статус міжнародних рік

П. Є. Казанський зробив значний внесок у розвиток доктрини міжнародного права в цілому, але й внесок у розвиток окремих галузей та інститутів є безсумнівним. По-перше, це право міжнародних організацій, комплексна галузь у тому сенсі, що вона впливає на функціонування будь-яких міжнародно-правових інститутів і сфер. По-друге, це міжнародне річне право, яке було першим добутком молодого дослідника. По-третє, це окремі напрями досліджень, серед яких і питання міжнародного кримінального права. До них належить цикл статей: «Конвенція про взаємну видачу злочинців між Росією і Люксембургом» (1892 р.), «Швейцарський закон про видачу злочинців» (1892 р.), «Видача злочинців у Росії» (1903 р.). Також Казанський звертався до тематики міжнародного морського права. Відомими є його праці «Каспійське море з точки зору міжнародного права» (1898 р.), стаття «Босфор і Дарданелли» у словнику «Юридичних і державних знань» Волкова і Філіппова.

Але хронологічно першою темою дослідження П. Є. Казанського було міжнародне річне право, з якої він захистив дисертацію на ступінь магістра на тему «Договірні ріки» у травні 1895 р. [92; 93]. Ця праця була відзначена золотою медаллю. Надалі П. Є. Казанський публікує роботу «Договірні ріки» у Казані (1895 р.) у 2 томах. Перший том було надруковано (з деякими змінами) також у Записках Казанського університету (1894 р. кн. 5 і 6. 1895 р. книги 1, 2 і 3). Ця праця являє собою виклад історії становлення і діючих на той час норм міжнародного річкового права.

Цікаво, що сам П. Є. Казанський у своїй бібліографії 1939 р. відносить працю «Договірні ріки» до підрозділу бібліографії «Міжнародне адміністративне право», як і подальшу статтю «Вільне Дунайське судноплавство» [138, с. 6-7]. Відносячи П. Є. Казанського до авторитетних фахівців міжнародного адміністративного права, В. Е. Грабар вказує, що сфери договірних рік стосується вже перша велика робота П. Є. Казанського – двох-томна магістерська дисертація «Договірні ріки» [92; 93]. Автор переробив свою студентську роботу, за яку йому була присуджена золота медаль [39, с. 341].

Декілька поколінь науковців відзначали значущість цієї праці. До цієї праці дав відгук Л. А. Камаровський. Варто звернути увагу, що за думкою В. Е. Грабаря, вже перша наукова велика праця П. Є. Казанського «Договірні ріки» певною мірою стосувалася сфери міжнародного адміністративного права [39, с. 341].

І це природно, бо одним з перших видів міжнародних організацій, які активно розвивалися у XIX ст., стали органи із забезпечення навігації по міжнародним річкам, серед котрих першою виникла Центральна комісія судноплавства по Рейну [10, с. 278; 243, с. 41]. Але в самій праці «Всезагальні адміністративні союзи держав» серед досліджених адміністративних союзів, організацій із забезпечення судноплавства по міжнародним річкам немає, що обумовлено вичерпанням теми саме в праці, що піддається аналізу [106; 107; 108]. Сам П. Є. Казанський основний акцент

у дослідженні робив на праві міжнародного судноплавства [92, с. 19], яке відносив до міжнародного адміністративного права або права міжнародного управління. Причому, питання території та кордонів, безпосередньо пов'язані з правовим режимом міжнародних річок, П. Є. Казанський відніс до права устрою, а питання міжнародного судноплавства річковими шляхами – до права управління [190, с. 120-121]. Але вже у книзі «Міжнародне право» (1951 р.) дослідження П. Є. Казанського охарактеризовано таким чином: «Питанням **території в міжнародному праві** (виділено нами В. М.) присвячена монографія... а також двотомна праця П. Є. Казанського “Договірні річки”» [213, с. 62], що характеризує зміну парадигми в систематизації міжнародного права.

Ця фундаментальна і значна за обсягом праця (понад 800 сторінок) уявляє собою виклад історії становлення і діючих на той час норм міжнародного річкового права [257; 260]. Є. А. Самойленко, підкреслюючи актуальність магістерського дослідження П. Є. Казанського, гадає, що на той час значущість міжнародних річок спонукала П. Є. Казанського об'єднати «в єдине ціле всі основи, які визначали становище річок у міжнародному житті» [93, с. 8], вдатися до пошуку зв'язків міжнародного річкового права з іншими блоками загальної системи міжнародного права і внутрішньо-державного річкового права [92, с. 13-14, 17]. З цих міркувань його публікації, присвячені теорії міжнародного річкового права, і зараз становлять значний науковий інтерес [301].

Вчений так описує у бібліографії цю працю: «Договірні річки. Казань, 1895. 2 тома. 1 том надрукований (з деякими змінами) також у Записках Казанського Університету (1894, кн. 5 і 6. 1895, книги 1, 2 і 3), – магістерська дисертація, подальша обробка твору «Судноплавство по міжнародних річках». Золота медаль Юридичного Факультету Московського Університету» [138, с. 6-7].

За свідченням П. Є. Казанського, відгуки на цю працю були надруковані: у «Збірнику правознавства та Громадських Знань» (Москва. Т.

5. стр. 86); у Російських Відомостях (1895, № 127); у Московських відомостях (1895, № 126); Revue générale du droit international public (1896); Jahrbuch der internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft etc. (1896, S. 491. Feldstein)» [138, с. 7].

Довгий час робота П. Є. Казанського залишалася єдиним у російській юридичній літературі монографічним дослідженням правового режиму міжнародних річок. Пізніше П. Є. Казанський повернувся до цієї теми, надрукувавши статтю «Вільне Дунайське судноплавство» [134].

Практично єдиним сучасним дослідником творчих здобутків П. Є. Казанського у сфері міжнародного річкового права є Є. А. Самойленко [303, с. 20], український дослідник цієї галузі міжнародного права [301; 305]. На жаль, в інших працях, крім окремих загальних згадок про працю «Договірні ріки», у відповідних розділах немає згадок про зазначену працю П. Є. Казанського [229].

Як констатує Є. А. Самойленко, вивчення розвитку ідей міжнародного річкового права в Російській імперії дозволяє не тільки ознайомитися з поглядами вчених того часу на ключові питання використання міжнародних річок, а й оцінити доцільність упровадження окремих елементів їхнього правового режиму в сучасних умовах [305, с. 131-132]. Тому аналіз творчої спадщини П. Є. Казанського з цих питань представляє значний інтерес.

Є. А. Самойленко, обґрунтовуючи звернення саме до праці «Договірні ріки», визначає: «Різноманітність і глибина досліджень історії та теорії міжнародного річкового права Петром Євгенійовичем Казанським потребує подальшого й детального аналізу... Варто відзначити актуальність його ідей у теперішній час. Вони мають стати лейтмотивом для визнання міжнародно-правового статусу головних (*de facto* міжнародних) водних магістралей України – Дніпра й Дністра, та науковим підґрунтям для розробки правового регулювання їх навігаційного та ненавігаційного використання на підставі окремих міжнародних угод. Твердження П. Є. Казанського, висловлені в унісон із сучасною доктриною міжнародного права та практикою

міжнародних відносин, переконливо свідчать про потребу створення нашою державою разом з іншими прирічковими державами комплексу спеціальних договірних норм для регламентації відносин у зазначених сферах» [301, с. 68-69]. Тобто, вчений підтверджує актуальність творчого спадку П. Є. Казанського у міжнародному річному праві, а також у своїх працях використовує добутки попередника, наприклад, звертаючись до ідей П. Є. Казанського при визначенні міжнародної ріки [304, с. 158], характеристиці критеріїв міжнародної річки [304, с. 159], порядку проходження по міжнародній річці [305, с. 99].

Монографія П. Є. Казанського складається з двох томів. Перший том, обсягом 479 сторінок, містить Передмову, Вступ, який поділяється на Екскурси: Екскурс 1 «Ріки та річкове право», Екскурс 2 «Річкове право Римської імперії», Екскурс 3 «Річкове право Середньовічної Європи», Екскурс 4 «Національне річкове право сучасних держав». Далі йде Частина історична, яка підрозділяється на Глави: Глава I «Право міжнародних рік у період від Вестфальського конгресу до кінця XVIII ст.», Глава II «Велика французька революція та право міжнародного судноплавства», Глава III «Постанова Пажеського трактату 30 травня 1814 р. і Віденського конгресу 1815 р.», Глава IV «Нарис розвитку вільного судноплавства по Рейну і його притоках», Глава V «Нарис розвитку вільного судноплавства по Шельду, Маасу, їх рукавам, каналам й інше», Глава VI «Нарис розвитку вільного судноплавства по Ельбі, Везер і По», Глава VII «Нарис розвитку вільного судноплавства до Дунаю і його притоках», Глава VIII «Нарис розвитку вільного судноплавства по Віслі, Німану, Дністру та деяким іншим рікам Європи», Глава IX «Нарис розвитку вільного судноплавства по Ріо де Ла Плато, Амазонці й інших ріках Південної Америки», Глава X «Нарис розвитку вільного судноплавства по Міссісіпі, ріки св. Лаврентія й ін. річках Північної Америки», Глава XI «Нарис розвитку вільного судноплавства по Конго, Нігеру, Каруні та інших ріках Африки і Азії», Глава XII «Загальні договори про річкове право», Глава XIII «Юридичне становище Боденського

озера, Каспійського моря та ін. озер», Глава XIV «Міжнародні угоди щодо рибного лову», Глава XV «Міжнародні угоди щодо каналів, мостів, регулювання рік і т. п.» [92].

Другий том (384 сторінки) включає Частину теоретичну та складається з наступних Глав: Глава I «Загальні та вступні зауваження», Глава II «Верховні права держав над ріками», Глава III «Цивільне право ріки», Глава IV «Право річного управління», та Додаток «Кодекс загального міжнародного річкового права» [93].

Аналізуючи роботу, слід відзначити, по-перше, глибину охоплення та фундаментальність дослідження як у географічному й історичному, так і в теоретичному відношенні. Особливо стосовно регіонального аспекту – розглянуто особливості регулювання режиму рік у всіх регіонах світу. По-друге, важливим є другий том, у якому в теоретичному аспекті розглядаються публічно-правові та цивільно-правові питання режиму міжнародних рік. По-третє, варто звернути увагу на останню главу у другому томі – присвячену саме праву річного управління. Ця глава є заключною для дослідження, але початковою для подальших наукових розвідок дослідника, що характеризує послідовність П. Є. Казанського як вченого та спадкоємність між його науковими пошуками. Можна припустити, що саме в процесі написання «Договірних рік» П. Є. Казанський зацікавився проблемою міжнародного управління та сформулював наукову гіпотезу, яка була блискуче відображена в подальших працях у сфері права адміністративних союзів.

Такій підхід – чітка методологічна основа, історичний аспект, обробка значного фактичного матеріалу, його повний охват з точки зору правової практики, включаючи як міжнародні, так і національні (за потреби), публічно-правові та приватні норми й практику, обґрунтованість теоретичних узагальнень – це методологічні підходи, присутні вже у першій великій праці, характерні й для всіх основних праць П. Є. Казанського. Таким чином, можна стверджувати, що уже з початку самостійної наукової

кар'єри вченого йому був притаманний власний науковий метод і самостійність як дослідника.

Важливим і цікавим є вступ. Він датований 10 серпня 1894 р., Віднем, що свідчить про ще одну закордону поїздку П. Є. Казанського та збір матеріалу для «Договірних рік» за кордоном. У вступі відображено ще один важливий методологічний підхід П. Є. Казанського – обґрунтування розгляду загальних проблем міжнародного права крізь призму приватних питань: «Міжнародне право тільки тоді встановить на раціональних підставах своє загальне вчення, коли окремі інститути його будуть задовільно розроблені. Ми вибрали предмет, за яким позитивний матеріал особливо багатий, щодо якого було висловлено особливо багато суперечливих теорій...» [92, с. V].

Міжнародне річкове право, за підходом П. Є. Казанського, – це система міжнародного цивільного річкового права та публічного, у першу чергу адміністративного, що ґрунтується на звичаях та міжнародних договорах [92, с. 12]. Дуже неординарним є підхід П. Є. Казанського до системи джерел міжнародного річкового права. Правовою основою міжнародного річкового права є міжнародне правопереконання. П. Є. Казанський під міжнародним правопереконанням розумів «правапереконання різних інтернаціональних кіл відносно міжнародних інтересів причому без розбіжностей, чи є воно розповсюдженим серед населення або лише серед тих осіб, які фактично або юридично здійснюють створення права, – є та сила, котра створює всі міжнародно-правові норми, у томи числі і річкового; це джерело права у матеріальному значенні» [93, с. 14]. Тобто за думкою П. Є. Казанського міжнародне право у першу чергу повинно забезпечувати реалізацію саме державних інтересів.

Міжнародний звичай та міждержавний договір П. Є. Казанський називає формальними джерелами міжнародного річкового права. Він також звертає увагу, що для міжнародного річкового права характерним є розповсюджена практика регулювання відносин саме локальним міжнародним звичаєм. Проте, П. Є. Казанський констатував, що «сучасне міжнародне річкове право

в його науковій обробці є майже право договірне» [92, с. 15]. Найбільш розповсюдженими є міжнародні договори з питань рибальства, які достатньо деталізовані. Загальний характер мають міжнародні договори присвячені судноплавству. Питання будівництва, мостів та інші, які пов'язані з річками повинні регулюватися «місцевим міжнародним правом» за твердженням П. Є. Казанського [92, с. 16]. Для сучасної науки міжнародного права термін «місцеве міжнародне право» є незвичним, проте через призму епохи вчень П. Є. Казанського, ми розуміємо, що мова йде про локальне міжнародне право, яке, як правило, регулювало двосторонні міждержавні відносини.

Що стосується еволюції міжнародного річкового права, П. Є. Казанський уважав, що воно розвивається паралельно з національно-правовим регулюванням, особливо у питаннях судноплавства, рибальства, використання води та ін. [92, с. 12].

Основну увагу П. Є. Казанський акцентує на міжнародній адміністрації річкового судноплавства: «Разом з міжнародним цивільним правом річкового судноплавства вона складає головну тему цієї роботи. Інакше, головною метою цього трактату є вивчення з правої точки зору положення рік, відкритих для іноземних підданих і прапорів, у його минулому та сьогоденні» [92, с. 13].

Як уважає П. Є. Казанський, питання про міжнародне річкове право представляє значний теоретичний інтерес і велику практичну значимість [92, с. 13]. Створення системи незалежних держав і упорядкування внутрішньо-державних відносин щодо використання рік поставили на перший план питання про міжнародне річкове судноплавство. При цьому залишався невизначеним міжнародно-правовий статус рік, загальних для Російської імперії та її західних сусідів [305, с. 130-131]. Цікавим є твердження П. Є. Казанського, що незважаючи на створення міжнародно-правового регулювання щодо міжнародного судноплавства, національне правове регулювання у багатьох державах відсутнє [92, с. 12]. Тобто П. Є. Казанський

особливу увагу звертає на прогресивний розвиток міжнародного права, навіть у порівнянні з розвитком національного річкового права того періоду.

Але, як було зазначено вище, П. Є. Казанський виходив у своїх міркуваннях і висновках далеко за межі річного права, узагальнюючи приватне й конкретизуючи загальне. Так, він пише про правотворчість взагалі й про роль у створенні норм у додержавний період міжнародного права: «У всякому разі, наскільки помилково з'єднувати існування права з існуванням держави і уявляти, що де немає цієї, по суті, пов'язаної тільки з певним станом культури, форми людського спілкування, там зовсім немає і ніякого юридичного порядку, настільки ж невірно вважати водне право виключно продуктом державної та національної творчості. Не тільки союзи передували, але й то велике ціле над ним, вище його, – то, що ми називаємо міжнародним спілкуванням, бере участь у цьому правотворенні» [92, с. 8].

У першому томі «Договірних рік» П. Є. Казанський звертає увагу, що «сучасне міжнародне право в його першоутвореннях та розвитку, це право, яке утворювалось у середовищі великих європейсько-американських або цивілізованих держав» [92, с. 13]. Тобто дане твердження є підтвердженням прихильності П. Є. Казанського підходам Ф. Ф. Мартенса. На створення міжнародного річкового права впливають «великі європейсько-американські або цивілізовані держави».

П. Є. Казанський виокремлює чотири категорії інтересів міжнародні, державні, приватні через інтереси підприємців та населення, вказуючи, що «новітня історія поряд з національними суспільними зв'язками висунула значні міжнародні інтереси: інтереси усіх держав, щоб управління судноплавством, особливо, на річках спільних для декількох держав, було поставлено на відповідний рівень; інтереси підприємців різних держав, які прагнуть шляхом монополізації судноплавства у місцевих компаніях, щоб за ними назавжди була забезпечена можливість без особливих труднощів використовувати вітчизняний комерційний рух на свою користь; і нарешті інтереси усього населення цивілізованих держав, які вимагають, щоб право

примирило бажання промисловців-підприємців з нагальними потребами споживачів, важливі національні інтереси та не менш важливі інтернаціональні, саме, таким шляхом, щоб на річках було встановлено найбільш дешевше, добре організоване та діюче судноплавство» [92, с. 14]. Для створення «добре організованого та діючого судноплавства» необхідно, на думку П. Є. Казанського, національне та міжнародне регулювання, яке, як він вважає, повинно розвиватися паралельно та скоординовано.

Дуже цікавим є твердження П. Є. Казанського, що скоординований паралельний розвиток буде відбуватися від або цивільного міжнародного права до міжнародного адміністративного права. Приватне або цивільне міжнародне річкове права за його підходом визначало «права кожного з міжнародного спілкування у використанні річок, як шляхів сполучення», а міжнародне адміністративне річкове право «регламентувало спільну діяльність усіх, багатьох або декількох держав, яка була направлена на досягнення тих або інших, більш або менш широких міжнародних задач у цій сфері» [92, с. 14].

П. Є. Казанський виокремлював водне право як більш загальну категорію, підрозділяючи його на приватне і публічне. Публічне водне право П. Є. Казанський розумів як адміністративне право, або право водного управління. «Втім, – пише вчений, – якщо не прямо, то опосередковано про воду може йти мова також у праві устрою того чи іншого спілкування, там, де йдеться про територію його і про владу його над нею» [92, с. 8]. Цей підхід П. Є. Казанський переніс і на річкове право, як окремий випадок загального водного права.

Систему підрозділу публічного права, насамперед як права внутрішньодержавного, на прикладі водного права, з поділом його на право управління та право устрою, П. Є. Казанський надалі перенесе на міжнародне право [92, с. 11].

За аналогією з внутрішньодержавним, П. Є. Казанський поділяє міжнародне річкове право як частину загального водного права на дві

частини: «У взаємних відносинах держав та інших міжнародних одиниць точно також вироблялися й виробляються норми водного і, зокрема, річкового права. Шляхом звичаю і міжнародного договору створюється як міжнародне цивільне річкове право, так і публічне, головним чином адміністративне» [92, с. 9]. Як про це слушно констатує Є. А. Самойленко, П. Є. Казанський розглядав міжнародне річкове право як сукупність норм, що визначають положення рік у міжнародному житті. Він поділяв його на міжнародне публічне та цивільне право рік [301, с. 66-67].

Таким чином, основа концепції П. Є. Казанського про структуру системи міжнародного права запозичена в системі національного права. Причому, розглядаючи окремі сфери (у даному випадку міжнародне річкове право), П. Є. Казанський виокремлює в них всі ті структурні компоненти, які притаманні, на його думку, системі міжнародного права в цілому [173]. Такий підхід, який не застосовується при характеристиці сучасної системи міжнародного права у вітчизняній доктрині міжнародного права, на нашу думку, більшою мірою відображає фактичний стан функціонування комплексних сфер правового регулювання, де поєднуються публічне-правове, приватноправове, та внутрішньодержавне регулювання.

П. Є. Казанський так характеризує міжнародне цивільне річкове право: «Обсяг належних до нього постанов *a priori* повинен бути дуже невеликим. Як в інших галузях цивільного (матеріального) права, так і тут міжнародним шляхом встановлюються лише загальні принципи, загальні початки прав, які належать кожній людині в межах освіченого світу. Подальший розвиток їх надається законодавству і звичаям окремих держав» [92, с. 12].

Що стосується міжнародного річкового адміністративного права, то на думку П. Є. Казанського, «...більше значення має питання про становище рік у праві міжнародного устрою. Всього ж ширше поставлена розробка міжнародного адміністративного права» [92, с. 12]. Таким чином, вже у першій значній праці П. Є. Казанський звертається до теми своєї подальшої основної праці. Далі він окреслює предмет дослідження «Договірних рік»:

«Насправді, майже з усіх питань, які викликає створення національного права, укладались і договори між державами: судноплавство, іригація, користування водою як двигуном на фабриках, млинах і т. п., рибальство, проведення водопроводів і т. д. Але з усіх галузей, розробленістю таким чином позитивного права нашу особливу увагу привертає право міжнародного судноплавства, в даному випадку, річкового» [92, с. 12].

Саме на прикладі міжнародного водного права проявляється система міжнародного права в інтерпретації П. Є. Казанського: міжнародне право включає міжнародне приватне право та міжнародне публічне право, які своєю чергою поділяються на право управління та право устрою.

На думку Є. А. Самойленко, детальна розробленість вченим системи міжнародного права й обумовила оригінальний підхід до розподілу елементів міжнародного річкового права в цій системі [305, с. 130-131]. Тобто, міжнародне річкове право включає міжнародне цивільне річкове право й міжнародне публічне річкове право; міжнародне публічне річкове право поділяється на міжнародне адміністративне річкове право (право міжнародного судноплавства, міжнародна адміністрація річного судноплавства) та міжнародне право устрою.

Одним з компонентів міжнародного річкового права є міжнародне право річкового управління, відповідно до поглядів П. Є. Казанського, – це «сукупність норм, які регулюють ті чи інші питання річкового управління» [93, с. 243]. До міжнародного права річкового управління входить право управління міжнародними водами, так як «держави приймають загальні заходи з однієї сторони задля забезпечення себе від шкоди, яку може спричинити вода, а з іншої сторони з метою отримання усієї користі, що вона може дати» [93, с. 243].

Найбільш регламентованою сферою з права управління міжнародними водами є права управління судноплавством на міжнародних річках. На думку П. Є. Казанського самі держави обмежують свій суверенітет щодо своїх національних вод з метою реалізації своїх національних інтересів, які

пов'язані з використанням річок. Отже, держава обмежує свій суверенітет шляхом прийняття міжнародних договорів задля свого розвитку та здійснення національних інтересів, які виходять за межі національної юрисдикції і створюють міжнародні інтереси. Саме на цих закономірностях і базується міжнародне право управління у розумінні П. Є. Казанського.

При розгляді міжнародного права річкового управління окрему увагу П. Є. Казанський приділяє принципам міжнародного права, вказуючи, що при розвитку судноплавства «жоден принцип міжнародного права не може бути принесений у жертву» [93, с. 245], зауважуючи, що «територіальна влада ... повинна підлягати обмеженню наскільки це вимагає свобода міжнародних зносин» [93, с. 245].

П. Є. Казанський при дослідженні договірних рік розглядав традиційні для міжнародного річкового права питання. Важливим є уявлення П. Є. Казанського на зміст та критерії міжнародної річки. Як пише Є. А. Самойленко, П. Є. Казанський критикував поняття міжнародної річки, яке поєднує у собі дві ознаки – географічну й юридичну [305, с. 130-131]. В основі правової категорії «міжнародна ріка» має бути покладено виключно юридичний критерій [93, с. 12-14]. На думку П. Є. Казанського, річка є типовим видом прісних вод і самою важливою серед них, а тому договори про окремі річки є головним джерелом міжнародного права прісних вод [93, с. 8].

Важливим набутком П. Є. Казанського були підходи до співвідношення територіального суверенітету з правовим режимом міжнародних рік. Він стояв на позиціях необхідності забезпечення рівноваги між територіальним суверенітетом і міжнародним спілкуванням. Констатуючи наявність у прибережної держави суверенних прав на частину міжнародної річки, яка знаходиться у межах її кордонів, П. Є. Казанський відстоював необхідність узгодження прибережною державою з іншими державами права розпоряджатися спільними інтересами щодо режиму міжнародних рік.

Взагалі, П. Є. Казанський виокремлював право міжнародного територіального спілкування, що утворюється із сукупності норм, які визначають випадки, коли держава повинна упорядковувати свої територіальні відносини зі всіма, багатьма або окремими державами. Щодо підходів даного інституту до врегулювання відповідних відносин, на думку П. Є. Казанського, пріоритетним підходом є територіальне спілкування між державами, або так зване «обмеження» територіального суверенітету, на відміну від вказівки у окремих випадках на свободу держави в тих чи інших відносинах [93, с. 40-42, 58, 60].

Як вказує Є. А. Самойленко, прихильність до ідеї обмеження суверенітету визначила погляди П. Є. Казанського на принципові аспекти навігаційного використання транскордонних водотоків. П. Є. Казанський обґрунтовував свободу судноплавства по міжнародним річкам і стверджував, що «...при вирішенні питань щодо річкової свободи повинні бути враховані інтереси всіх річкових держав» [93, с. 185-186, 189]. Здобутком міжнародного права вчений уважав розвиток його теорії та практики в напрямку схвалення допуску до судноплавства по міжнародним водотокам суден усіх держав [305, с. 131-132].

П. Є. Казанський виокремлює наступні обмеження свободи держав, пов'язаних з міжнародними річками: перше обмеження свободи держав складають начала цивільного права, а прибережні держави повинні тільки «настільки обмежувати свій суверенітет на користь загального користування (des allgemeinen Benutzungsrechts) річкою, наскільки інші держави спільно зацікавлені в ній (gemeinschaftlich mit ihnen daran betheiligt sind)» [93, с. 247], тобто сама повна свобода судноплавства на річці не може призвести до заперечення суверенітету; друге обмеження незалежності прибережних держав утворюють норми адміністративного права, котрі регулюють їхню приватну та загальну діяльність, тобто діяльність особливих міжнародних річкових органів, яка направлена на досягнення загальної користі [93, с. 247].

Отже, завдяки саме міжнародно-правовим обмеженням свободи держави і розвивається міжнародно-правове регулювання режиму міжнародних річок. Проте обмеження свободи держави для розвитку судноплавства повинно завжди мати розумні межі. Як вказує П. Є. Казанський, що «визвольні начала тільки тоді зможуть принести належні плоди, коли їхня реалізація у житті буде забезпечена розумними заходами» [93, с. 247].

Міжнародне річкове адміністративне право має за мету створення та регулювання річкових договірних союзів, які повинні створити уніфікований режим для річкового судноплавства, саме так її визначив П. Є. Казанський у своїй роботі «Договірні ріки».

Для створення міжнародного річкового права, як і будь-якої іншої галузі міжнародного права важливе значення має волевиявлення держави, усвідомлення значення саме міжнародно-правового регулювання задля реалізації національних інтересів. Інтереси держави можуть бути більш ефективно забезпечені у поєднанні з досягненням спільних інтересів багатьох держав та людства в цілому. П. Є. Казанський робить висновок, що «міжнародні інтереси тим краще забезпечуються, чим більше держав співпрацюють у відповідному договірному правоутворенні» [93, с. 250].

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. П. Є. Казанський зробив значний вклад у розвиток доктрини міжнародного права в цілому, але безсумнівним є і його внесок у розвиток окремих галузей та інститутів. По-перше, це право міжнародних організацій – комплексна галузь у тому сенсі, що вона впливає на функціонування будь-яких міжнародно-правових інститутів і сфер. По-друге, це міжнародне річне право, яке було першим добутком молодого дослідника. По-третє, це окремі напрями досліджень, серед яких питання міжнародного кримінального права, міжнародного морського права та інших інститутів і галузей міжнародного права.

2. Важливим набутком П. Є. Казанського був підходи до співвідношення територіального суверенітету з правовим режимом міжнародних річок. Він

стояв на позиціях необхідності забезпечення рівноваги між територіальним суверенітетом і міжнародним спілкуванням. Констатуючи наявність у прибережної держави суверенних прав на частину міжнародної річки, що знаходиться в межах її кордонів, Казанський відстоював необхідність узгодження прибережною державою з іншими державами права розпоряджатися спільними інтересами щодо режиму міжнародних річок.

3.3. Погляди П. Е. Казанського на місце міжнародного приватного права

Погляди та концепції міжнародного приватного права характеризуються значною різноманітністю та динамічністю, як в сучасній доктрині, так і в минулому, а з часом мають тенденцію до змін. На це звернули увагу деякі автори, вказуючи, що «...концепції щодо розуміння міжнародного приватного права змінювалися з плином часу, однак закономірність циклічності все ж таки можна прослідкувати» [321; 338]. Тому важливими й цікавими є погляди П. Є. Казанського на міжнародне приватне право (яке він найменував «міжнародне цивільне право»), з властивими йому підходами, говорячи сучасною термінологією, до глобалізації.

Починаючи зі своєї першої наукової праці – «Договірні річки», П. Є. Казанський послідовно відносив міжнародне цивільне (приватне) право до міжнародного права в цілому, розглядаючи його як систему, що включає міжнародне публічне та міжнародне приватне право [92; 93]. Навіть у назві «Підручник міжнародного права публічного і цивільного» мова йде про дві підсистеми однієї системи [140]. На нашу думку, це важливо саме в контексті сучасних уявлень про місце міжнародного приватного права через призму тенденції, на яку звертають увагу саме фахівці у сфері міжнародного

приватного права [7, с. 18; 77, с. 36], – тенденції повернення до міжнародно-правової концепції міжнародного приватного права в ХХІ столітті на іншому рівні, після тривалого переважання цивілістичних поглядів, насамперед у радянській і пострадянській доктрині, яким, однак, передувало домінування міжнародно-правової школи міжнародного права у кінці ХІХ – на початку ХХ століття [321, с. 123-124].

Спеціальних праць з міжнародного цивільного (приватного) права у П. Є. Казанського практично немає. Але оскільки він розглядав міжнародне цивільне (приватне) право як єдине ціле, то основні його праці з міжнародного права містять вказівки чи то аналіз міжнародного цивільного (приватного) права. Тому предметом нашого дослідження будуть перш за все основні праці П. Є. Казанського з міжнародного права [92; 93; 97; 140; 141].

Творчі здобутки П. Є. Казанського у сфері міжнародного приватного права досліджувалися незначною кількістю вчених. Це праці А. І. Абдулліна [2], Н. В. Хендель [321], Ю. О. Комнатної [171], присвячені безпосередньо внеску П. Є. Казанського в розвиток міжнародного приватного права, та праці з історії міжнародного приватного права, насамперед Г. К. Дмитрієвої [62], А. С. Довгерта [65; 66; 223], О. О. Мережка [220].

Безсумнівно, П. Є. Казанський є визнаним вченим, і перш за все, в галузі міжнародного публічного права, а його творчий наробок у цій сфері є досить значним. Проте, як вказує Н. В. Хендель, майже у всіх фундаментальних навчальних виданнях з міжнародного приватного права згадується вплив ідей П. Є. Казанського на розвиток доктрини міжнародного приватного права [321]. Так, Л. П. Ануфрієва [7, с. 18] та Г. К. Дмитрієва [62, с. 33-35] обґрунтовано відносять П. Є. Казанського до представників міжнародно-правової школи дорадянської доктрини міжнародного приватного права.

І в цьому нема протиріччя. Розгляд міжнародного права як єдиної системи дозволяв П. Є. Казанському розглядати й досліджувати міжнародне

публічне й міжнародне цивільне (приватне) одночасно, з позицій «універсалістичного» напрямку [62, с. 33].

Український фахівець з міжнародного приватного права А. С. Довгерт підкреслює: «Найбільш цікаву наукову спадщину у сфері міжнародного приватного права залишив професор Новоросійського (Одеського) університету *Петро Євгенович Казанський* (1866–1947). У відомій книзі «Підручник міжнародного права публічного і цивільного» (1902 р., 2-ге вид. 1904 р.) П. Є. Казанський уперше вказав на самостійне значне місце міжнародного приватного права у системі міжнародного права в його широкому розумінні» [223, с. 65].

На думку Ю. О. Комнатної, «Серед перших, після М. П. Іванова, про індивідуальність предмета, методу і завдань доктрини міжнародного приватного права категорично заявив Петро Євгенович Казанський (1866–1947)... І хоча в науці він залишився як “великий знавець міжнародного адміністративного права”... його внесок у розвиток вчення про міжнародне приватне право та право колізійне неоціненний» [171, с. 402].

А. І. Абдуллін у підручнику «Міжнародне приватне право» констатує, що «Одним з найбільших дослідників питань міжнародного приватного права у Росії кінця XIX – початку XX століття стає відомий правознавець і громадський діяч, професор міжнародного права Новоросійського університету П. Є. Казанський, який запропонував власне, досить оригінальне бачення проблем міжнародного приватного права» [216, с. 52].

Л. П. Ануфрієва свідчить, що «Початок XX ст. у російській науці міжнародного приватного права знаменує вихід роботи професора Одеського університету П. Є. Казанського “Вступ до курсу міжнародного права” [97; 141]; раніше ним було видано роботи з міжнародного права: «Інститут міжнародного права» (1893), «Договірні ріки» (1894). Поряд з найменуванням «міжнародне цивільне право», міжнародне приватне право, також використовуване ним у ряді випадків, включає, за уявленнями автора, не тільки колізійні, але й матеріальні норми» [7, с. 17].

Фактично уявлення про міжнародне цивільне (приватне) право як частину міжнародного права були відображені вже в першому значному дослідженні П. Є. Казанського «Договірні ріки. Нариси історії та теорії міжнародного річкового права» [92; 93], в основу якого була покладена його магістерська дисертація. Як зазначає Ю. О. Комнатна, «Спочатку проблеми співвідношення міжнародного і міжнародного приватного (цивільного) права він торкнувся у своїй ранній роботі “Договірні річки”» [171, с. 403]. Так, за думкою П. Є. Казанського, юридичний стан особистості має розроблятися все більш і більш незалежно від приналежності її до окремої держави, а право цивільне має перетворюватися в право космополітичне або міжнародне цивільне право [93, с. 103]. Основні ідеї щодо формування всесвітньо-цивільного права, значення уніфікації міжнародного цивільного права над національним врегулюванням цих питань, П. Є. Казанський також висловлював у цій праці.

На нашу думку, такі уявлення, ймовірно, сформувалися під впливом його попередників і наставників, насамперед Л. О. Комаровського, як на це звертає увагу Ю. О. Комнатна [171, с. 403]. Також вона звертає увагу, що П. Є. Казанський був прихильником поглядів Ф. Ф. Мартенса, але пішов далі й спробував обґрунтувати наявність самостійної науки міжнародного приватного (цивільного) права у вітчизняній юриспруденції [171, с. 405]. У певний період діяльність П. Є. Казанського була пов'язана з Казанським університетом, який по праву є одним із родоначальників розвитку науки міжнародного приватного права у Російській імперії (Д. І. Мейер, М. П. Іванов), які представляли цивілістичний напрям [62, с. 33].

На думку П. Є. Казанського, міжнародне річкове право – це сукупність норм, які визначають положення річок у міжнародному житті, воно поділяється на міжнародне публічне та цивільне право. Перше регламентує природу й обсяг державної влади над водами річок, а також забезпечує узгодженість діяльності держав, спрямованої на досягнення спільних для них завдань; друге, тобто міжнародне цивільне (приватне) право визначає права,

що належать у міжнародному житті окремим особам на володіння водою, на користування силами води [93, с. 8]. У цій праці містяться більш загальні висновки, наприклад про те, що «Юридичний статус особистості має вироблятися все більш і більш незалежно від приналежності її до окремої держави, а право цивільне – перетворюватися на право космополітичне або міжнародне цивільне право» [93, с. 103].

Цей підхід, але вже в більш загальному вигляді, П. Є. Казанський розвив у своїх фундаментальних підручниках з міжнародного права «Вступ до курсу міжнародного права» [97] та «Підручник міжнародного права публічного і цивільного» [140]. Саме в цих працях, які виходять далеко за рамки підручників, сформульовано доктринальні погляди П. Є. Казанського на міжнародне право, включаючи міжнародне приватне право як його частину. Однак, наскільки оригінальним був П. Є. Казанський, включаючи у підручники з міжнародного права розділ з міжнародного цивільного (приватного) права? З цього приводу Г. К. Дмитрієва говорить, що «До кінця XIX ст. (у підходах до міжнародного приватного права – прим. наше) тон задавали юристи-міжнародники. Стало правилом включати в підручники з міжнародного права розділи щодо міжнародного приватного права. Пов'язано це було, мабуть, по-перше, з розвитком російської міжнародно-правової науки, а по-друге, з рухом універсалістів, що формувався на заході, які підтримували ідеалістичну, але в той же час захоплюючу ідею створення світового колізійного права за допомогою гаазького процесу уніфікації, що розгортався. Саме на цій ідеї і будувалися вчення російських міжнародників у сфері міжнародного приватного права» [62, с. 33]. Тобто, цей «тренд» у підходах вчених-міжнародників того часу був достатньо розповсюдженим. Так, у підручнику Ф. Ф. Мартенса міжнародному приватному праву присвячено розділ у другому томі курсу «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» (1882–1883 pp.) [62, с. 34].

Тому першою чергою відзначимо: П. Є. Казанський вважав, що міжнародне цивільне (приватне) право має міжнародний характер, на відміну

від другого підходу – щодо його національної правової природи. Про це згадує Г. К. Дмитрієва, зараховуючи П. Є. Казанського до універсалістів [62, с. 33]. На думку П. Є. Казанського, міжнародне цивільне право включає начала, які визначають цивільні права людини у міжнародних відносинах, або, інакше, цивільні права іноземців [66, с. 214], «начала, що визначають цивільні права людини у міжнародній сфері» [97, с. 68].

Вчений обґрунтував самостійний характер міжнародного цивільного (приватного) права, яке «не обмежується вирішенням зіткнень між законодавствами різних країн, але містить і свої самостійні постанови» [97, с. 69].

П. Є. Казанський уважав, що міжнародне цивільне (приватне) право регулює «міжнародний цивільний обіг». Під міжнародним цивільним обігом П. Є. Казанський розумів «...відносини між особами різного підданства, які живуть в одній або різних державах, з приводу речей, що знаходяться у тих же або в тих же чи інших державах, і відносини між особами однієї й тієї ж держави, що живуть за кордоном, або в різних державах, або з приводу речей, які знаходяться там» [140, с. 495-496].

Другим важливим набутком П. Є. Казанського у сфері міжнародного цивільного (приватного) права було закономірне відображення його місця у системі права, його зв'язок з міжнародним правом у якості його частини. Саме П. Є. Казанський виступав прихильником широкого підходу до розуміння поняття та змісту міжнародного права, у відповідності до якого міжнародне публічне і міжнародне приватне право складає єдину систему права.

На думку А. С. Довгєрта, саме П. Є. Казанський уперше вказав на приналежність міжнародного приватного права до міжнародного права в широкому розумінні, поряд з міжнародним публічним правом, на самостійне значення міжнародного приватного права як окремої частини у системі міжнародного права [66, с. 214]. Як слушно звертає увагу В. Н. Дєнісов, ідея про єдність міжнародного публічного права і міжнародного приватного права

була оригінальною на той час, вона підтверджується зростаючим рівнем взаємодії та переплетінням норм міжнародного публічного й приватного права [51, с. 13]. Як обґрунтовано вказує Н. В. Хендель, П. Є. Казанський був прихильником широкого підходу до розуміння міжнародного права, яке поряд з міжнародним публічним включало і міжнародне приватне право [321, с. 124].

А. С. Довгерт писав, що на думку П. Є. Казанського, «міжнародне цивільне право та міжнародне публічне право входять як частини до широкого поняття – просто міжнародного права, подібно до того, як російське цивільне та російське публічне право входять як частини до поняття «право Російської імперії» [223, с. 65].

За думкою П. Є. Казанського, міжнародне право охоплює регулювання широкого кола різноманітних за характером правовідносин: між державами, між державами і «спільнотами», між державою та громадянином іншої держави, між фізичними особами, що є громадянами різних держав [51, с. 13].

По-третє, П. Є. Казанський відокремлював суб'єктів міжнародного приватного права. Згідно з його концепцією, міжнародне публічне право встановлює юридичний статус великих колективних осіб, які виступають самостійними діями міжнародного обігу, тоді як міжнародне приватне (цивільне) право визначає ті права, які належать окремій людині в міжнародних відносинах, – права особисті, сімейні, речові, зобов'язальні та спадкові [106, с. 54].

У визначенні міжнародного права П. Є. Казанський підкреслював дуалізм його суб'єктів: «...міжнародне право є сукупність правових засад, які визначають взаємні відносини держав і міжнародних товариств, і міжнародний цивільний статус окремих осіб» [97, с. 57]. Тобто окремі особи у цивільних відносинах, що виникають у міжнародному житті, були суб'єктами міжнародного права в широкому сенсі.

На уявлення П. Є. Казанського про суб'єктний склад міжнародного права, який включав традиційних суб'єктів міжнародного приватного права, звертає увагу Н. В. Хендель, посилаючись на праці П. Є. Казанського: «...окрім держав дослідник виділяє суб'єктами міжнародного права міжнародні спільноти та іноземців» [321, с. 124]. О. О. Мережко конкретизує, що за вченням П. Є. Казанського суб'єктом міжнародного приватного/цивільного права є іноземці, а об'єктом – приватні інтереси людини в міжнародних відносинах [220, с. 164].

По-четверте, уявлення П. Є. Казанського про міжнародне цивільне (приватне) право та його завдання в цілому співпадають з сучасною концепцією міжнародного приватного права, з його предметом правового регулювання. За думкою П. Є. Казанського, «цивільне право народів» направлено на «...створення правового всесвітнього цивільного обігу, надання охорони інтересам особистості, оскільки вона не може отримати дану охорону від своєї особистої батьківщини» [140, с. 495-496]. Він чітко визначив предмет правового регулювання міжнародного приватного права, який, по суті, схожий з положеннями, висловленими ще Д. І. Мейєром [171, с. 405].

За П. Є. Казанським, головним завданням міжнародного цивільного (приватного) права є вирішення зіткнень законодавства, тобто вирішення колізійної проблеми, визначення, за яких обставин використовується законодавство тієї чи іншої держави [97, с. 271].

Цю тезу підтверджує Л. П. Ануфрієва, а саме, що П. Є. Казанський виділяв два завдання «міжнародного цивільного права»: 1) створити всесвітній цивільний обіг і забезпечити кожній особі певну сукупність прав; 2) визначити, закони яких держав повинні застосовуватися до тих чи інших відносин між людьми» [7, с. 17].

Отже, ми згодні з думкою Ю. О. Комнатної, що П. Є. Казанський пішов від розуміння міжнародного приватного права як права виключно

колізійного, однак запропонована ним систематика міжнародного приватного права мало відрізнялася від вже усталеної [171, с. 404].

По-п'яте, щодо структури міжнародного цивільного (приватного) права, то П. Є. Казанський вважав, що воно «Як і внутрішнє цивільне право... розпадається на приватне, сімейне, речове, зобов'язальне і спадкове» [97, с. 68].

На думку П. Є. Казанського, цивільний процес не входить до системи міжнародного приватного права в зв'язку з тим, що «...цивільний і кримінальний процеси, які відомі міжнародному праву, становлять важливу частину міжнародного публічного права, а міжнародне цивільне право є особливою частиною міжнародного права взагалі» [97, с. 70].

По-шосте, важливим є виокремлення П. Є. Казанським міжнародного приватного права та колізійного права, на що звертає увагу Ю. О. Комнатна: «П. Є. Казанський, поряд з В. П. Даневським, одним з перших поставив у науці питання поділу вчень про міжнародне приватне право та про колізійне право. У його роботі йшлося навіть не про дуалізм міжнародного приватного права, а про необхідність виокремити колізійне право, щоб дати можливість розвиватися міжнародному приватному праву як праву виключно матеріальному» [171, с. 407].

Але Л. П. Ануфрієва звертає увагу, що П. Є. Казанський, розглядаючи міжнародне приватне право як право колізійне, виділяв такі загальноприйняті начала в колізіях законів: 1) жодна держава не має права забороняти своїм судам застосовувати іноземні закони; 2) держава має право захищати свій публічний порядок; 3) держава не дозволяє особам користуватися іноземними законами з метою порушення своїх вітчизняних законів [66, с. 214].

По-сьоме, щодо джерельного та нормативного складу міжнародного приватного права, П. Є. Казанський був прибічником широкого підходу. На противагу тим, хто пропонував міжнародне цивільне (приватне) право «обмежити тільки зіткненням *цивільних законів різних держав*», П. Є.

Казанський заперечував: «Куди ж помістити в такому випадку ті постанови договорів і звичаї, які встановлюють загальнообов'язкові начала цивільно-правового значення?» [139, с. 505-506] На думку Л. П. Ануфрієвої, у цьому полягає більше, ніж питання про необхідність більш широкого трактування нормативного складу міжнародного приватного права, як це здається на перший погляд. Крім того, і цивілісти того часу не тільки усвідомлювали нетотожність міжнародного приватного (міжнародного торгового) права праву цивільному, а й підкреслювали елементи сутнісних відмінностей [7, с. 19]. Тобто П. Є. Казанський включав до міжнародного цивільного права не тільки колізійні, але й матеріально-правові норми [84].

По-восьме, П. Є. Казанський дбав про правову правосвідомість та правову освіту з питань міжнародного цивільного (приватного) права. Він підкреслював значення розвитку правосвідомості, акцентуючи увагу на визнанні та закріпленні особистих, сімейних, майнових прав, які належать іноземцям у міжнародному праві [140, с. 498]. Як вказує Н. В. Хендель, П. Є. Казанський уважав важливим викладання міжнародного приватного права на юридичних факультетах, а задля якісного навчального процесу наголошував на доцільності створення спеціалізованих кафедр [321, с. 140-141].

Важливе місце в прогностичних пошуках П. Є. Казанського посідала ідея всесвітньо-цивільного права. Як пише Ю. О. Комнатна, концепція всесвітньо-цивільного права П. Є. Казанського була продовженням ідеї Канта, розповсюдженої в російській юридичній думці до 1865 р., та розкривалась у працях Г. І. Терлаіча, Д. І. Каченовського, К. А. Неволіна й інших [171, с. 403].

П. Є. Казанський підкреслював необхідність кодифікації міжнародного приватного права, зумовленої «постійним злиттям народного цивільного обігу з всесвітнім», тобто необхідність у створенні всесвітньо-цивільного права [321]. На думку О. О. Мережко, П. Є. Казанський, розглядаючи питання щодо кодифікації всесвітньо-цивільного права, вбачав головний недолік даного процесу в різноманітті та протиріччях положень різних

законодавств, а також у недостатності й невизначеності начал міжнародного приватного права, саме з цієї причини його джерелом є міжнародна ввічливість (*comitas gentium*) [220, с. 165].

Ще на початку XX сторіччя П. Є. Казанський підкреслював: «Головне завдання міжнародного цивільного (приватного) права і полягає саме в цьому – у вирішенні так званих зіткнень законів. Помилково було б думати, що воно обмежується лише цим. Всупереч пануючій думці, воно містить і свої власні, особливі начала. Є підстава вважати, що в майбутньому міжнародне цивільне право замість того, щоб вказувати, право якої держави має застосовуватися до певних відносин, самé буде в подробицях визначати їх» [140, с. 499]. А. С. Довгерт звертав увагу, що П. Є. Казанський вважав надзвичайно складною справою міжнародну кодифікацію міжнародного приватного права через широке розуміння міжнародного цивільного права, яке включає як колізійні, так і матеріальні норми [66, с. 214].

Прогнозування П. Є. Казанським виникнення всесвітньо-цивільного права знайшло відображення в сучасних концепціях, запроваджених у тому числі й на Україні. Тому не випадково, аналізуючи концепцію єдиного позитивного світового приватного права (всесвітньо-цивільного права), А. С. Довгерт пише про двох вітчизняних вчених, розділених століттям – П. Є. Казанського та О. О. Мережко, які під світовим або глобальним приватним правом «розуміють лише уніфіковані норми для міжнародних приватноправових відносин» [223, с. 35; 321, с. 124-125].

Ми погоджуємося з думкою, яка висловлювалась у літературі, про спіральний розвиток доктрини міжнародного приватного права від XIX до XXI століття, уявлення про всесвітньо-цивільне право на новому рівні, з урахуванням новітніх досягнень теорії права й розвитку соціально-економічних і політико-правових відносин, перш за все, глобалізаційних та інтегративних процесів [66, с. 214].

І дійсно, як зазначає А. С. Довгерт, домінуючи в різні історичні періоди, міжнародно-правові або національно-правові концепції міжнародного

приватного права не в останню чергу пов'язані із загальносвітовими економічними, політичними та правовими процесами [223, с. 32]. Міжнародно-правова концепція міжнародного приватного права як галузі широкого міжнародного права, яка домінувала в XIX та на початку XX століття [223, с. 32], поступово всередині XX століття була змінена концепцією національно-правової природи міжнародного приватного права [223, с. 32], проте вже в кінці XX століття та на початку XXI знову звертається особлива увага на концепцію міжнародної природи міжнародного приватного права [321, с. 130-131].

Цікаво, що Г. К. Дмитрієва достатньо жорстко критикує такий підхід щодо універсалізації міжнародного приватного права, вказуючи, що «Всіх міжнародників характеризує одна спільна риса. Вибудовуючи, з одного боку, міжнародно-правову спільність міжнародного приватного права, і стикаючись, з іншого боку, з реальною дійсністю існування колізійних норм виключно в національному праві різних держав, вони вирішують це протиріччя за допомогою простої конструкції, згідно з якою національне колізійне право – свого роду рудимент... призначений до зникнення, у міру створення єдиного міжнародного приватного права цивілізованих держав на основі міжнародних договорів» [62, с. 34-35].

На нашу думку, уніфікація не підміняє колізійного регулювання, але з точки зору розвитку, більш інтенсивний розвиток характерний для міжнародних договорів, направлених на уніфікацію приватно-правових норм (як матеріальних, так і колізійних), тоді як для внутрішньо-державного рівня характерним є більш екстенсивний розвиток колізійного регулювання. В цьому ми посилаємося на думку А. С. Довгєрта, згідно з яким національні відгалуження міжнародного приватного права є тимчасовими, оскільки «міжнародність» міжнародного приватного права закладена в ньому самою природою, а якщо національні відгалуження міжнародного приватного права об'єктивно існують, то вони утворюють разом з колізійними і матеріальними нормами приватного права міжнародного походження самостійну систему

права, вектор розвитку якої спрямований на формування єдиного, істинно «міжнародного» міжнародного приватного права [223, с. 33-34].

Важливими є не тільки висновки П. Є. Казанського щодо міжнародного приватного права, але й його підходи та методологія дослідження питань співвідношення міжнародного приватного та міжнародного публічного права, національного колізійного та міжнародного цивільного права, обґрунтування поєднання їх у єдину систему, поділ колізійного та матеріального міжнародного приватного права, виокремлення від міжнародного приватного права процесуальних норм.

Таким чином, здобутками П. Є. Казанського у сфері міжнародного приватного права стали:

- 1) визначення міжнародної природи міжнародного приватного права, його виокремлення від національно-правового регулювання відповідних відносин;
- 2) обґрунтування його самостійного характеру як галузі права та його науки;
- 3) визначення місця міжнародного приватного права як самостійної частини системи міжнародного права;
- 4) уточнення предмету міжнародного приватного права; 5) розділення матеріального та колізійного права;
- 6) характеристика суб'єктного складу міжнародного приватного права в контексті міжнародного права взагалі;
- 7) виключення процесуальних норм зі складу міжнародного приватного права;
- 8) характеристика джерельного складу міжнародного приватного права в контексті міжнародних джерел;
- 9) відображення значення процесів уніфікації та кодифікації міжнародного приватного права;
- 10) прогнозування розвитку міжнародного приватного права, виникнення всесвітньо-цивільного права.

У сукупності можна говорити про оригінальну концепцію міжнародного приватного права Казанського, щодо якої А. І. Абдулліна відзначає, що «...внесок П. Є. Казанського у вітчизняну науку міжнародного приватного права величезний. П. Є. Казанський є фактичним засновником концепції широкого міжнародно-правового розуміння природи міжнародного приватного права, що включає в себе не тільки колізійні, а й матеріально-правові норми... Крім того, П. Є. Казанський чітко визначив основні завдання міжнародного приватного права, вірно накреслив шляхи його подальшого розвитку і вдосконалення» [1, с. 46].

Ідеї П. Є. Казанського щодо міжнародного приватного права не тільки не втратили своєї актуальності, а навпаки, знаходять відображення у сучасних вітчизняних міжнародних приватноправових дослідженнях і потребують нового погляду з урахуванням загальних тенденцій як у суспільному житті, так і в правовій сфері. Тому важливе значення для розуміння сучасних тенденцій розвитку міжнародного приватного права має дослідження спадщини ординарного професора Новоросійського університету П. Є. Казанського та її інтерпретація в сучасних умовах розвитку суспільства.

Таким чином, можливо зробити наступні висновки:

1. Погляди та концепції міжнародного приватного права характеризуються значною різноманітністю та динамічністю, як у сучасній доктрині, так і в минулому, а з часом мають тенденцію до змін, але циклічність і повторюваність основних принципів – це важлива риса доктрини про міжнародне приватне право. Погляди П. Є. Казанського на міжнародне приватне право (міжнародне цивільне право) не є виключенням, з властивими йому підходами щодо глобалізації приватноправових явищ.

2. П. Є. Казанський послідовно відносив міжнародне цивільне (приватне) право до міжнародного права в цілому, розглядаючи його як систему, яка включає міжнародне публічне та міжнародне приватне право. Це має важливе значення в контексті сучасних уявлень про місце міжнародного приватного права, тенденції повернення до міжнародно-

правової концепції міжнародного приватного права в ХХІ столітті на іншому рівні, після тривалого переважання цивілістичних поглядів, насамперед у радянській і пострадянській доктрині, яким однак передувало домінування міжнародно-правової школи міжнародного права у кінці ХІХ – початку ХХ століття.

П. Є. Казанський розробив авторський підхід щодо місця міжнародного цивільного (приватного) права у системі права. На його думку, міжнародне цивільне право посідає значне місце у системі міжнародного права в його широкому розумінні, відповідно до якого міжнародне цивільне право та міжнародне публічне право входять як частини до міжнародного права.

3. Відповідно концепції П. Є. Казанського, юридичний статус особистості має розроблятися все більш і більш незалежно від приналежності її до окремої держави, а право цивільне перетворюватися в право космополітичне або міжнародне цивільне право. Казанський обґрунтував ідею щодо формування всесвітньо-цивільного права, пріоритету уніфікації міжнародного цивільного права над національним урегулюванням цих питань.

Прогнозування П. Є. Казанським виникнення всесвітньо-цивільного права нашло відображення в сучасних концепціях, які було запроваджено, в тому числі й на Україні. П. Є. Казанський підкреслював необхідність кодифікації міжнародного приватного (цивільного) права, зумовлену «постійним злиттям народного цивільного обігу з всесвітнім».

4. Ідеї П. Є. Казанського на міжнародне приватне право не тільки не втратили своєї актуальності, а навпаки, знаходять відображення в сучасних вітчизняних і міжнародних приватноправових дослідженнях, потребують нового погляду з урахуванням загальних тенденцій як у суспільному житті, так і в правовій сфері.

Тому важливе значення для розуміння сучасних тенденцій розвитку міжнародного приватного права має дослідження спадщини ординарного

професора Новоросійського університету П. Є. Казанського та її інтерпретація в сучасних умовах розвитку суспільства.

ВИСНОВКИ

1. П. Є. Казанський є найбільш відомим безпосереднім представником одеської школи міжнародного права кінця XIX - початку XX ст.ст., який зробив значний внесок у розвиток доктрини міжнародного права. В сфері міжнародного права П. Є. Казанський набув значних наукових досягнень і міжнародного визнання. Його творчий доробок виходить за рамки міжнародного права, включаючи досягнення у галузі юридичної освіти та державного права російської імперії. Дослідження творчого спадку П. Є. Казанського характеризується фрагментарністю внаслідок різноманітності наукових інтересів і багатогранністю діяльності. важливо розглядати його творчий доробок у єдності та в динаміці, з урахуванням зміни світогляду вченого під впливом соціально-політичних обставин.

П. Є. Казанський є найбільш відомим юристом-міжнародником новоросійського університету, як з точки зору внеску в розвиток науки міжнародного права та освіти в російській імперії, так і з точки зору суспільної активності й неоднозначності його політичних поглядів.

2. Запропоновано наступну періодизацію наукової біографії П. Є. Казанського у галузі міжнародного права:

– перший період з 1887 р. по 1895 р. характеризується: 1) визначенням основних напрямів наукових інтересів П. Є. Казанського (юридична освіта, інституційна система міжнародного права); 2) розробкою методології досліджень міжнародно-правових явищ; 3) дослідженням статусу договірних річок, послідовно та повно, від магістерського дослідження до фундаментальної праці;

– другий період творчості варто відрховувати від 1895 р. до 1897 р. цей період характеризується: 1) розробкою методології досліджень у сфері адміністративних союзів держав; 2) систематизацією та аналізом значного за кількістю матеріалу з цього питання; 3) глибоким вивченням системи адміністративних союзів держав і розробкою теоретичних положень

міжнародного адміністративного права; 4) виданням значної кількості праць за темою;

- третій період творчості починається з 1897 р. характеризується зверненням П. Є. Казанського до проблематики теорії міжнародного публічного права та міжнародного приватного (цивільного) права, виданням підручників з міжнародного права;

- четвертий період починається з 1904-1905 рр., коли він почав адміністративну кар'єру, зайнявся активною політичною та суспільною діяльністю, практично відійшов від наукової діяльності у галузі міжнародного права;

- п'ятий період датується з 1920 р. по 1947 р., який характеризується зміною суспільно-політичних поглядів П. Є. Казанського.

3. П. Є. Казанському притаманна авторська система методологічних підходів, принципів і методів. Важливим методологічним принципом П. Є. Казанського, який він запроваджує у всіх своїх працях, – це перевага аналізу нормативного матеріалу, на відміну доктрині міжнародного права, яка на той час була важливим джерелом та основою системи міжнародного права. Особливо це виявляється у працях з адміністративних союзів держав. Тобто можна охарактеризувати П. Є. Казанського як послідовного позитивіста. Дослідження П. Є. Казанського у сфері державного права базуються на ідеократичному підході, сутність державної влади визначена у строго логічно побудованому юридичному понятті.

П. Є. Казанський надавав великого значення контекстному аналізу, що знайшло відображення в його основній роботі «загальні адміністративні союзи держав». П. Є. Казанський широко використовував метод прогнозування міжнародно-правових явищ щодо еволюції адміністративних союзів держав і розвитку галузевого міжнародного права. При дослідженні міжнародно-правових явищ П. Є. Казанський використовував соціологічний підхід до міжнародного права. Для всіх основних праць П. Є. Казанського характерна чітка методологічна основа, історичний підхід, обробка значного

фактичного матеріалу, повний охоп з точки зору правової практики, включаючи як міжнародні, так і (за потреби) національні, публічно-правові й приватні норми та практику, обґрунтованість теоретичних узагальнень.

4. Внесок П. Є. Казанського в розвиток міжнародного права є найбільш значним у галузі міжнародного адміністративного права та складається у формуванні концепції інституціоналізації міжнародного права, виокремленні та характеристиці права міжнародного управління. Концепція міжнародного управління дозволяє по-новому оцінити прогностичні думки П. Є. Казанського щодо розвитку міжнародного права. Зростання кількості адміністративних союзів держав, утворених після першої світової війни, – Ліги Націй і Міжнародної організації праці, а також створення після другої світової війни ООН і системи її спеціалізованих установ, повністю підтвердило наукову обґрунтованість ідей П. Є. Казанського щодо подальшого розвитку міжнародного права та його інституалізації.

5. П. Є. Казанському властиві достатньо оригінальні уявлення з теоретичних питань міжнародного права. Доведено позитивістський погляд П. Є. Казанського на міжнародне право та прихильність П. Є. Казанського до дуалістичного підходу щодо співвідношення міжнародного права з внутрішньодержавним правом. Ми вважаємо казанського у період розробки теоретичних питань міжнародного права (до початку XX ст.) послідовним дуалістом, який відокремлює систему міжнародного та систему внутрішньодержавного права. Ці уявлення з відходом П. Є. Казанського від дослідження міжнародного права та зміни політичних обставин зазнали кардинальних змін, тобто, в період приблизно з 1905 р. П. Є. Казанський виступає з моністичних позицій, обґрунтовуючи примат внутрішньодержавного права. Аналогічних поглядів П. Є. Казанський дотримувався у радянські часи, обґрунтовуючи примат внутрішньодержавного права у нових політичних обставинах.

6. П. Є. Казанський розглядає міжнародне право у динаміці, як систему, що еволюціонує під впливом міжнародних відносин; серед якісних змін

сучасного для нього міжнародного права виокремлює право міжнародного управління. П. Є. Казанський дотримувався широкого підходу до визначення, системи та суб'єктів міжнародного права, включаючи міжнародне публічне і міжнародне цивільне право. Він розглядав міжнародне право як сукупність юридичних правил, що визначають устрій та управління міжнародним спілкуванням і цивільні права людини. Виділяв чотири сфери міжнародного права: класичне, міждержавне; міжнародне цивільне; право міжнародних товариств; право міжнародного управління. Саме формування права міжнародного управління П. Є. Казанський розглядав як основний результат еволюції міжнародного права.

Предметна сфера міжнародного права, за концепцією П. Є. Казанського, охоплює регулювання широкого кола різноманітних за характером правовідносин: між державами; між державами і «спільнотами»; між державою та громадянином іншої держави; між фізичними особами, що є громадянами різних держав. Тобто П. Є. Казанський дотримувався широкого погляду на міжнародне право, що відображалось на колі його суб'єктів. Окрім держав, П. Є. Казанський до суб'єктів міжнародного права відносить міжнародні спільноти та іноземців.

7. П. Є. Казанський запровадив ідею щодо міжнародної правосуб'єктності людства. Під людством він розуміє всесвітнє суспільство, в яке входять і окремі особи, і групи осіб, і держави. Тобто, це широкий підхід до людства, яке складається із усіх соціальних компонентів. За П. Є. Казанським, людство реалізовує свою правосуб'єктність шляхом вільного союзу. Саме ця ідея фактично є включенням людства до суб'єктів міжнародного права в якості окремого суб'єкта, який володіє унікальними характеристиками. Вона випереджає сучасні уявлення про міжнародне співтовариство, тісно пов'язані з концепцією міжнародної правосуб'єктності людства. З цього випливає висновок, що визнання міжнародної правосуб'єктності людства не є виключно відображенням змін сучасного

міжнародного права, її причини значно глибше, і можливо, сучасні тенденції тільки актуалізують їх.

8. Важливим є уявлення П. Є. Казанського щодо ролі міжнародної правосвідомості у функціонуванні міжнародного права, віднесення міжнародної правосвідомості до джерел міжнародного права. На думку П. Є. Казанського, критерієм ефективності та дієвості міжнародного права є міжнародна правосвідомість. Міжнародна правосвідомість є основою міжнародного права та реалізується через волевиявлення держав при укладанні міжнародних договорів, створенні міжнародних урядових організацій. П. Є. Казанський виокремлював серед носіїв правосвідомості народ, державу та людство. Ці уявлення про міжнародну правосвідомість мають важливе значення в сучасному механізмі міжнародно-правового регулювання. Дослідник прогнозував, що міжнародна правосвідомість у майбутньому матиме універсальний характер, і основою міжнародного права буде реалізація загальнолюдських інтересів, а не інтересів/волі окремої держави. П. Є. Казанський дбав про правову правосвідомість та правову освіту з питань міжнародного цивільного (приватного) права. Він підкреслював значення розвитку правосвідомості, акцентуючи увагу на визнанні та закріпленні особистих, сімейних, майнових прав, які належать іноземцям у міжнародному праві.

9. Основою міжнародно-правової доктрини П. Є. Казанського є концепція міжнародного управління, що в сучасних умовах дозволяє по-новому оцінити прогностичні погляди вченого на розвиток міжнародного права. Це особливо важливо з точки зору закріплення підходів щодо прогнозування міжнародно-правових явищ на підставі порівняння прогнозів, які робив П. Є. Казанський, з фактичним розвитком міжнародної інституційної системи та права міжнародних організацій. Можна констатувати значний прогностичний потенціал у працях професора П. Є. Казанського та його великий внесок у розвиток доктрини міжнародного

права, який аж ніяк не вичерпується міжнародним адміністративним правом і не втрачає актуальності для науки міжнародного права XXI століття.

10. П. Є. Казанський зробив значний внесок у міжнародне річкове право, дослідивши правовий режим договірних рік. Як більш загальну категорію, П. Є. Казанський виокремлював водне право, підрозділяючи його на приватне і публічне. Публічне водне право П. Є. Казанський розумів як адміністративне право або право водного управління. Важливим є визначення місця міжнародного річного права у системі права та віднесення його окремих інститутів до права устрою (питання території й кордонів), а питань міжнародного судноплавства по річкових шляхах – до права управління. За П. Є. Казанським, міжнародне річкове право включає міжнародне цивільне річкове право й міжнародне публічне річкове право; міжнародне публічне річкове право поділяється на міжнародне адміністративне річкове право (право міжнародного судноплавства, міжнародна адміністрація річного судноплавства) та міжнародне право устрою.

11. Виділено наступні методологічні підходи П. Є. Казанського до дослідження правового статусу договірних рік: 1) глибину, охоплення та фундаментальність дослідження як у географічному й історичному, так і в теоретичному відношенні. особливо це стосується регіонального аспекту – розглянуто особливості регулювання режиму рік у всіх регіонах світу; 2) дослідження як публічно-правових, так і цивільно-правових питань режиму міжнародних рік; 3) виокремлення права річного управління, яке є початковим для подальших наукових розвідок дослідника та характеризує послідовність П. Є. Казанського як вченого у спадкоємності між його науковими пошуками. Можливо припустити, що саме в процесі написання «договірних рік» П. Є. Казанський зацікавився проблемою міжнародного управління та сформулював наукову гіпотезу, яка знайшла відображення в подальших працях у сфері права адміністративних союзів.

12. У сфері міжнародного цивільного (приватного) права важливим набуттям П. Є. Казанського було відображення його місця в системі права,

його зв'язок з міжнародним правом у якості його частини. П. Є. Казанський виступав прихильником широкого підходу до розуміння поняття та змісту міжнародного права, у відповідності до якого міжнародне публічне і міжнародне цивільне (приватне) право складає єдину систему права. Згідно з концепцією П. Є. Казанського, міжнародне публічне право встановлює правовий статус великих колективних осіб, які виступають самостійними суб'єктами міжнародних відносин, в той час як міжнародне цивільне (приватне) право визначає права, які належать окремій особі в міжнародному обігу, тобто права особисті, сімейні, речові, зобов'язальні та спадкові.

13. Здобутками П. Є. Казанського у сфері міжнародного приватного права стали: 1) визначення міжнародної природи міжнародного приватного права, його виокремлення від національно-правового регулювання відповідних відносин; 2) обґрунтування його самостійного характеру як галузі права та його науки; 3) визначення місця міжнародного приватного права як самостійної частини в системі міжнародного права; 4) уточнення предмету міжнародного приватного права; 5) розділення матеріального та колізійного права; 6) характеристика суб'єктного складу міжнародного приватного права в контексті міжнародного права взагалі; 7) виключення процесуальних норм зі складу міжнародного приватного права; 8) характеристика джерельного складу міжнародного приватного права у контексті міжнародних джерел; 9) відображення значення процесів уніфікації та кодифікації міжнародного приватного права; 10) прогнозування розвитку міжнародного приватного права, виникнення всесвітньо-цивільного права. В сукупності можна говорити про оригінальну концепцію міжнародного приватного права П. Є. Казанського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллин А. И. Очерки истории науки международного частного права в России: (проблема природы международного частного права в трудах отечественных правоведов XIX – нач. XX вв.). Казань, 2004. 87 с.
2. Абдуллин А. И. Российская наука международного частного права в начале XX века: Парадигмы становления и развития (П. Е. Казанский, А. А. Пиленко, Б. Э. Нольде, М. И. Брун). *Журнал международного частного права*. 2004. № 3. С. 3–29.
3. А-в Вл. О задачах и постановке высшего юридического образования в России. *Юридическая газета*. 1901. № 15. С. 2–3.
4. Альманах международного права. 2011. Вып. 3. 232 с.
5. Андреева І. В. Взаємодія норм міжнародного права і національної правової системи в контексті міжнародних прав людини за позиціями П. Є. Казанського. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матеріали IV міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 листопада 2013 року). Одеса : Фенікс, 2013. С. 159–163.
6. Антологія української юридичної думки. Т. 8. Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. 567 с.
7. Ануфриева Л. П. Международное частное право : в 3-х т. Том 1. Общая часть : учебник. Москва : издательство БЕК, 2002. 288 с.
8. Баженова Т. М. Оценка российскими профессорами-юристами подходов к преподаванию права. *Российский юридический журнал*. 2014. № 3. С. 199–208.
9. Баймуратов М. А. Международное публичное право : учебник / М. А. Баймуратов. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : ООО «Одиссей», 2007. 704 с.
10. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Київ–Одеса : Фенікс, 2018. 762 с.

11. Батлер В. Е. Про долю докторської дисертації та докторського ступеню В. Е. Грабаря. *Український часопис міжнародного права*. 2019. Вип. 1. С. 48–53.
12. Батлер У. Э. Владимир Эммануилович Грабарь (1865–1956) : библиографический очерк. *Материалы к истории литературы международного права в России (1647-1917)*. Москва : Зерцало, Система Гарант, 2005. 490 с.
13. Бачур Б. С. Забытые имена: Владимир Николаевич Ренненкампф [7(19).II.1862 – 27.V.1925]. *Правова держава*. 2019. Вип. 34. С. 8–14.
14. Бачур Б. С. Забытые имена: Петр Евгеньевич Казанский [13(26).V.1866 – 26.I.1947]. *Правова держава*. 2018. Вип. 32. С. 10–21.
15. Безобразов Н. А. Исследование начал внешнего государственного права, или объяснение свойств взаимных отношений государств. Санкт-Петербург: Гуттенбергова типография, 1838. 95 с.
16. Блюнчли И. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса. Москва : Типография Индриха, 1876. 625 с.
17. Богатырев А. Повторительный курс международного права / сост. по Мартенсу, Эйхельману, Листу и Казанскому А. Богатырев. Киев : тип. 2-й артели, 1912. 134 с.
18. Буроменский М. В., Сенаторова О. В., Тарасов О. В. Харьковская школа международного права. *Международное право*. 2013. № 1. С. 131–147.
19. Буроменский М. В., Сенаторова О. В., Тарасов О. В. Харьковская школа международного права. *Альманах міжнародного права*. 2011. Вип. 3. С. 57–77.
20. Буткевич В. Генеза доктрини міжнародної правосуб'єктності індивіда. *Право України*. 2010. № 2. С. 44–54.
21. Буткевич В. Г. Виклики міжнародному праву в умовах глобалізації світу. *Право України*. 2012. № 3–4. С. 12–50.

22. Буткевич В. Г. Міжнародне право ХХІ століття: пошук шляхів до універсальності. *Антологія української юридичної думки*. В 10 т. Том 10: Юридична думка незалежної України. Київ : «Юридична книга», 2005. С. 831–856.
23. Буткевич О. В. Історія міжнародного права : підручник / 2-ге вид., стер. Київ : Ліра-К, 2016. 412 с.
24. Буткевич О. В. Історія міжнародного права : підручник. Київ : «», 2013. 416 с.
25. Буткевич О. В. Становлення міжнародно-правових поглядів у стародавній період. *Український часопис міжнародного права*. 2002. № 2. С. 33–41.
26. Буткевич О. Генезис науки історії міжнародного права. *Право України*. 2012. № 3–4. С. 268–285.
27. Буткевич О. История международно-правовой мысли в научном наследии Владимира Грабаря. *Международное право*. 2013. № 1. С. 334–368.
28. Буткевич О. Історія міжнародно-правової думки у науковій спадщині Володимира Грабаря. *Міжнародне право*. 2012. № 1. С. 315–346.
29. Васильев А. А. Этико-правовая концепция русской государственности П. Е. Казанского и Н. А. Захарова. *Государственная власть и местное самоуправление*. 2012. № 7. С. 42–46.
30. *Вестник Воспитания*. 1901. № 2. 338 с.
31. Высшая советская школа в Одессе. *Вестник Одесского губернского отдела народного образования*. 1920. № 4. С. 17.
32. Гарманов В. М. Совершенствование методического обеспечения образовательных программ в образовательных организациях системы МВД России с использованием практических ситуационных заданий. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2016. №. 4 (38). С. 195–202.
33. Гессен В. *Новое Время*. 1901, 7 февраля. С. 7.
34. Гессен В. О преподавании на юридических факультетах. *Право*. 1901. № 18. С. 913–925.; № 19. С. 959–966.

35. Голиков В. Журнал Юридического общества при С.-Петербургском университете. 1898. № 5. 120 с.
36. Гольцев В. *Курьер*. 1898. № 339. С. 3.
37. Государственно-правовая концепция Г. Еллинека. URL: <http://www.bibliotekar.ru/istoria-politicheskikh-i-pravovyh-ucheni-1/122.htm>
38. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). Москва : Зерцало, 2005. 888 с.
39. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). Москва : Издательство АН СССР, 1958. 491 с. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/435/840/5347/33027>
40. Гулима Ю. Тенденції у розвитку науки міжнародного права, нові підходи до вивчення міжнародного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6. С. 174–177.
41. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй від 8 вересня 2000 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621
42. Денисов В. Володимир Михайлович Корецький у літописі юридичної науки України. *Право України*. 2008. № 11. С. 131–136.
43. Денисов В. Н. Яновський Михайло Володимирович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 9: Юридична наука радянської доби. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 789–791.
44. Денисов В. Н., Савчук К. О. Каченовський Дмитро Іванович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 73–76.
45. Денисов В. Н., Савчук К. О. Наука міжнародного права в Україні у ХІХ – першій половині ХХ століття: історія становлення та розвитку. *Право України*. 2012. № 3–4. С. 258–267.
46. Денисов В. Н., Савчук К. О. Розвиток науки міжнародного права в Україні у ХІХ – першій половині ХХ сторіччя. *Українській щорічник міжнародного права 2008*. 2010. С. 264–292.

47. Денисов В. Н., Савчук К. О. Даневський Всеволод Пійович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 223–225.
48. Денисов В. Н., Савчук К. О. Ейхельман Отон Отонович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 314–316.
49. Денисов В. Н., Савчук К. О. Івановський Ігнатій Олександрович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 265–267.
50. Денисов В. Н., Савчук К. О. Казанський Петро Євгенович. *Антологія української юридичної думки*. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 279–281.
51. Денисов В. Н., Савчук К. О. Наука міжнародного права в Україні XIX – перша половина XX століття. *Антологія української юридичної думки*. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 7–35.
52. Денисов В. Н., Савчук К. О. Незабитовський Василь Андрійович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 109–111.
53. Денисов В. Н., Савчук К. О. Розвиток науки міжнародного права в Україні у XIX – першій половині XX сторіччя. *Українській щорічник міжнародного права 2008*. Київ, 2010. С. 278–281.
54. Денисов В. Н., Савчук К. О. Степанов Тихон Федорович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 36–38.
55. Денисов В. Н., Савчук К. О. Стоянов Андрій Миколайович. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. Т. 8: Міжнародне право. Київ : «Юридична книга», 2004. С. 187–190.
56. Денисов В. Олександр Федорович Висоцький (1921–2007). *Український щорічник міжнародного права*. 2010. С. 398–403.
57. Державний Архів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1578.

58. Державний Архів Одеської області. Ф. Р – 129. Оп.1. Спр. 119.
59. Державний Архів Одеської області. Ф. Р – 849. Оп. 4. Спр. 5.
60. Державний Архів Одеської області. Ф. Р – 849. Оп. 5. Спр. 119.
61. Державний архів Одеської області. Ф. Р – 1359. Оп. 1. Д. 1. Л. 98.
62. Дмитриева Г. К. История науки международного частного права. *Вестник университета им. О. Е. Кутафина (МГЮУ)*. 2015. Вып. 2. С. 24–41.
63. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навчальний посібник / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 640 с.
64. Дмитрієв А. І., Дмитрієва Ю. А., Задорожній О. В. Історія міжнародного права. Київ, 2008. 384 с.
65. Довгерт А. Наука міжнародного приватного права в Україні (XIX – XX ст.). *Міжнародне право*. 2012. № 2. С. 91–111.
66. Довгерт А. С. Становлення науки міжнародного приватного права на теренах України (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.). *Університетські наукові записки : Часопис Хмельницького університету управління та права : Право. Економіка. Управління*. 2012. Вип. 1. С. 211–216.
67. Довгерт А. С. Національно-правова концепція дістає підтримку в часи панування юридичного позитивізму та появи тенденції до національної замкнутості. *Міжнародне приватне право. Загальна частина : підручник* / за ред. А. С. Довгерта і В. І. Кисіля. Київ : Алерта, 2012. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/64962-4-mstse-mjnarodnogo-privatnogo-prava-u-pravovy-sistem.html>
68. Довідник захищених дисертацій з міжнародного приватного права в Україні (1991–2012 рр.) : довідник / укл. передм. вступ. ст. А. С. Довгерта, Т. Р. Короткого, Н. В. Хендель. Одеса : Фенікс, 2013. 132 с.
69. Дурденевский В. Владимир Грабарь (1865–1956). *Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917)*. Москва :

Издательство АН СССР, 1958. С. 5–9. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/435/840/5347/33027>

70. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 1. А-Д. Київ : Академперіодика, 2014. 920 с.

71. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 2: Е-Л. Київ : Академперіодика, 2017. 928 с.

72. Журнал Министерства Юстиции. 1901. Март. С. 345.

73. Задорожна С., Маник А. Становлення та розвиток науки міжнародного права в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. *Український часопис міжнародного права*. 2018. Вип. 2. С. 22–28.

74. Задорожний А. В. Кафедра международного права Института международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко за последнее десятилетие (2002–2012 гг.). *Альманах международного права*, 2011. № 3. С. 31–56.

75. Задорожний А. Памяти Игоря Ивановича Лукашука (01.06.1926–27.01.2007). *Український щорічник міжнародного права*. 2008. 2010. С. 404–408.

76. Задорожний О., Гріненко О. 170 років кафедрі міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *Міжнародне право*. 2012. № 2. С. 260–265.

77. Звеков В. П. Международное частное право : курс лекций. Москва, 1999. 686 с.

78. Земан І. В. Вихованці Львівського університету, які здобули світову славу юристів-міжнародників. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2013. Вип. 33. С. 154–163.
79. Земан І. В. Наука міжнародного права у Львівському університеті : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 320 с.
80. Земан І. В. Становлення та розвиток науки міжнародного права у Львівському університеті : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 ; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 19 с.
81. *Исторический Вестник*. 1903, Апрель.
82. История международного права / изд. 2-е, доп. и перераб.; авт. кол.; под ред. А. И. Дмитриева, У. Э. Батлера. Одесса : «Фенікс», 2013. 574 с.
83. Іваненко О. А. Міжслов'янська співпраця в історії Новоросійського університету (друга половина XIX – початок XX ст.). *Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку* : тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури (23–24 трав. 2013 р.) / НАН України ; Укр. ком. славістів; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад. і відп. ред. Н. Г. Солонська. Київ : НБУВ, 2013. С. 76–78.
84. Історія науки міжнародного приватного права в Україні. URL: http://pidruchniki.ws/1630011547999/pravo/istoriya_nauki_mizhnarodnogo_privatnogo_prava_ukrayini
85. Історія університету. *Офіційний сайт Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. URL: <http://onu.edu.ua/uk/geninfo/history>
86. Казанский П. Введение в курс международного права Одесса, 1901. 398 с.
87. Казанский П. Всемирный каталог и международный библиографический союз. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1896, декабрь. С. 193–213.
88. Казанский П. Всемирный почтовый союз. Одесса : типография Штаба Одесского военного Округа, 1897. 140 с.

89. Казанский П. Всемирный телеграфный союз. Одесса : Типография Штаба Одесского военного Округа, 1897. 121 с.
90. Казанский П. Всеобщие административные союзы государств. Книга X. *Corpus juris gentium*. Т. 3. Одесса : Тип. Штаба окр., 1897. С. 403–428.
91. Казанский П. Всеобщие административные союзы государств : в 3 т. Одесса : Типография Штаба Одесского военного Округа, 1897. Т. 1. 553 с.; Т. 2. 481 с.; Т. 3. 571 с.
92. Казанский П. Договорные реки. Очерки истории и теории международного речного права : в 2 т. Казань: Типо-Литография Императорского Университета, 1895. Т. 1. 479 с.
93. Казанский П. Договорные реки. Очерки истории и теории международного речного права : в 2 т. Казань : Типография губернского управления, 1895. Т. 2. 384 с.
94. Казанский П. Е. *Du choc des opinions*. *Новости*. 1901, 30 августа.
95. Казанский П. Е. Босфор и Дарданеллы. *Словарь юридических и государственных наук* : в 2 т. / под ред. А. Ф. Волкова, Ю. Д. Филиппова. Санкт-Петербург : Т-во «Общественная польза», 1901. Т. 1. С. 1146–1149.
96. Казанский П. Е. Будущее всеобщих административных союзов государств : отдельный оттиск из 3-го тома соч. Всеобщие административные союзы государств. Одесса : Типография Штаба Округа, 1897. 95 с.
97. Казанский П. Е. Введение в курс международного права. Одесса : «Экономическая типография» и литография, 1901. 386 с.
98. Казанский П. Е. Власть Всероссийского Императора. Одесса : «Техник», 1913. 960 с.
99. Казанский П. Е. Возрождение изучения права в русских университетах : речь студентам Новороссийского Университета. Одесса : «Одесский листок», 1903. 16 с.

100. Казанский П. Е. Возрождение изучения права в русских университетах : речь студентам Новороссийского Университета. Одесса : «Одесский листок», 1903. С. 8–9.
101. Казанский П. Е. Вопрос о преподавании права в русской печати в 1901 г. Одесса : «Экономическая» типография, 1903. 302 с.
102. Казанский П. Е. Всемирный каталог и международный библиографический союз. Санкт-Петербург, 1896.
103. Казанский П. Е. Всемирный почтовый конгресс. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. 5–6. С. 264–298.
104. Казанский П. Е. Всемирный почтовый союз. Одесса, 1897. 124 с.
105. Казанский П. Е. Всемирный телеграфный союз. Одесса, 1897. 105 с.
106. Казанский П. Е. Всеобщие административные союзы государств. Одесса, 1897. Т. 1. 554 с.
107. Казанский П. Е. Всеобщие административные союзы государств. Одесса, 1897. Т. 2. 481 с.
108. Казанский П. Е. Всеобщие административные союзы государств. Одесса, 1897. Т. 3. 571 с.
109. Казанский П. Е. Еще о преподавании на юридических факультетах. По поводу некоторых критик. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1901. Сентябрь. С. 227–254.
110. Казанский П. Е. Заметка о преподавании права в университетах. *Школьное Обозрение*. 1892. № 1–4.
111. Казанский П. Е. Институт международного права (1873–1893 гг.): вступительная лекция приват-доцента Императорского Казанского университета П. Казанского. Казань : Тип. тов. Печенкина и К, 1893. 51 с.
112. Казанский П. Е. К вопросу о постановке преподавания на юридических факультетах. Одесса : «Экономическая» типография, 1901. 80 с.

113. Казанский П. Е. К вопросу о постановке преподавания на юридических факультетах. *Журнал Министерства Юстиции*. 1901. Сентябрь. С. 20–25.
114. Казанский П. Е. К реформе юридического образования. *Неделя*. 1901. № 27.
115. Казанский П. Е. Конвенция о взаимной выдаче преступников между Россией и Люксембургом. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. II. С. 475–477.
116. Казанский П. Е. Краткий отчет о заграничной командировке в 1895–96 году. Казань, 1897. 11 с.
117. Казанский П. Е. Лекции и практические занятия. *Россия*. 1901. № 27. С. 19–27.
118. Казанский П. Е. Лекционный кризис юристов. *Новое Время*. 1903. 25 апреля.
119. Казанский П. Е. Международная администрация. *Юридическая Газета*. 1901, 2 сентября.
120. Казанский П. Е. Международная геодезическая ассоциация. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1896. Кн. 4. С. 24–38.
121. Казанский П. Е. Международные метрические учреждения. *Научное Обозрение*. 1897. Апрель. С. 36–41, 125–496.
122. Казанский П. Е. Международный метрический союз с точки зрения юридической и культурной. *Записки Одесского Отделения Императорского Русского Технического Общества*. 1900. Вып. 2. С. 87–91.
123. Казанский П. Е. Международный союз для измерения земли. Одесса, 1897. 53 с.
124. Казанский П. Е. Международный союз для охраны промышленной собственности. Одесса, 1897. 117 с.
125. Казанский П. Е. Международный союз мер и весов. Одесса, 1897. 69 с.

126. Казанский П. Е. Опыт договорной теории права народов. *Журнал Министерства юстиции*. 1903. № 10. С. 117–144.
127. Казанский П. Е. Ответ проф. Л. Петражицкому о преподавании права на юридических факультетах. *Русские Ведомости*. 1902. № 42. С. 19.
128. Казанский П. Е. Очередные конгрессы и конференции мира – к движению в пользу всеобщего мира. *Сборник Правоведения и Общественных Знаний*. 1893. Т. 1. С. 41–42.
129. Казанский П. Е. Первые элементы всемирной организации. *Южное обозрение*. Одесса, 1897, 10–11 февраля.
130. Казанский П. Е. Пятая международная конференция обществ Красного Креста. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. 7–8. С. 561–562.
131. Казанский П. Е. Ратификация Брюссельской конвенции 1890 г. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. II. С. 479–481.
132. Казанский П. Е. Речь студентам Юридического Факультета Новороссийского Университета. *Одесский Листок*. 1903, 11 и 12 сентября.
133. Казанский П. Е. Русская сказка : речь декана юридического факультета Императорского Новороссийского университета проф. П. Е. Казанского студентам I курса. Одесса, 1912. 18 с.
134. Казанский П. Е. Свободное дунайское судоходство. *Южнорусский Альманах*. 1902. С. 24–27.
135. Казанский П. Е. Совещание профессоров в декабре 1910 г. : доклад в Академическом Клубе в Одессе. Одесса, 1911. 53 с.
136. Казанский П. Е. Список студентов и посторонних слушателей Имперского Новороссийского университета в I полугодии 1886/87 учебного года. Одесса : Тип. «Одесский Вестник», 1886. 57 с.
137. Казанский П. Е. Третейское решение в международной области. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. 2. С. 324–326.
138. Казанский П. Е. Указатель ученых и публицистических работ б. заслуженного ординарного профессора Новороссийского университета и б.

профессора вузов Одессы П. Е. Казанского, составленного им самим. 1892–1939. 30 с.

139. Казанский П. Е. Учебник международного права проф. Ривье / пер. под ред. графа Камаровского. Москва, 1893. 367 с.

140. Казанский П. Е. Учебник международного права публичного и гражданского. Одесса : «Экономическая» тип., 1902. 532 с.

141. Казанский П. Е. Учебник международного права публичного и гражданского. Одесса : Тип-литография Штаба Одесского военного округа, 1904. 534 с.

142. Казанский П. Е. Учение о международной администрации. Одесса : «Экономическая» типография, 1901. 43 с.

143. Казанский П. Е. Четвертая сессия международного железнодорожного конгресса. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. 12. С. 654.

144. Казанский П. Е. Четвертый всеобщий конгресс мира. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. 7–8. С. 563–564.

145. Казанский П. Е. Шестая международная санитарная конференция. *Юридический Вестник*. 1892. Кн. 5–6. С. 265–267.

146. Казанский П. Книга XII. Будущее всеобщих административных союзов. *Всеобщие административные союзы государств*. Т. 3. Одесса : Тип. Штаба окр., 1897. С. 469–561.

147. Казанский П. Е. Власть всероссийского императора : очерки действующего русского права. Одесса : «Техник», 1913. 960 с.

148. Казанский П. Е. Возрождение изучения права в русских университетах : речь студентам Новороссийского Университета. Одесса : «Одесский листок», 1903. 16 с.

149. Казанский П. Е. Вопрос о преподавании права в русской печати в 1901 г. Одесса : «Экономическая» тип., 1903. 300 с.

150. Казанский П. Е. Галицко-русские беженцы в Одессе 1915–1916 г. Одесса : тип. Епарх. дома, 1916. 50 с.

151. Казанский П. Е. Избирательные права граждан. *Записки Императорского Новороссийского Университета Юридического факультета*. 1910. Вып. III. 40 с.
152. Казанский П. Е. Институт международного права. Казань : Типография Товарищества Печенкина и Комп., 1893. 56 с.
153. Казанский П. Е. Международный противоневольничий союз. Одесса : Тип. штаба Одес. воен. округа, 1897. 61 с.
154. Казанский П. Е. Международный союз для охраны литературно-артистической собственности. Одесса : Тип. штаба Одес. воен. округа, 1897. 58 с.
155. Казанский П. Е. Международный союз для печатания таможенных тарифов. Одесса : Тип. штаба Одес. воен. округа, 1897. 36 с.
156. Казанский П. Е. Международный союз железнодорожных товарных сношений. Одесса : Тип. штаба Одес. воен. округа, 1897. 48 с.
157. Казанский П. Е. Международный союз книговедения. Одесса : Тип. штаба Одес. воен. округа, 1897. 40 с.
158. Казанский П. Е. Мнения ординарного профессора П. Е. Казанского о диссертации А. Г. Тимофеева: «История телесных наказаний в русском праве» / 2-е изд., переработанное и дополненное. Одесса, 1904. 58 с.
159. Казанский П. Е. Моему критику Л. А. Камаровскому. Одесса, 1904. 32 с.
160. Казанский П. Е. Народность и государство. Одесса, 1912. 79 с.
161. Казанский П. Е. Отзыв о диссертации Н. Н. Голубева «Международная административная комиссия XIX в.». Одесса, 1909. 45 с.
162. Казанский П. Е. Отзыв о сочинениях, представленных на соискание академических наград. Одесса, 1897. 38 с.
163. Казанский П. Е. Русский язык в Австро-Венгрии. Одесса, 1912. 80 с.
164. Казанский П. Е. Власть Всероссийского Императора. Очерки действующего русского права. Одесса: «Техник», 1913. 960 с.

165. Казанський П. Е. Учение о международной администрации. *Антологія української юридичної думки*. Т. 8 : Міжнародне право / упоряд.: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. ред. В. Н. Денисов. Київ, 2004. С. 282–313.
166. Карсканова С. В. Основы отечественной государственности в консервативных политико-правовых учениях XIX – начала XX века: дисс. ... канд. юрид. наук. Белгород, 2014. 145 с.
167. Кивалова Т. С., Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Научные школы в Украине в области международного права: современный период. *Таджикский ежегодник международного публичного и частного права*. 2014. С. 77–89.
168. Кивалова Т. С., Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Развитие исследований в области международного права в Украине в 1991–2012 гг. *Международное право современного миропорядка. Liber Amicorum к 75-летию проф. В. Н. Денисова* : монография / авт. кол. ; под ред. А. Я. Мельника, С. А. Мельник, Т. Р. Короткого. Киев ; Одесса : Фенікс, 2012. С. 204–247.
169. Кивалова Т. С., Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Современное состояние исследований в области международного права в Украине. Часть 1. *Московский журнал международного права*. 2014. № 1 (93). С. 24–43.
170. Комаровский Л. Международное право. Москва : Типо-Литография Г. И. Простакова, 1905. 118 с.
171. Комнатная Ю. А. Воззрения П. Е. Казанского (1866–1947) на проблему дуализма международного права и международного частного права. *Глобальная экономика : коллективная монография, посвящ. 10-летию кафедры мировой экономики НИУ БелГУ* / под науч. ред. Е. Н. Камышанченко, Ю. Л. Растопчиной. Белгород, 2011. С. 402–408.
172. Короткий Т. Р. Від прав людини до прав людства. *Український часопис міжнародного права*. 2013. Спец. вип. : Права людини. С. 58–61.
173. Короткий Т. Р. Международно-правовое регулирование предотвращения загрязнения морской среды с судов: соотношение публично-

правового и частноправового подходов. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса : Фенікс, 2005. Вип. 25. С. 384–389.

174. Короткий Т. Р. Міжнародне приватне морське право як правовий феномен. *Нариси з міжнародного приватного права*. Вип. 4 / за ред. А. С. Довгерта, О. М. Бірюкова. Київ : Алерта, 2016. С. 77–90.

175. Короткий Т. Р. Перспективы международной правосубъектности человечества. *Украинский ежегодник международного права*. 2009. Киев : «Фенікс», 2014. С. 34–69.

176. Короткий Т. Р. Понятие и особенности международного правосознания. *Международное право современного миропорядка. Liber Amicorum к 75-летию проф. В. Н. Денисова* : монография / авт. кол. ; под ред. А. Я. Мельника, С. А. Мельник, Т. Р. Короткого. Киев ; Одесса : Фенікс, 2012. С. 273–295.

177. Короткий Т. Р. Прибережна (морська) зона. *Причорноморський екологічний бюлетень*. 2003. № 3(9). С. 67–68.

178. Короткий Т. Р. Проблемы формирования международного правосознания в процессе подготовки юристов-международников. *Український часопис міжнародного права*. 2013. Спец. вип. : Проблеми викладання міжнародного права. С. 17–26.

179. Короткий Т. Р. Формирование ценностных установок при подготовке юристов-международников: некоторые методические приемы. *Український часопис міжнародного права*. 2014. №. 1-2. С. 142–146.

180. Короткий Т. Р., Караман И. В. Международные морские организации. *Право международных организаций* : учебник / под ред. И. П. Блищенко, А. Х. Абашидзе. Москва : РУДН, 2013. С. 490–508.

181. Короткий Т. Р., Сажинко Н. В. Международные организации и международное сотрудничество в сфере здравоохранения. *Право международных организаций* : учебник / под ред. И. П. Блищенко, А. Х. Абашидзе. Москва : РУДН, 2013. С. 471–489.

182. Короткий Т. Р., Сажієнко Н. В. Творческое наследие ординарного профессора Новороссийского университета П. Е. Казанского. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матер. третьої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.) / відп. за випуск к.ю.н., доц. М. І. Пашковський; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 5–10.

183. Короткий Т. Р., Сажієнко Н. В. Довідник захищених дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 «Міжнародне право» в Україні (1991–2012 рр.) : довідник / укл., передм., вступ Т. Р. Короткого, Н. В. Сажієнко. Одеса : Фенікс, 2012. 166 с.

184. Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Творческое наследие профессора Петра Евгеньевича Казанского. Одесса : «Фенікс», 2015. 40 с.

185. Короткий Т. Р., Сажієнко Н. В. Творческое наследие ординарного профессора Новороссийского университета П. Е. Казанского. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матер. третьої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.) / відп. за випуск к.ю.н., доц. М. І. Пашковський ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 5–10.

186. Короткий Т., Пашковський М. Традиції одеської школи міжнародного права. *Український часопис міжнародного права*. 2018. Вип. 1. С. 35–57.

187. Короткий Т. Р. Порівняльно-правові дослідження українських учених у сфері міжнародного права. *Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra* : зб. наук. праць на честь іноземного члена НАН України та НАПрН України Уїльяма Елліотта Батлера / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна ; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Київ ; Львів : Ліга-прес, 2015. С. 277–297.

188. Кудінова Л. Ю. Казанський Петро Євгенович.: біогр. словник. Том 3 : К-П. 2-е вид., доп. / відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О.

Подрезова ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. Одеса : Астропринт, 2005. С. 14–18.

189. Курс международного права в шести томах. / Академия наук СССР ; Институт государства и права. Москва : «Наука», 1967. Том III : Основные институты и отрасли современного международного права. 451 с.

190. Левин Д. Б. Наука международного права в России в конце XIX и начале XX в. Общие вопросы теории международного права. Москва : «Наука», 1982. 197 с.

191. Левченко В. В. Судьбы учёных Одессы на рубеже эпох (1917–1922). *Проблемы славяноведения*. Брянск : РИО БГУ, 2009. Вып. 11. С. 134–146.

192. Левченко В. В., Левченко Г. С. Олександрівська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2015. 360 с.

193. Лоренц фон Штейн (1815–1890). URL: http://pidruchniki.ws/1699031952004/pravo/lorents_fon_shteyn_1815-1890

194. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / 3-е изд., перераб. и доп. ; Рос. акад. наук, Ин-т гос. и права, Акад. правовой ун-т. Москва : Волтерс Клувер, 2007. 432 с.

195. Лукашук И. И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 404 с.

196. Лысык В. М., Зеeman И. В. Развитие науки международного права в львовском университете. *Альманах международного права*. 2011. № 3. С. 78–89.

197. Мазуренко В. В. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 146–148.

198. Мазуренко В. В. Внесок П. Є. Казанського у розвиток доктрини міжнародного приватного права. *Основні тенденції розвитку цивілістики*,

конституційного, господарського та міжнародного права : матеріали круглого столу (27 жовт. 2017 року, м. Кривий Ріг) / відп. за вип. В. Г. Олюха ; уклад. В. Г. Олюха. Кривий Ріг : «Гельветика», 2017. С. 41–44.

199. Мазуренко В. В. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 145–149.

200. Мазуренко В. В. Методологічні підходи П. Є. Казанського до вивчення системи міжнародного права. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 квітня 2019 р.). Одеса : Фенікс, 2019. С. 117–121.

201. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародне адміністративне право. *Міжнародне право: De Lege Praeterita, Instante, Futura* : матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25 листоп. 2016 р.). Одеса : Фенікс, 2016. С. 97–100.

202. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародну адміністрацію. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 5. С. 260–264.

203. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про роль національної свідомості. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (Харків, 27 листоп. 2015 р.) : у 2 ч. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. І. Самощенко та ін. Харків : Право, 2015. Ч. 1. С. 346–348.

204. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародне адміністративне право. *Конгрес міжнародного та європейського права* : зб. наукових праць (м. Одеса, 25–26 травня 2018 року). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія» ; Фенікс, 2018. С. 74–76.

205. Мазуренко В. В. Науковий спадок П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права. *Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах* : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (19 жовтня 2017 року) / Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Одеса : Фенікс, 2017. С. 160–162.

206. Мазуренко В. В. Погляди П. Є. Казанського щодо викладання на юридичних факультетах. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. № XLVII. С. 14–27.

207. Мазуренко В. В. Роль Международно-правового наследия ординарного профессора Новороссийского университета П. Е. Казанского. *Актуальні проблеми реалізації Міжнародного права* : мат. науч.-практ. конф. (17 июня 2015 р., Одеса). Одеса : Фенікс, 2013. С. 80–82.

208. Мартенс Ф. Ф. О задачах современного международного права : вступительная лекция в Петербургском университете. Санкт-Петербург, 1871. 17 с.

209. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. Москва, 2008. 432 с.

210. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Том 2. Санкт-Петербург, 1883. 563 с.

211. Международное право / Л. А. Камаровский, В. А. Ульяницкий. Москва : Унив. тип., 1908. 276 с.

212. Международное право / отв. ред. Л. А. Моджорян, Н. Т. Блатова. Москва : Юрид. лит., 1970. 568 с.

213. Международное право / под общ. ред. Е. А. Коровина. Москва : Госюриздат, 1951. 600 с.

214. Международное право : учебник / отв. ред. В. И Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. 3-е изд., перераб. Москва : Норма : Инфра-М, 2010. 720 с.

215. Международное право : учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : Междунар. отношения, 2012. 816 с.
216. Международное частное право : учебник : в 2 т. / отв. ред. С. Н. Лебедев, Е. В. Кабатова. Москва : Статут, 2011. Т. 1 : Общая часть. 400 с.
217. Международные конференции мира. Международный опрос специалистов. *Одесский листок*. 1899. 8 мая.
218. Мережко А. А. Введение в философию международного права: Гносеология международного. Киев : Юстиниан, 2002. 192 с.
219. Мережко А. А. История международно-правовых учений. Киев, 2006. 492 с.
220. Мережко А. А. Наука международного частного права: история и современность. Киев, 2006. 356 с.
221. Мережко А. А. Психологическая теория международного права (публичного и частного). Одесса : «Фенікс», 2012. 244 с.
222. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мищик, О. В. Задорожній ; ред. В. Г. Буткевич. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
223. Міжнародне приватне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Довгерта і В. І. Кисіля. Київ : Алерта, 2012. 376 с.
224. Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : в 2 т. Том 1: В. А. Незабитовський, М. К. Ренненкампф, Р. І. Базінер / упоряд. О. В. Задорожній, В. А. Короткий. Київ : «Промені», 2004. 264 с.
225. Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : в 2 т. Том 2: О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд.: О. В. Задорожній, В. А. Короткий. Київ : «Промені», 2004. 456 с.
226. Нгуен Куок Динь, Дайе Патрик, Пелле Алэн. Международное публичное право : в 2-т. Киев, 2000. Т. 1. Кн. 1. 410 с.

227. Нипорко Ю. І. Українська школа міжнародного морського права. *Міжнародно-правові проблеми сучасного торговельного мореплавства* : матер. І Міжнар. наук.-практ. конф. 11 грудня 2012 р. 2013. Вип. 1. С. 98–102.
228. Одесская школа международного права : библиография / авт.-сост. Т. Р. Короткий, С. С. Нестеренко ; под ред. М. Е. Черкеса. Одесса : Фенікс, 2010. 104 с.
229. Основные отрасли и институты современного международного права. Т. 3. Курс международного права. В 6-ти томах. Москва : Наука, 1967. 451 с.
230. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904–1908 годы. Одесса : «Техник», 1909. 73 с.
231. Отчёт о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1915 г. Одесса : «Техник», 1916. 402 с.
232. Отчеты юридического факультета; отчеты деятельности семинария по юридическому факультету за 1916 г. Фонд № 45. Опис № 4. Справа № 2756. С. 2.
233. Очерки международных государственных отношений России. Одесса, 1897. 358 с.
234. Пашковский Н. И., Короткий Т. Р. Одесская школа международного права на современном этапе. *Альманах международного права*. Одесса : «Фенікс», 2011. Вип. 3. С. 204–220.
235. Пашковский Н., Короткий Т. Кафедра международного права и международных отношений. *Юридичний вісник*. 2012. № 4. С. 121–131.
236. Пашковський М., Короткий Т. Одеська школа міжнародного права (сучасність). *Міжнародне право*. 2012. Вип. 1. С. 140–160.
237. Пашковський Н., Короткий Т. Одесская школа международного права (современность). *Міжнародне право*. 2013. № 1. С. 148–171.
238. Перетворення нашого світу: порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року : Резолюція, прийнята Генеральною

Асамблеєю 25 вересня 2015 року. URL: <http://sdg.org.ua/ua/resources-2/344-2030-2015>

239. Петражицкий Л. К вопросу о реформе университетского преподавания. *Право*. 1901. № 29. № 31.

240. Петражицкий Л. К университетской реформе. *Россия*. 1901, 3 и 4 июня.

241. По правлению Императорского Новороссийского Университета. Дело о переменах в личном составе. Фонд 45. Опись 8. Дело № 16. 1898. С. 185.

242. По правлению Императорского Новороссийского Университета. Дело об увольнении. Фонд 45. Опись 8. Дело № 26. 1901. С. 41.

243. Право международных организаций : учебник для бакалавриата и магистратуры / под ред. А. Х. Абашидзе. Москва : «Юрайт», 2014. 505 с.

244. Присоединение Галичины, Буковины и Угорской Руси. Одесса, 1914. 58 с.

245. Проблеми викладання міжнародного права : міжнар. наук.-практ. конфер. Ін-ту міжнар. відносин Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 31 січня 2013 р., Київ, 2013. 489 с.

246. Протоколы заседания Научно-учебного Совета Высшей школы г. Одессы 14 августа 1919 г. *ДАОО*. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2026. Акр. 170–172.

247. Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник. Том 3 : К-П. 2-е вид., доп. / відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; упоряд. та бібліогр. ред. В. П. Пружина, В. В. Самодурова. Одеса : Астропринт, 2005. 600 с.

248. Революционное гнездо: Из истории ИНУ: дело ректора Занчевского и проректора Васьковского. Санкт-Петербург : Изд-во акад. союза студ. Спб. политех. ин-та, 1909. 185 с.

249. Репецкий В. М. Новый этап розвитку вітчизняної науки міжнародного права. *Український щорічник міжнародного права*. 2007. 2010. С. 440–452.

250. Репецький В. М. Розвиток науки міжнародного права у Львівському університеті (до 350-річчя університету). *Наше право* : спеціалізоване видання. 2011. № 1 (Ч. 1). С. 151–155.
251. Репецький В., Гутник В. Розвиток науки міжнародного права у Львівському Національному університеті імені Івана Франка у 2007–2011 рр. *Міжнародне право*. 2012. № 1. С. 118–122.
252. Репецький В., Земан І. Львівська школа міжнародного права: історія і сучасність. *Український часопис міжнародного права*. 2018. Вип. 2. С. 12–21.
253. Речь проф. П. Е. Казанского на собрании славянских юристов в Софии 26 июня 1910. Одесса, 1910. 24 с.
254. Ривье А. Учебник международного права. Москва : типография И. П. Малышева, 1893. 367 с.
255. *Русские Ведомости*. 1903. № 288. 23 октября. В. Х. (проф. Хвостов).
256. *Русское Слово*. 1903, 8 мая.
257. Савчук К. А. Вклад Петра Евгеньевича Казанского в развитие мировой и отечественной науки международного права. *Альманах международного права*. 2011. Вып. 3. 2011. С. 221–226.
258. Савчук К. А. Внесок Ігнатія Олександровича Івановського в розвиток науки міжнародного права. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2011. Вип. 1. С. 290–297.
259. Савчук К. А. Концепція права міжнародного управління професора П. Є. Казанського та її значення для сучасної науки міжнародного права. *Наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького* : зб. наук. праць. Київ, 2011. С. 75–79.
260. Савчук К. А. Міжнародно-правові ідеї Петра Євгеновича Казанського та їх значення для сучасної науки міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 339–343.

261. Савчук К. А. Становлення і розвиток науки міжнародного права в Новоросійському (Одеському) університеті в другій половині XIX – на початку XX століття. *V Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького* : збірник наукових праць / редкол.: Шешученко Ю. С., Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В. та ін. Київ, 2012. С. 111–113.
262. Савчук К. О. В. Е. Грабар про війну та мир в міжнародних відносинах. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2000. Вип. 22 (ч. 2). С. 137–144.
263. Савчук К. О. В. Е. Грабар як історик науки міжнародного права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2000. Вип. 8. С. 435–439.
264. Савчук К. О. Внесок професора Т. Ф. Степанова в становлення вітчизняної науки міжнародного права. *Щорічник наукових праць*. 2004. Вип. 15. С. 284–288.
265. Савчук К. О. Дмитро Іванович Каченовський як юрист-міжнародник. *Правова держава*. 2009. Вип. 20. С. 404–411.
266. Савчук К. О. Життєвий шлях та наукова біографія професора Василя Андрійовича Незабитовського. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 415–422.
267. Савчук К. О. Казанський Петро Євгенович. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2001. Т. 3. С. 13.
268. Савчук К. О. Концепція права міжнародного управління професора П. Є. Казанського та її значення для сучасної науки міжнародного права. *Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького* : зб. наук. праць. Київ, 2011. С. 75–79.
269. Савчук К. О. Міжнародно-правові ідеї В. Е. Грабаря і сучасність. *Правова держава*. 2001. Вип. 12. С. 627–639.
270. Савчук К. О. Міжнародно-правові ідеї Петра Євгеновича Казанського та їх значення для сучасної науки міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 339–343.

271. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В. Е. Грабаря : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 136 с.
272. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди В. П. Даневського. *Правова держава*. 2008. Вип. 19. С. 370–375.
273. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди професора А. М. Стоянова. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2007. Вип. 36. С. 522–528.
274. Савчук К. О. Отон Отонович Ейхельман – видатний представник київської школи міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 236–241.
275. Савчук К. О. Поняття міжнародного права у вітчизняній міжнародно-правовій літературі XIX – початку XX ст. *Правова держава*. 2007. Вип. 18. С. 426–433.
276. Савчук К. О. Учение Василия Андреевича Незабитовского о правовой природе государственной территории и его места в истории науки международного права. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2014. Vol. 2. № 3. P. 132–134.
277. Савчук К. О. Вітчизняна доктрина міжнародного права XIX ст. про сутність міжнародного права та перспективи його розвитку. *Доктринальні засади розвитку держави та права: національні та міжнародні тенденції* : монографія / заг. ред. Ю. Л. Бошицького ; Київський університет права. Київ, 2014. С. 353–364.
278. Савчук К. О. Внесок Ігнатія Олександровича Івановського в розвиток науки міжнародного права. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2011. Вип. 1. С. 290–297.
279. Савчук К. О. Внесок Михайла Родіоновича Кантакузіна-Сперанського в розвиток науки міжнародного права. *Часопис Київського Університету права*. 2012. № 2. С. 333–336.

280. Савчук К. О. Внесок Петра Дмитровича Лодія в розвиток науки міжнародного права. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 300–306.

281. Савчук К. О. Дмитро Іванович Каченовський – один із фундаторів вітчизняної науки міжнародного права. *Міжнародне право*. 2013. № 1–2. С. 190–200.

282. Савчук К. О. Дмитро Іванович Каченовський та його внесок у становлення світової та вітчизняної науки міжнародного права. *Український щорічник міжнародного права 2009*. 2014. С. 575–585.

283. Савчук К. О. Значення вітчизняної міжнародно-правової спадщини ХІХ – поч. ХХ ст. для розвитку сучасної науки міжнародного права. *Міжнародний правопорядок: сучасні проблеми та їх вирішення* : матер. конфер. до 125-річчя від Дня народження Володимира Михайловича Корецького (19 лют. 2015 р.) / упор. І. М. Проценко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Н. Денисова. Львів : СПОЛОМ, 2015. С. 162–164.

284. Савчук К. О. Ідея мирних відносин між народами у вітчизняній міжнародно-правовій літературі ХІХ-початку ХХ ст. *Актуальні проблеми право творення в сучасній Україні* : зб. матер. ІV Всеукр. наук.-практ. конф. 19 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 65–68.

285. Савчук К. О. Концепція основних прав держави в працях професора П. Є. Казанського. *Сучасні проблеми правової системи України* : зб. матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2013. Вип. 5. С. 416–420.

286. Савчук К. О. Концепція права міжнародного управління професора П. Є. Казанського та її значення для сучасної науки міжнародного права. *Наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького* : зб. наук. праць. Київ, 2011. С. 75–79.

287. Савчук К. О. Міжнародно-правові ідеї Петра Євгеновича Казанського та їх значення для сучасної науки міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 339–343.

288. Савчук К. О. Наука міжнародного морського права в університетах України ХІХ ст. *Міжнародно-правові проблеми сучасного*

торговельного мореплавства : матер. I Міжнар. наук.-практ. конф. (11 грудня 2012 р., м. Київ) / Київський ун-т права НАН України. Київ, 2013. Вип. 1. С. 65–69.

289. Савчук К. О. Наука міжнародного права в Харківському університеті в перші роки його існування. *Розвиток науки та практики міжнародного права та Міжнародно-правові читання, присвячені пам'яті Олександра Вікторовича Задорожнього* : мат. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 22 червня 2018 р.). Київ : УАМП, ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2018. С. 44–48.

290. Савчук К. О. Отон Отонович Ейхельман – біографічний нарис та міжнародно-правові погляди. *Міжнародне право*. 2012. № 2. С. 237–249.

291. Савчук К. О. Питання міжнародного права в працях українських правознавців XVIII – початку XIX сторічч. *Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні* : матер. VI Всеукр. наук.-практ. конф. Львів, 2015. С. 9–10.

292. Савчук К. О. Питання про сферу дії міжнародного права у дореволюційній вітчизняній міжнародно-правовій науці. *Сучасні проблеми правової системи України* : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2012. Вип. 4. С. 420–422.

293. Савчук К. О. Питання сфери дії міжнародного права у вітчизняній міжнародно-правовій науці XIX – початку XX сторіччя. *Правова держава*. 2011. Вип. 22. С. 424–430.

294. Савчук К. О. Поняття та зміст принципів міжнародного права у працях Всеволода Пійовича Даневського. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 354–357.

295. Савчук К. О. Проблема визначення кола суб'єктів у вітчизняній міжнародно-правовій думці XIX – початку XX століть. *Сучасні проблеми правової системи України* : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2011. Вип. 3. С. 31–32.

296. Савчук К. О. Проблема мирного розв'язання спорів у вітчизняній науці міжнародного права у вітчизняній науці міжнародного права ХІХ – початку ХХ століть. *V Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького* : зб. наук. праць / редкол.: Шешученко Ю. С., Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В. та ін. Київ, 2012. С. 111–113.

297. Савчук К. О. Проблема міжнародно-правового визнання у вітчизняній юридичній науці ХІХ – початку ХХ сторіччя. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 375–381.

298. Савчук К. О. Проблема основных прав государства в работах Андрея Николаевича Стоянова и Всеволода Пиевича Даневского. *Legea și viața*. 2013. № 12/4. С. 128–131.

299. Савчук К. О. Становлення і розвиток науки міжнародного права в Новоросійському (Одеському) університеті в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Історико-правова реальність у глобальному та регіональному вимірах* : матер. XXVII Міжнар. історико-культурної конф. (21-23 вересня 2012, м. Євпаторія – Київ) ; Ч. І. Сімферополь, 2012. С. 323–328.

300. Савчук К. О. Становлення та розвиток вітчизняної науки міжнародного права у ХІХ – першій половині ХХ сторіччя. *Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького*. Київ, 2010. С. 68–74.

301. Самойленко Є. А. Внесок професора П. Є. Казанського (1866–1947) в розвиток теорії міжнародного річкового права. *Міжнародні читання, присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського* : матер. Міжнар. конф. (м. Одеса, 21–22 жовтня 2011 року). Одеса : Фенікс, 2011. С. 66–69.

302. Самойленко Є. А. Добровільне обмеження суверенітету прибережних держав як концептуальна основа права проходу по міжнародних ріках. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матер. III міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2–3 листопада 2012 року). Одеса : Фенікс, 2012. С. 512–516.

303. Самойленко Є. А. Міжнародно-правове регулювання навігаційного використання міжнародних рік : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 20 с.
304. Самойленко Є. А. Проблема визначення поняття міжнародної ріки та її критеріїв. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. № 1 (6). С. 158–162.
305. Самойленко Є. А. Розвиток теорії міжнародного річкового права в Російській Імперії. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2011. № 2 (5). С. 128–132.
306. Самойленко Є. А. Юридична природа права проходу по міжнародних ріках. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. № 2 (7). С. 98–102.
307. Сендс Ф. Східно-західна вулиця. Повернення до Львова / пер. з англ. П. Мигалія. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. 652 с.
308. Симоненко Г. Ф. Возможно ли возрождение наших университетов при сохранении в них нынешней системы преподавания. Варшава, 1901. 151 с.
309. Славянский съезд в Софии 1910. URL: <http://tolstoy.ru/creativity/journalismguide/338.php>
310. Смолин М. Б. Путь имперского юриста – профессор Казанский Петр Евгеньевич. URL: <http://www.fondiv.ru/articles/255/>
311. *Судебная Газета*. 1903. № 14.
312. Тарасов О. Нарис історії харківської школи міжнародного права. *Український часопис міжнародного права*. 2018. Вип. 1. С. 17–34.
313. Тихомиров Л. А. Основы русского государственного строя. URL: dugward.ru/library/tihomirov...osnovy_rus.html
314. Толстых В. Л. Курс международного права : учебник. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 1056 с.

315. Тульская С. А. Московское Юридическое Общество (1865–1899 гг.). Из истории развития права и правовой науки в России второй половины XIX века : монография. Москва : Прометей. 2011. 220 с.
316. Тункин Г. И. Теория международного права / под общ. ред. Л. Н. Шестакова. Москва : Зерцало, 2000. 416 с.
317. *Український часопис міжнародного права*. 2013. Спец. вип. : Проблеми викладання міжнародного права. 290 с.
318. Устав Новороссийского высшего международного института. Одесса : Тип. А. А. Гринер, 1916. 15 с.
319. Усталь А. Т. В. Э. Грабарь в Тартуском университете. *Правоведение*. Ленинград : Изд -во Ленинградского ун -та, 1982. С. 18–24.
320. Фединяк Г. С. Значення науки міжнародного приватного права для формування правової держави Україна (окремі аспекти). *Актуальні проблеми політики*. 2003. Вип. 16. С. 252–262.
321. Хендель Н. В. Творча спадщина П. Є. Казанського у галузі міжнародного приватного права. *Нариси з міжнародного приватного права*. Вип. 4 / за ред. А. С. Довгєрта, О. М. Бірюкова. Київ : Алерта, 2016. С. 123–131.
322. Цілі розвитку тисячоліття 2000–2015 рр. *Сайт ООН*. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/mdgs>
323. Шакиров А. Д. Становление права устойчивого развития. *Современные проблемы развития международного и конституционного права* : сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти проф. Д. И. Фельдмана / отв. ред. Г. И. Кордюков, О. М. Смирнова. Казань : Центр инновационных технологий, 2008. С. 346–349.
324. Шипилов А. Н. Верховенство власти монарха в концепции самодержавной власти П. Е. Казанского. *Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление*. 2014. № 9. С. 54–57.
325. Шипилов А. Н. Воззрения Казанского П. Е. на проблему соотношения права и нравственности. *Нравственные императивы в праве*,

образовании, науке и культуре : материалы V-го международного молодежного форума. Белгород : изд-во БУКЭП, 2017. С. 555–558.

326. Шипилов А. Н. П. Е. Казанский о государственно-правовом объединении славянских народов. *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. 2014. Вып. 8. С. 115–129.

327. Шипилов А. Н. П. Е. Казанский о проблемах правотворчества в Российской империи начала XX века. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота. 2014. № 12. Ч. 3. С. 190–193.

328. Шипилов А. Н. П. Е. Казанский о роли главы государства в осуществлении судебной власти. *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. 2014. № 2 (173). Вып. 27. С. 124–128.

329. Шипилов А. Н. Правовое учение П. Е. Казанского о государственной власти : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Белгород, 2017. 24 с.

330. Шипилов А. Н. Учение П. Е. Казанского о принципах государственного властвования в России. *Развитие правового регулирования в XXI веке: тенденции и перспективы* : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящённой 140-летию НИУ «БелГУ» (г. Белгород, 20–21 октября 2016 г.). Белгород : ООО «ГиК», 2016. С. 104–109.

331. Шипилов А. Н. Правовое учение П. Е. Казанского о государственной власти : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Белгород, 2017. 148 с.

332. Шулькина А. Л. Верховная власть в России: политико-правовые идеи К.П. Победоносцева и П.Е. Казанского. *Актуальные проблемы российской правовой политики* : сб. докл. XIII науч.-практ. конф. преподавателей, студентов, аспирантов и молодых ученых. Таганрог : изд-во НОУ ВПО ТИУиЭ, 2012. С. 81–86.

333. *Юридическая Газета*. 1901. № 31. С. 18.

334. Юхименко В. І. Розвиток науки міжнародного права в Україні. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського* : матер. Міжнар. конф. (м. Одеса, 22–23 жовтня 2010 року). Одеса : Фенікс, 2010. С. 76–78.
335. Янжул И. И. Практические занятия. *Русская Школа*. 1903. Апрель.
336. Ященко А. С. Международный федерализм. Санкт-Петербург, 1908. 386 с.
337. Butler W. E. On the Life and Works of D. I. Kachenovskii: Kharkiv International Lawyer. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. праць. 2017. № 3 (90). Р. 19–35.
338. Butler W. E., Hendel N. V., Korotkyi T. R., Mazurenko V. V. Professor Peter E. Kazanskyi: milestones of biography and creativity. Odesa, Feniks, 2017. 66 p.
339. Butler W. E., Hendel N. V., Korotkyi T. R. The legal scholarship of P.E. Kazanskiia bio-bibliographical essay. *Jus Gentium*. 2015. Vol. 1. № 1. Р. 141–182.
340. Cassese S. Research Handbook on Global Administrative Law. Edward Elgar Publishing, 2016. 608 p.
341. Collins R. The Institutional Problem in Modern International Law. Bloomsbury Publishing, 2016. 304 p.
342. Die Pflege der internationalen Gemeinschaft als Aufgabe des Volkerrechts. *Staatsrecht Robert von Mohl., Volkerrecht und Politik*. Tübingen : Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, 1860. Р. 579–639.
343. Fassbender B., Peters A., Peter S., Högger D. The Oxford Handbook of the History of International Law. Oxford, 2012. 1228 p.
344. Friedenskonferenzen der Staaten. *Männer der Wissenschaft über die Friedens-Konferenz*. Berlin, 1899. S. 58–61.
345. Fromageau E. The Use of Administrative Analogies and the Making of the Modern International Organizations. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-use->

of-administrative-analogies-and-the-making-of-the-modern-international-organizations/

346. Handrlica J. International administrative law and administrative acts: transterritorial decision making revisited. *CYIL*. 2016. № 7. P. 105-117.

347. Handrlica J. Revisiting international administrative law as a legal discipline. URL.: https://www.researchgate.net/publication/330944661_Revisiting_international_administrative_law_as_a_legal_discipline

348. Internationales Bureau für die Veröffentlichung der Zolltarife. *Jahrbuch der internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft etc.* B. II. S. 617-648.

349. Kazansky P. Les premiers éléments de l'organisation universelle. *Revue de droit international et de la législation comparée*. Bruxelles, 1897. 12 p.

350. Kingsbury B. The Emergence of Global Administrative Law. Durham, NC : Duke University School of Law, cop. 2005. 378 p.

351. Kingsbury B., Casini L. Global Administrative Law Dimensions of International Organizations Law. *New York University Public Law and Legal Theory Working Papers*, 2010. 168 p.

352. Kingsbury B., Donaldson M. Global Administrative Law. Oxford University Press, 2015. 18 p.

353. Kingsbury B., Krisch N., Stewart R. B. The Emergence of Global Administrative Law. *Law and Contemporary Problem*. 2005. Vol. 68. № 3/4. P. 16–61.

354. Klabbers J. An Introduction to International Organizations Law. Cambridge University Press, 2015. 426 p.

355. Korotkyi T. R., Pashkovskiy M. I. East-West Street in Ukrainian. *Jus Gentium Journal of International Legal History*. 2018. Vol. 3. № 2. P. 671–680.

356. Koval D. Development of the idea of international law institutionalization: Odessa law school perspective. *East European Cataclysms and the Making of Modern International Law : International Conference organized by the Leipzig Centre for the History of East-Central Europe*. Lviv, 2015. P. 88-93.

357. Lq réforme de l'enseignement du droit en Russie. Paris, 1905. 128 p.
358. Orford A., Hoffmann F. The Oxford Handbook of the Theory of International Law. Oxford University Press, 2016. 1000 p.
359. Reinalda B. Routledge Handbook of International Organization. Routledge, 2013. Political Science. 550 p.
360. Revue internationale de l'enseignement. Paris : Publiée par la Société de l'Enseignement Supérieur by G. Masson, 1905. 38 p.
361. Schermers H. G., Blokker N. M. International Institutional Law: Unity within Diversity. Fifth Revised Edition : BRILL, 2011. 1312 p.
362. Sinclair G. F. Towards a Postcolonial Genealogy of International Organizations Law. *Leiden Journal of International Law*. 2018. Vol. 31. Issue 4. P. 841-869.
363. Stewart R. B. U.S. Administrative law: a model for global administrative law? *Law and contemporary problems*. 2005. Vol. 68:63. P. 63-108.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

що відображають

основні наукові результати дисертаційного дослідження

1. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародну адміністрацію. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*, 2015. № 5. С. 260-264.
2. Мазуренко В. В. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 145-149.
3. Мазуренко В. В. Погляди П. Є. Казанського на міжнародне приватне право. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 321-326.
4. Мазуренко В. В. Погляди П. Є. Казанського щодо викладання на юридичних факультетах. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. № XLVII. С. 14-27.
5. Мазуренко В. В. Уявлення П. Є. Казанського про основні категорії та систему міжнародного права. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1(34). С. 23-31.
6. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського на міжнародне річкове право. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. V. 5, Iss. 4. С. 118-124.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

7. Мазуренко В. В. Роль міжнародно-правового насліддя ординарного професора Новоросийского університета П. Е. Казанского : *Актуальні*

проблеми реалізації міжнародного права : матеріали науч. конф. студентів та аспірантів (29 квітня 2013 р.) [Електронний ресурс]. Одеса : Фенікс, 2013. С. 80-82. URL: http://intl.w.onua.edu.ua/scientific_research/conferences-of-Department

8. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про роль національної свідомості: *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (Харків, 27 листоп. 2015 р.) : у 2 ч. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. І. Самощенко та ін. Х. : Право, 2015. Ч. 1. С. 346-348.
9. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародне адміністративне право: *Міжнародне право: De Lege Praeterita, Instante, Futura* : матер. VI Міжнар. наук. -практ. конф. (м. Одеса, 25 листоп. 2016 р.). Одеса : Фенікс, 2016. С. 97-100.
10. Мазуренко В. В. Внесок П. Є. Казанського у розвиток доктрини міжнародного приватного права: *Основні тенденції розвитку цивілістики, конституційного, господарського та міжнародного права* : матеріали круглого столу (27 жовт. 2017 року, м. Кривий Ріг) / відп. за вип. В. Г. Олюха; уклад. В. Г. Олюха. Кривий Ріг : ВД «Гельветика», 2017. С. 41-44.
11. Мазуренко В. В. Науковий спадок П. Є. Казанського та розвиток міжнародного права: *Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах* : матер. міжнар. наук.-теор. конфер. (19 жовтня 2017 року) / Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Одеса : Фенікс, 2017. С. 160-162.
12. Мазуренко В. В. Міжнародно-правові погляди П. Є. Казанського про міжнародне адміністративне право. *Конгрес міжнародного та європейського права* : зб. наук. праць (м. Одеса, 25–26 травня 2018 року). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія»; Фенікс, 2018. С. 74-76.

13. Мазуренко В. В. Вплив ідей П. Є. Казанського на розвиток міжнародного річкового права: *Політика в сфері боротьби зі злочинністю. Становлення та перспективи розвитку державної системи захисту критичної інфраструктури в Україні. Кримінологічна оцінка ризиків і загроз* : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. Івано-Франківськ, 2018. С. 56-59.
14. Мазуренко В. В. Методологічні підходи П. Є. Казанського до вивчення системи міжнародного права / *Конгрес міжнародного та європейського права*] : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 квітня 2019 р.). [Електронний ресурс]. Одеса : Фенікс, 2019. С. 117-121. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11633/ONU_Kongress_MP%20copy.pdf?sequence=1&isAllowed=y
15. Butler W. E. Professor Peter E. Kazanskyi: milestones of biography and creativity / W. E. Butler, N. V. Hendel, T. R. Korotkyi, V. V. Mazurenko. Odesa : Feniks, 2017. 66 p.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні теоретичні положення дослідження викладено в наукових публікаціях автора, а також доповідалися й обговорювалися на засіданні кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія», а також на Науковій конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми сучасного міжнародного права» (м. Одеса, 29 квітня 2013 р.), I Харківських міжнародно-правових читаннях, присвячених пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 27 листопада 2015 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції з Міжнародного права «De Lege Praeterita, Instante, Futura» (м. Одеса, 25 листопада 2016 р.), Круглому столі «Основні тенденції розвитку цивілістики, конституційного, господарського та міжнародного права» (м. Кривий Ріг, 27 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та

інформаційній сферах» (м. Київ, 19 жовтня 2017 р.), Symposium on «The Trajectories of International Legal Histories» (Hague, October 20, 2017 р.), Конгресі міжнародного та європейського права (м. Одеса, 25-26 травня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (м. Івано-Франківськ, 26-28 квітня 2018 р.), Конгресі міжнародного та європейського права (м. Одеса, 19 квітня 2019 р.).